

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय कथा

दा क्र १३३०

IRBK-0101330

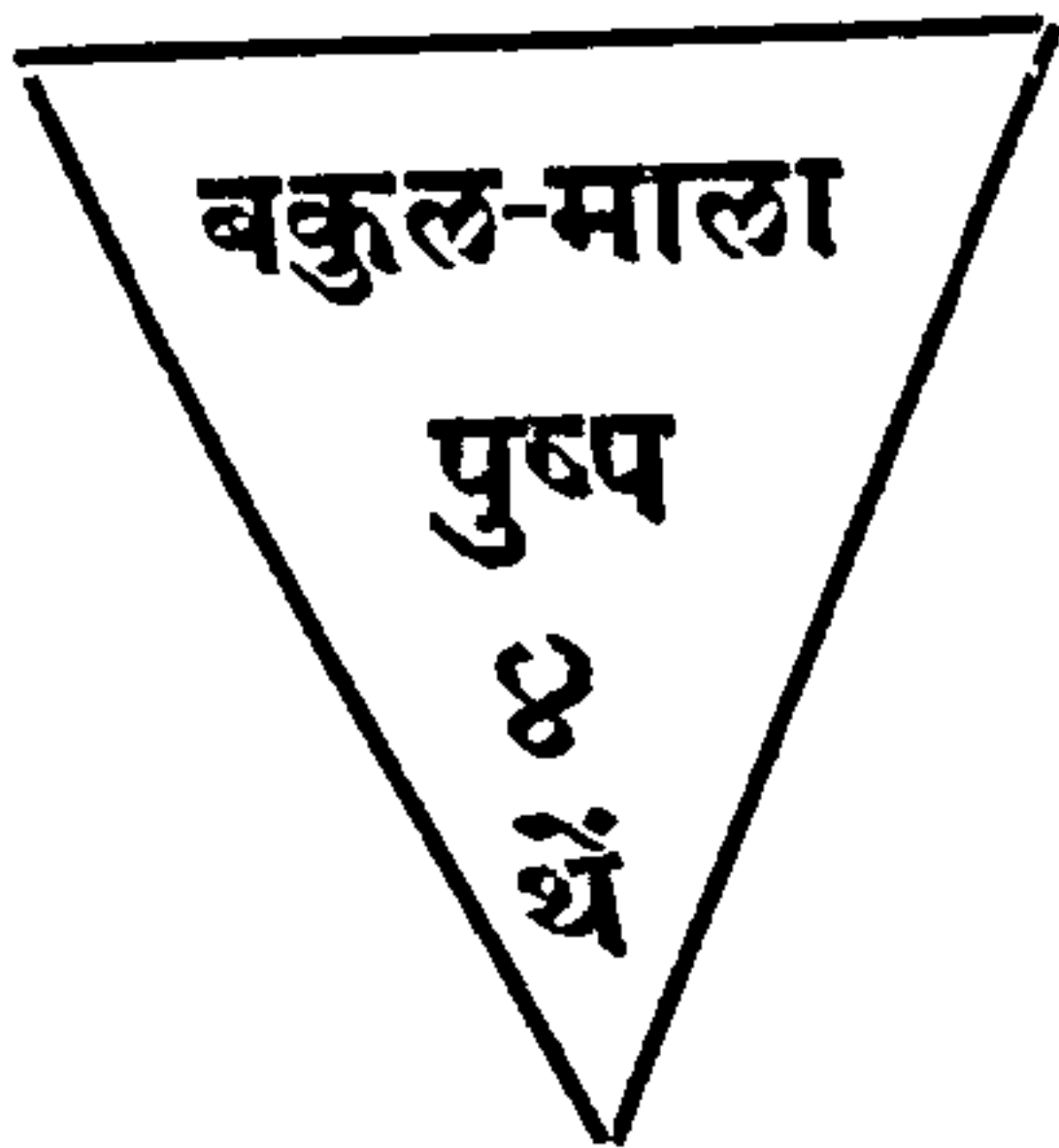
IPEK-0101330

IRBK-0101330

7260

7260

हृदय-निनाद

99902

लेखक :: किं. १ रुपया

म. प्र. मं. शास्त्रे वाचनालय शांके.
डा. क्र. 9330 नों दि .....
पि. .... कथा. ....

IRBK-0101330

केशव सुकुंद नाडकर्णी

IRBK-0101330

प्रकाशक

ब्रह्मानंद मुकुंद नाडकर्णी
वकुल-माला
मुंबई. ४.

|| सर्व
हक ||

लेखकाचे
स्वाधीन ||

मुद्रक

रघुनाथ दिपाजी देसाई
न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,
६, केळेवाडी, मुंबई नं. ४.

पार्श्वसंगति ×

आपल्या हृदय-निनादाची क्षणभर साथ करण्याकरिता श्री. नाडकर्णी यांनी मला निमंत्रण दिले. ते स्वीकारतांना कोंकणांत मी त्यांच्या शेजारीच राहतो आणि निंदकांचे घर असावे शेजारी ही संतोक्ति यांपैकी कोणत्या गोष्टीचे त्यांना विस्मरण पडले याचा मला उलगाडा झाला नाही. तसे पाहिले तर हृदयाचे बोल हृदयानेच ऐकायचे असतात. अश्रूतील कारुण्य कळायला एखाद्या महिनाथाची मध्यस्थी कशाला हवी ? चुंबनांतले प्रेम व्यक्त करण्याकरिता ' किसोमिटर ' काढण्याची कल्पना अजून अमेरिकेंतसुद्धां कोणाला सुचली नसेल. असे असूनही श्री. नाडकर्णी यांच्या या कथासंग्रहातील पुष्पां-भोंवती प्रस्तावनेचा साधा दौरा कसाबसा गुंडाळायला मी तयार झालो याचे मुख्य कारण एकच आहे. ते म्हणजे हौशी लेखकांविषयी मला वाटणारे प्रेम !

धंदा व हौस या जोडप्याचे छत्तीस गुण जुळणे जगांत एकंदरीत कठीणच ! पुष्कळदां तर त्यांच्यामध्ये छत्तिसाचा आंकडाच असलेला आढळून येतो. वाङ्मयाची आवड असलेल्या डॉक्टराकडे पहावे. मनुष्याच्या स्वभावाएवजी त्याच्या शरीरांतच बिचान्याला लक्ष घालून बसावे लागते. वाङ्मयातील विविध रस आणि दवाखान्यांतील चित्रविचित्र औषधे या दोन चित्रांकडे पाहून त्याचे मन किती वेळां हॅम्लेटचे काम करित असेल ते त्याचे त्यालाच ठाऊक ! हौसेला मोल नसते ही म्हण आठवून आणि त्याच्या जोडीला धंद्याला मोल असते ही दुसरी बनवून मनाचे समाधान करून घेण्यापलीकडे त्याला दुसरे काय करतां येणे शक्य आहे ?

आमच्या सध्यांच्या समाजांत हौसेला मोल असणार तरी कुठून ? धंद्याने पैसे मिळवून घरी आणावेत आणि हौसेने त्याच्या मनासारखा संसार सजवावा या पलिकडे उडी जावी कशी ? या जोडप्यांतही स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य आहे कुठे ? आणि म्हणूनच स्वातंत्र्याचे सुख नसतांनासुद्धां जी हौशी माणसे कोणत्याही कलेची उपासना करतात त्यांचे अधिक कौतुक वाटणे

× प्रस्तावना न आवडल्यास हे पार्श्वसंगीत हिंदी बोलपटांतील समजावे.

स्वाभाविक नाही का ? विनोदाचार्य कै० तात्यासाहेब कोल्हटकर 'तुजविण गमे वृथा संसार' हे मूकनायकांतील सुंदर पद हलक्या पण मधुर स्वरांत म्हणू लागले की त्या क्षणी त्यांच्या कल्पकतेपेक्षांहि त्यांच्या गायनाविषयी आदर वाटू लागे. गणिताच्या प्रोफेसरांचे किर्तन, फौजदारी वकिलांचे क्रिकेट, व्यापाऱ्याची चित्रकला, हे प्रयोग कानाला कसेसेच लागले तरी ते कुतूहलजनक नाहीत असे कोण म्हणेल ? विसंगत स्वभावाच्या पतीच्या सहवासांत दिवस काढून आपले व्यक्तित्व प्रगट करणे हे कांहीं सोपे काम नाही. हौसेत पृथ्वीतलावरील गोष्टीपेक्षा अधिक दिव्य असे कांहींतरी दिसते याचे कारण ही अवघड गोष्ट ती लीलेने करते हेंच आहे. पांखरांचे भक्ष्य पृथ्वीवर असते. पण आकाशातील स्वैर विहारावांचून त्यांना कधीतरी करमते का ? मानवी मनाची हौसही अशीच असते. आनंद व जिज्ञासा यांची ही एकुलती एक लाडकी लेकर ! अनुरूप पति मिळो वा न मिळो, तिकडची मर्जी सांभाळूनही आपल्याला हवे तें कसे मिळवावे याचे जणुं उपजतच ज्ञान असते तिला. हौसेला मोल नसते असे कुणी म्हटले म्हणून तिची किंमत थोडीच कमी होते ! एका इंग्रजी मुत्सद्याने 'प्रत्येक मनुष्याचे मोल करतां येते' असे उद्गार काढून मानवी जीवितांतला पुरुषार्थ पौंड-शिलिंगांच्या कोष्टकांत बसविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या ध्यानींमनींहि नसेल की प्रीति, हौस, महत्वाकांक्षा इत्यादि अनेक अबला आपल्या या रेशमी जाळ्यांत कधीच सांपडणार नाहीत !

श्री. नाडकर्णी कोणत्या कचेरीत काम करतात हे मला नक्की ठाऊक नाही. परंतु तिथे लताकुंज नसून खुर्च्या टेबलेंच आहेत, समोरच्या कागदपत्रांत एकही कल्पित प्रेमपत्र असण्याचा संभव नाही आणि तेथील सर्वांत मोठा रस शाई हाच होय हे सांगण्याकरितां त्याची जरूरी आहे थोडीच ! श्री. नाडकर्णी यांनी या संग्रहांतील गोष्टी धंदेवाईक लेखकाप्रमाणे पानांकरितां लिहिल्या नाहीत अगर महत्वाकांक्षी माणसांप्रमाणे मानाकरितां रचिल्या नाहीत. पैसा व लोकप्रियता यांच्यामार्गे लागल्यामुळे होणारी हास्यास्पद धांवपळ त्यांत क्वचितच दिसेल. कॉलेजच्या चिमुकल्या इमारतीत बांधण्यांत येणारी भव्य प्रेममंदिरे अगर पहिल्या मजल्यावर राहणाऱ्या बिन्हाडांतल्या नातलगांत वाहणाऱ्या अथांग प्रेमाचे मयंकर पूर त्यांच्या गोष्टीत दृग्गोचर होत

नाहीत हें खरें. पण त्याला त्यांचा इलाज नाही. त्यांच्या निरीक्षणाचें क्षेत्र मध्यम वर्गापुरतेंच मर्यादित झालेलें आहे. त्यांतील अविवाहित व नवविवाहित तरुण-तरुणींचीं चित्रें त्यांनीं रेखाटलीं असलीं तरी त्यांत प्रण्याचा लहरीपणा वा जहरीपणा कुठेंच नाही. मुंबईसारख्या शहरांत राहूनही संध्यारंगांप्रमाणें बदलणाऱ्या शहरांतील स्त्रियांच्या विविध वेषभूषेचें प्रतिबिंब त्यांच्या संग्रहांत कुठें पडलें आहे ? ' जगावें कीं मरावें ' या हॅम्लेटच्या सुप्रसिद्ध कौज्याप्रमाणें ' लग्न करावें कीं करूं नये ' असें जें नवें कोडें सध्यांच्या तरुण-तरुणींना भेवडावीत आहे त्याच्याकडेहि त्यांचें लक्ष जात नाही. या सर्वांचें कारण एकच आहे. त्यांचें लिहिणें म्हणजे बैठकीचें गाणें नव्हे. काम करतांना श्रम हलके व्हावेत म्हणून मनुष्य ज्याप्रमाणें स्वतःशीं गुणगुणतो, त्याप्रमाणें त्यांनीं या कथा लिहिल्या आहेत.

'आदर्श नवमतवादी' व 'दूषित दृष्टिकोन', या गोष्टी वैचित्र्याच्या दृष्टीनें या संग्रहांत ठीक असल्या तरी हौशी लेखकानें प्रमेयात्मक कथा लिहिणें म्हणजे गवयानें तंबोरा पेलतां येतो म्हणून बंदुकीशीं अतिप्रसंग करण्यासारखें आहे हेंच त्या सिद्ध करतात. उदाहरणार्थ पहिली उपहासगर्भ गोष्टच घ्या.

उपहास ही शस्त्रक्रिया आहे. पण शस्त्रक्रिया करण्यापूर्वी रोग्याला गुंगीचें औषध हुंगायला द्यावेंच लागतें. त्याप्रमाणें उपहासपर गोष्टींत विनोदाचें खेळकर वातावरण हवें. शिवाय नेमकें कुठें शस्त्र चालवायचें हेंही शस्त्रवैद्याला ठाऊक नको का ? काळिज पूर्वी डावीकडे होतें; पण हल्लीं तें उजवीकडे रहायला आलें आहे, असें सांगणाऱ्या मोलियरच्या वैद्याचा भाऊ शस्त्रक्रिया करूं लागला तर त्याच्या हातांतील शस्त्र जाऊन उरलेली गोष्ट पार पाडण्याचा प्रसंग मात्र त्याच्यावर यायचा ! 'दूषित दृष्टिकोन' मध्ये धनिकवर्गांत मध्यम वर्गाचा समावेश करून त्याच्यावर कोरडे उडविणाऱ्या एका लेखकाला आपली चूक उमगून येते असें दाखविलें आहे. मध्यम वर्गांतलीं माणसें कुटुंबाचा चरितार्थ चालवितां चालवितां कर्जबाजारी होतात व त्यांच्या विक्रीला निघालेल्या जमिनी कुळवाडी घेतात हें दृश्य त्या लेखकाच्या डोळ्यांत शेवटीं अंजन घालतें !

गारुड्यानें झटपट उत्पन्न केलेलें आंब्याचें झाड पाहून बाजारांत हपूस आंबा महाग कां विकला जावा असें विचारण्यासारखेंच हें प्रतिपादन वाटत नाही कां ? शेतकरी वर्गातील कितीशीं माणसें जमिनीचा तुकडा विकत घेण्याइतकी पुंजी

करुं शकतात ? बरें, एखाद्यानें टीचभर तुकडा विकत घेतला असें मानलें तरी लक्ष्मीची ही नखाएवढी मूर्ति संपादन करण्यासाठीं त्या कुटुंबाला निढळाच्या घामाचा केवढा समुद्र निर्माण करावा लागला असेल ! श्रीमंतांच्या मानानें मध्यम-वर्ग गरीब खरा ! पण कांहीं झालें तरी फुलपांखरें होण्याची धडपड करणाऱ्या सुरवंटासारखीच त्यांची मनःस्थिति असते. प्रत्यहीं पायदळीं तुडविल्या जाणाऱ्या मुंग्यांच्या साखरेचा हेवा सुरवंटांनीं कां करावा ? आमच्या पद्धतीनें जर मध्यम वर्गांतलीं कुटुंबें, राहूं लागलीं तर त्यांना आपल्या जमिनी विकण्याचा प्रसंगच येणार नाहीं असा रोकडा सवाल एखाद्या कुळवाड्यानें या गोष्टींतील लोकप्रिय लेखक श्रीकांत याला केला तर त्याचें तो काय उत्तर देऊं शकेल ?

या दोन्ही गोष्टींत श्री. नाडकर्णी यांनीं सूचित केलेली समाजावरील टीका प्रामाणिकपणाची आहे यांत संशय नाहीं. पण तत्त्वप्रतिपादनाच्या दीपस्तंभाला वैयक्तिक प्रामाणिकपणाचा वाळूतील पाया काय उपयोगी ? तिथें शास्त्रशुद्ध खडकच हवा ! उष्णतामान तें मोजणाऱ्या यंत्रावरून ठरवायचें असतें. विजेच्या विंझणाचें फिरतें छत्र डोक्यावर धरून बर्फयुक्त पाणी पीत पीत एखाद्यानें हवा थंड आहे असें म्हटलें म्हणून उष्णतामापक यंत्रांतील पारा थोडाच खाली उतरणार आहे ! श्री. नाडकर्णी भोंवतालच्या वातावरणांत उत्पन्न होणाऱ्या विविध लहरींना आपल्या कथामंदिरांत प्रवेश करण्याला परवानगी देतात. एवढें या गोष्टींवरून दिसून यायला हरकत नाहीं. परंतु त्यांच्या लेखनाचा खरा विलास 'सौंदर्य-दृष्टि,' 'झुलता जीव,' 'एकाद्याची मनोभूमिका', 'इंदू', 'मृत्युशय्येवरून', इत्यादि गोष्टींत दिसून येतो. 'सौंदर्यदृष्टि' या गोष्टीला जर भव्य पार्श्वभूमि असती तर ती आहे त्याहूनही अधिक परिणामकारक झाली असती. पण गवाळ बायकोला सुरेख करण्याच्या नवऱ्याच्या प्रयत्नाचें पर्यवसान तो तिला हेंगाडी दिसूं लागण्यांत होतें हें पाहून कुणाला उपरोधगर्भ कारण्याची जाणीव होणार नाहीं ? भस्मासुरानें स्वतःला वर देणाऱ्या शंकरावर उलटण्यांतलाच प्रकार हा ! 'झुलता जीव' या गोष्टींत बायको कीं मूल या पेचांत सांपडलेल्या मनुष्याचें करुणचित्र असून त्याची मांडणी लेखकांनीं मोठ्या कौशल्यानें केली आहे. 'इंदू'तील भावी पतीनें आपल्या प्रियतमेकडे सावत्र आई म्हणून पाहण्याचा प्रसंग किती हृदयभेदक आहे, हें कल्पनेनेंच जाणणें बरें ! 'एकाद्याची मनो-

भूमिका ' व ' मृत्युशय्येवरून ' या गोष्टींत दिसून येणारी कल्पनारम्यताही आकर्षक आहे.

या सरस गोष्टीप्रमाणें ' त्याची निवड ' ' भोग ?-नव्हे त्यागच ! ' ' हृद-यांचा लपंडाव ' ' त्रिवेणीसंगम ' इत्यादि गोष्टींतही कथेच्या रंजकतेला पोषक असें द्वंद्व श्री. नाडकर्णी यांनीं चतुरतेनें निवडलें आहे. सुंदर कथाचित्रांत कल्पना, मांडणी व रंगसंगति यांचा त्रिवेणीसंगम साधावा लागतो. या गोष्टीं-तील मूळ कल्पना रसपरिपोषक असल्या तरी अनेक ठिकाणीं कल्पनारम्यतेचे गहिरे रंग वापरल्यामुळें त्यांचा उठाव निर्दोष वाटत नाही. ' त्याची निवड ' या गोष्टींतलि शरच्चंद्र, रावसाहेब कोठारे यांची मुलगी कांता हिच्याशीं लग्न करण्याचें मनांत ठरवितो. पण योगायोगानें त्याचवेळीं ' वीणे ' ची केस त्याच्या हातांत येते, व तिचें पर्यवसान वीणेचा हात त्याच्या हातांत जाण्यांत होतें. कांता सोडून वीणेशीं लग्न करण्याचें तो ठरवितो याचें कारण काय ? तर वीणेचा एक पाय तोडावा लागतो ! अशा रीतीनें केवळ दुर्दैवामुळें एका पायावर लग्नाला तयार होणारी मुलगी पतकरणारे डॉक्टर समाजांत आढळूं लागले तर विवाहित डॉक्टरांच्या उत्पन्नाला धोका आल्यावांचून राहाणार नाही. कारुण्य ही भावना दयेला परिपोषक असली तरी वैवाहिक प्रेमाशीं तिचें जवळचें नातें खास नाही. स्वभावाच्या अगर अन्य दृष्टीनें कातेंत काहीं वैगुण्य असतें तर ती गोष्ट निराळी. आंधळा त्याग काल्पनिक सृष्टींत कितीहि उदात्त दिसत असला तरी वास्तवाकडे वळलेल्या विसाव्या शतकांत तो हास्यास्पद ठरणार नाही याची काळजी लेखकांनीं घेतलीच पाहिजे. गोष्टींतल्या वीणेचें नशीब चांगलें म्हणून तिच्यापेक्षांही अपंग अशा एखाद्या कुमारिकेची ' केस ' शरच्चंद्राला त्यावेळींच मिळाली नाही. नाहीतर वीणेला सोडून या नव्या ' केस ' शींही लग्न करायला तो तयार झाला असता !

' भोग ?-नव्हे त्यागच ! ' या गोष्टींतही वास्तवतेवर कल्पनारम्यतेचा पगडा बसलेला आढळून येतो. देशभक्त म्हणून तुरुंगांत गेलेला रमेश बाहेर आल्या-वर विलासलोलुप होतो हा स्वभावांतला फरक कुशल लेखकानें चित्रणविषय करण्याच्या योग्यतेचा आहे यांत संशय नाही. पण रमेशच्या मनोविक्षेपणाच्या भानगडींत फारसें न पडतां श्री. नाडकर्णी यांनीं त्याला स्पर्शजन्य रोगाच्या तावडींत देऊन (समाज-स्वास्थांतल्या शारदाबाई ही गोष्टच शक्यतेच्या

कोटींतील मानायला तयार होणार नाहीत. रमेशसारख्या लेखकाला ' गुप्तरोगां-
पासून बचावा'ची माहिती नसावी ! या दुर्दैवी देशांत सुधारणा केव्हां होणार ?)
त्याला पापक्षालन करायला लावले आहे. त्याच्या पत्नीचें नांव ' वसुंधरा ' आहे
एवढें सांगितलें म्हणजे त्याच्या या घाणेरज्या आजारांतही तिनें त्याची अगदीं
मनःपूर्वक शुश्रूषा केली असेल हें सांगायला नकोच !

कल्पनारम्यतेमुळेच या संग्रहांत निर्माण झालेलें एक वैशिष्ट्य सहज वाच-
कांच्या लक्षांत येईल. तें म्हणजे बहुतेक गोष्टींत आढळून येणारीं रहस्ये !
हार्डीसारखा उच्च दर्जाचा कादंबरीकारही उत्कंठा वाढविण्याच्या दृष्टीनें रह-
स्यांचा उपयोग करून घेत असलेला दिसतो. वास्तवतावाद्यांच्या मते रहस्यांनीं
कथानकें कृत्रिम होतात. बेपत्ता नातलग परत येणें, विविध बंधनांनीं जखड-
लेल्या माणसांनीं एकमेकाला पत्ता लागूं न देतां दिवस काढणें इत्यादि अद्भुत
कोटींत पडणाऱ्या घटना त्यांना गारुड्याच्या खेळासारख्या वाटतात. स्वभाव-
विकासाशीं विसंगत व रसहीन अशा रहस्यांच्या बाबतींत त्यांचें म्हणणें बरेंचसें
लागूं पडतें. या संग्रहांतील ' त्रिवेणीसंगम ' या गोष्टींत अशोकानें आपली
पहिली बायको टाकलेली असून त्याचें डॉक्टरीण होणाऱ्या मंदाकिनीवर प्रेम
बसलेलें असतें. योगायोगानें अशोकची बायको कुसुम इस्पितळांत मंदाकिनीच्या
विभागांत येते. या रहस्यांतली कल्पकता आकर्षक नाही असें कोण म्हणेल ?

श्री. नाडकर्णी लहान असतांना श्री. वि. सी. गुर्जरांसारख्या नामवंत
लेखकाच्या गोष्टी अत्यंत लोकप्रिय होत्या. त्यांच्या रहस्याप्रियतेचा उगम
कदाचित् बाळपणाच्या या वाचनांत असेल. कथाविषय व स्वभावविकास
यांच्याशीं रहस्याची सांगड घालणाची अधिक दक्षता ते घेतील तर त्यांच्या या
आवडीचें सुंदर वाङ्मयगुणांत रूपांतर होऊं शकेल.

हृदय-निनाद वाचणाऱ्या वाचकाला त्यांतलें वातावरण अत्यंत सात्त्विक
आहे असेंच आढळून येईल. सज्जनांचा स्वार्थत्याग व दुर्जनांचा पश्चात्ताप
यांच्यावर नाडकर्ण्यांचा फार भर दिसतो. पण अथांग मानवी समाजाच्या चित्र-
णाला या गोष्टी शेवटीं पुऱ्या पडत नाहीत ! द्रोणाचार्यांचें हृदय योग्य वेळीं
द्रवलें असतें तर अभिमन्यूचा बळी चक्रव्यूहांत पडलाच नसता ! मानवी मनो-
व्यापारांची अधिष्ठात्री देवता गणित शिकलेली नाही हेंच खरें !

श्री. नाडकर्णी यांची गणना साहित्यांतील कलमी आंब्यांत होवो वा न होवो ! कित्येक रायवळ आंबे प्रसर्गी कलमी आंब्याहूनही रसमधुर असतात असा अनुभव येतोच कीं नाहीं ? “ सौंदर्य-दृष्टि ”, “ झुलता जीव ” इत्यादि गोष्टींतल्या कथाप्रश्नांत आढळून येणारी कल्पकता श्रेष्ठ दर्जाच्या कथालेखकाला खचित उपेक्षणीय वाटणार नाहीं. “ एखाद्याची मनोभूमिका ”, “ मृत्युशय्येवरून ” वगैरे कथांत कल्पनारम्यतेला नाजुकपणाची मुरड घालण्याची कला त्यांना साध्य झालेली दिसते. “ इंदू ” मधील भाषेचा ओघ किती धांवता आहे ! ‘कोणाची तरी चाहूल लागल्याबरोबर पांखरें जशीं भुरकन् चार दिशेला उडून जातात, त्याप्रमाणें श्रीधरच्या खोलींत जमलेल्या बायकांची पांगापांग झाली’ असलीं गोड वाक्यें लिहिणेंहि त्यांच्या लेखणीला आवडतें. तंत्रदृष्ट्या त्यांच्या गोष्टी नव्याजुन्याच्या सीमेवर आहेत असें म्हणतां येईल. जुन्या गोष्टींतील पाल्हाळ व नव्या गोष्टींतील आडव्या उभ्या रेषांची खैरात टाळण्यांत त्यांनीं दाखविलेला संयम वाखाणण्याजोगा आहे. त्यांच्या कथालेखनांतले विविध गुण अधिक स्पष्टपणें प्रगट होतील तर मराठी कथालेखकांत त्यांना पुढील रांगांतील स्थान मिळविणें कांहीं अशक्य नाहीं. कॉलेजच्या क्रिकेटचमूंतून चौरंगी सामन्यांतले कांहीं गडी उदयाला आले आहेतच कीं नाहीं ?

पुणें
२६-८-३५ }

वि. स. खांडेकर

पार्श्वसंगीताचा पडसाद

नामवंत आणि प्रथितयश लघुकथालेखकांचें सुरेल भावसंगीत ऐकण्यास सरावलेल्या शारदादेवीच्या कानांवर माझ्या हृदयाचे हे बदसूर निनाद पडतांच ती क्रुद्ध तर नाहीना होणार अशी भीति हा संग्रह प्रसिद्ध करतांना माझ्या मनाला चाटून गेल्याशिवाय राहिली नाही. पण दुसऱ्याच क्षणीं माझी ही भीति निराधार असल्याचें आढळून आलें. मातेच्या प्रेमळ अंतःकरणाला गवयाच्या गोड गाण्याइतकेंच बालकाचे बोंबडे बोलही आकर्षक नाही का वाटत ? तशांत खांडेकरांसारखे शारदेच्या अत्यंत मर्जीतले तिचे एक निस्सीम भक्त माझ्या पाठीशीं उभे ! मग मी कां घाबरावें ?

कारकुनी जगाचा ज्यानें थोडाफार अनुभव घेतला असेल त्याला तेथील एकंदर वातावरणांत हृदयाच्या कोमल भावना आणि उच्च मनोवृत्ति यांचा आस्ते आस्ते कसा होम होत असतो, मन कसें मारलें जात असतें, हें सांगावयास नकोच ! गाईला आत्मा नसतो या इंग्रजी म्हणीला जोडून उद्यां एखाद्यानें कारकुनास हृदय नसतें ही नवी म्हण तयार केली तर तर ती फारशी सत्याला सोडून होणार नाही. अशा वातावरणांतही वरच्यासारख्या मनोवृत्ती सहीसलामत ठेवण्यासाठीं केलेली धडपड म्हणजेच हे निनाद !

निनादांतील गुणदोषांची छाननी रसिकवर्ग करीलच. फक्त गैरसमजाला जागा राहूं नये म्हणून एकाच गोष्टीचा येथें उल्लेख करणें जरूर वाटतें. ' आदर्श नवमतवादी ' या कथेंतील उपहासाचा रोख प्रामाणिक व कळकळीच्या नवमतवाद्यांवर नसून त्या मतांचा स्वतःच्या स्वार्थी वासनेच्या पूर्ततेसाठीं विपर्यास (Distortation) करणाऱ्या अर्धवट लोकांवर आहे एवढेंच वाचकांच्या नजेरस आणावयाचें आहे.

शेवटीं, अंगांत ताप असतांही तरुण महाराष्ट्राचे आवडते लेखक श्री. भाऊसाहेब खांडेकर यांनीं माझ्या विनंतीला मान देऊन शेजारधर्मानें म्हणा, साहित्यावरील त्यांच्या अकृत्रिम प्रेमामुळें म्हणा, माझ्याबद्दलच्या आपुलकीमुळें म्हणा किंवा या सर्वांच्या संगमामुळें म्हणा, माझ्या " निनादाला " साथ करण्यांत जी तत्परता दाखविली त्याबद्दल त्यांचे कितीही आभार मानले तरी थोडेच होतील. त्याचप्रमाणें थॉमस आर्टच्या मालकांनीं मुखपृष्ठावरील फोटो छापण्यास परवानगी दिल्याबद्दल आणि नवजीवन मासिकाचे संपादक रा. मोरे यांनीं त्या फोटोचा ब्लॉक दिल्याबद्दल त्या दोघांचेही आभार मानणें जरूर आहे.

सर्वांचा नम्र.

के. मु. नाडकर्णी.

श्री. के. सु. नाडकर्णी.

हृदयलतेवरील हें पहिलेंच पुष्प
प्रेमळ पित्याच्या पवित्र
चरणीं सादर
समर्पण !

सौंदर्य-दृष्टि ?

रविवारचा दिवस ! नित्यक्रमाप्रमाणे मी त्या दिवशीं भाईच्या घरीं गेलों. खालीं मान घालून कसल्यातरी विचारांत गढून गेल्यासारखा तो मला दिसला. माझ्या नेहमीच्या संवयीप्रमाणे मी पाठीमागून जाऊन दोन्ही हातांनीं त्याचे डोळे झांकले.

मी दचकलों. त्याच्या नेत्रांतील अश्रूंनीं माझीं बोटें भिजून गेलीं. त्यान मान वर करून माझ्याकडे पाहिलें.

निराशा, खिन्नता, उद्विग्नता आणि विमनस्कता हीं सारीं एकसमयावच्छेदें-करून त्याच्या नेत्रांत भरलेलीं मला दिसून आली.

मला हें सारें गहनगूढ वाटलें. भाईच्या चेहऱ्यावरील सदाफुली आज त्याला सोडून गेली होती. कोट्या आणि विनोद यांचा अविरत वर्षाव करणारे त्याचे ओंठ घट्ट मिटले गेले होते.

इतका हताश झालेला आज त्याला मी प्रथमच पाहिलां.

मला पाहतांच त्यानें आपले डोळे धोतराच्या सोग्यानें झटपट पुसून टाकले आणि वरकरणी हास्यमुद्रेनें तो मला म्हणाला, “ आलास, ये बैस ! ”

मी बसण्याच्या स्थितींत नव्हतों.

“ भाई, हें रे काय चालवलं आहेस तूं आज ?—वहिनीची तब्यत तर बरी आहे ना ? ” मी त्याच्या खांद्यावर हलकेच हात ठेवून प्रश्न केला.

“ सर्व कांहीं ठाकठीक चाललं आहे, मोहन ! ” तो उत्तरला.

त्याच्या उत्तरांत जिव्हाळा नव्हता. त्याच्या उत्तराशीं वस्तुस्थितीचा मेळ बसत नव्हता.

“ मग तुझ्या डोळ्यांत अश्रू कां ? ”

क्षणभर तो कांहींच बोलला नाही.

“ मोहन, ” थोड्या वेळानें तो म्हणाला “ हें आतां असंच चालायचं ! हे अश्रू आतां माझे कायमचेच सोबती होऊन बसणार आहेत ! ”

त्याच्या या आडून बोलण्याने मी अधिकच गोंधळांत पडलों.

गेल्या रविवारीच मी त्याला भेटून गेलों होतो. गृहस्थ चांगला हंसून खेळून वागला होता माझ्याशी ! मग या आठ दिवसांतच अशी काय गोष्ट घडून आली असावी, कीं भाईच्या तोंडून असे निराशापूर्ण उद्गार बाहेर पडावेत ?

“ भाई, भाई, माझ्याशी तरी अशी प्रतारणा करूं नको रे ! खरंखुरं काय झालं असेल तें मला सांगून टाक कसा ! ”

माझ्या ह्या उद्गारांतील कळवळा त्याच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिला नाही; त्याचा चेहरा गोरामोरा झाला.

“ मोहन, तूं माझा बाळपणापासूनचा हार्दिक मित्र ! तुझ्यापासून आजवर मी कोणतीच गोष्ट लपवून छपवून ठेवलेली नाही ! ”—

“ आणि मीपण तुझ्याशी तशाच रितीनें वागत आलों आहे ! ”

“ खरं आहे ! ” तो म्हणाला. “—पण मी जें तुला आतां कांहीं सांगेन तें पोरकट, क्षुल्लक किंवा एक “ फँड ” म्हणून तूं माझी टर करशील अशी मला भीति वाटते. ”

“ वेडा आहेस का तूं भाई ? नेत्रावाटे अश्रू आणण्याइतकी ज्या गोष्टीची झळ तुझ्या हृदयाला लागली ती गोष्ट क्षुल्लक समजण्याइतकें माझें अंतःकरण कांहीं कठोरं नाही ! ”

“ मग सांगतोंच आतां ! ” असें म्हणत तो किंचित् पुढें सरकला. एकवार आजुबाजूला दृष्टि फेंकली आणि म्हणाला, ‘ तुझी वहिनी—’

वहिनी ! एकूण ह्याच्या मानसिक दुःखाचें कारण म्हणजे त्याची—सहधर्म-चारिणीच आहे तर ! हा विचार मनांत येतांच कसली तरी अप्रिय संवेदना माझ्या अंतःकरणाला चाटून गेली.

“ तुझी वहिनी गरीब आहे, प्रेमळ आहे, गृहकृत्यांत दक्ष आहे. माझ्यावर तिचं भारीच प्रेम आहे ”

आतां मात्र तशा स्थितींतही मला हंसू आल्यावांचून राहिलं नाही.

“ भाई, वेड्या अशी गुणसंपन्न बायको मिळाली म्हणून का तूं दुःख करीत बसला आहेस ?—” मीं मधेंच विचारलें.

“ तसें नव्हेरे मोहन ! नीट ऐकून तरी घे !—मला वाटलंच होतं तूं असं कांहींतरी बोलून मला उडवून लावशील म्हणून ! ”

“ छे, छे ! असं कधीं झालंयु ! मला आपलं तुझ्या बोलण्याचं नवल वाटलं इतकंच ! सांग बघू पुढें—”

“ तुझ्या वहिनींत इतके सगळे सगळे सद्गुण वास करीत आहेत. तसं पाहिलं तर कुरकुर करायला मला कांहींच जागा नव्हती. पण— ”

“ पण काय ? ”

“ पण सौंदर्यदृष्टि म्हणतात ती तिला मुळींच नाही ! माझा स्वभाव ”—

“ मला माहित आहे तुझा स्वभाव ! ” एका क्षणांत साऱ्या गोष्टी माझ्या ध्यानांत येऊन मी म्हणालों. “ भाई तूं फारच रसिक; तुझी कलादृष्टि वाखाणण्यासारखी ! तूं सौंदर्याचा खरा भोक्ता आहेस. तुझ्या ह्या सौंदर्यदृष्टीमुळे कित्येक वेळां तुझे मित्र तुला वेड्यांत काढीत असत हेंही मला माहित आहे. तूं खराच सौंदर्योपासक आहेस ! ”

“ मोहन, पण हीच सौंदर्यदृष्टि आज माझ्या दुःखाला कारणीभूत झालेली आहे. साधारण मनुष्याच्या नजरेला सहजासहजीं न दिसणारे दोष मला सौंदर्यदृष्टीमुळे ढोबळपणें दिसून येतात आणि त्यामुळे माझी ही सौंदर्यदृष्टि म्हणजे दोषदृष्टि तर नव्हे ना, अशीही शंका मधून मधून माझ्या मनांत उद्भवते. ”

“ भाई, हा तर्कवाद आतां जरा बाजूला ठेव आणि मूळ मुद्यावर येऊन झटपट कायतें सांगून टाक बघू ! ”

“ तेंच सांगतों आतां ! तुझ्या वहिनीला सौंदर्यदृष्टि नाही असें मी मघां म्हटलें त्याचा अर्थ तिला सुंदर वस्तु आवडत नाहीत असें नाही. पण स्वतः सुंदर कसं दिसावं, आपल्या चालचालणुकींत, वागवागणुकींत सौंदर्य कसं प्रतीत करावं, ह्या कलादृष्टीचा तिच्यापार्शीं पूर्ण अभाव आहे. मोहन, सुदैवानें माझी सांपत्तिक स्थिति चांगली आहे. त्यामुळे नवीन फॅशनचीं लुगडीं, पातळें अगर ब्लाऊझ मी तिला आणून देत असतो. पण हौशीनें त्यांचा उपभोग घ्यावा असं तिला कधीं चुकूनही वाटत नाही. तिच्या नेसण्यांत गबाळेपणा भरलेला ! चापूनचोपून कसं नेसावं तें तिला माहित नाही आणि माहिती करून घेण्याची इच्छाही नाही. केशभूषेचीही तीच गत ! अनेक कामांपैकीं एक काम अशा दृष्टीनेंच ती केशभूषेकडे पाहत असते. त्यामुळे कसेतरी एकदांचे केंस एकत्र करून बांधून टाकले कीं झालं काम, अशी तिची दृष्टी असते. चांगल्या चांगल्या फुलांच्या वेण्या मी मुद्दाम विकत आणाव्यात आणि तिच्या “ इतर कामां ”—

पार्यो त्या तशाच तासाचे तास पडून वाळून जाव्यात ! तशांतही शिरोधार्य करण्याचा मान एखाद्या वेणीच्या वांट्यास आलाच तर “काय हा जुलूम” असेंच जणू ती वेणी म्हणत आहे अशाच पद्धतीने ती डोकीवर विराजमान झालेली आढळावयाची ! अशा एक ना दोन, अनेक गोष्टीकडे बारकाईने पाहून माझ्या सौंदर्यदृष्टीला क्षणोक्षणी धक्का पोंचतो आणि—

“ पण भाई, हें सारं तूं तिला नीट समजावून कां नाहीं सांगत ? मला खात्री आहे कीं आपल्या पतिराजांची आवड तिला कळून आली कीं ती तुझ्या मनासारखी वागणूक खात्रीने ठेवील ! ”

“ वेडा आहेस तूं मोहन ! तुला असं कां वाटतं कीं मी या गोष्टी तिच्या जवळ बोललों नाहीं म्हणून ? प्रत्यक्ष नसलं तरी पर्यायानें मी या गोष्टी तिच्या ध्यानांत येतील असा खूब प्रयत्न करून पाहिला. पण कोठल्याही गोष्टीची मनुष्याच्या मनांत स्वाभाविक आवड असल्याशिवाय साऱ्या गोष्टी व्यर्थ आहेत ! ”

भाईचें म्हणणें मलाही पटलें. तसें पाहिलें तर वहिनीच्या स्वभावांत नांव ठेवायला फारशी जागा नव्हती. आणि म्हणूनच भाई आपलें सांसारिक जीवन सुखानें व्यतीत करीत असावा अशी माझी अटकळ होती. पण आतां त्याच्याकडून कळलेल्या गोष्टीवरून त्याच्या कलापूर्ण नजरेनें जेव्हां मी वहिनीकडे पाहूं लागलों त्यावेळीं त्याच्या म्हणण्यांत बराच तथ्यांश असलेला मला आढळून आला. भाईनें दर्शविलेल्या गोष्टी प्रथमदर्शनीं क्षुल्लक वाटतात खऱ्या ! पण याच क्षुल्लक गोष्टींची कीड लागून अनेक दंपत्यांच्या संसारसुखाची होळी झालेली उदाहरणें मी पाहिलेलीं आहेत. इतकेंच नव्हे तर घरीं सुंदर आणि सुशील पत्नी असूनही केवळ वर दर्शविलेल्या दोषामुळे कित्येक पतिराजांनीं आपल्या सौंदर्योपासनेची आणि कलादृष्टीची तहान भागविण्यासाठींच बाहेरख्यालीपणा केल्याचीही उदाहरणें माझ्यापाशीं होती. आणि म्हणूनच भाईच्या प्रस्तुतच्या मनःस्थितीवर काय उपाययोजना करावी याचा मी विचार करूं लागलों.

आमच्या कामांत कल्पनेच्या पलीकडे आम्हांला यश येऊं लागल्याचें लवकरच दिसून येऊं लागलें. विशेषतः या कामीं माझ्या ताईनें पुढाकार घेतल्यामुळेच आम्हीं यशस्वी झालों होतो. तिच्या व इतर मैत्रिणीच्या सहवासानें, अनुकरणानें, चार चौघांत बसल्या उठल्यानें, चार ठिकाणीं हिंडल्या फिरल्यानें आणि

वाचन शिक्षणादिकांच्या साह्याने आमच्या वहिनीची दृष्टी अलिकडे बरीच कलापूर्ण झाली होती. पूर्वीच्या तिच्या गवाळेपणाला केव्हांच मूठमाती भिळाली होती. तिच्या प्रत्येक हालचालींत आतां कलाकृति दिसून येऊं लागली होती. तिच्या वेषभूषेतच नव्हे तर चालण्यांत सुद्धां एक प्रकारचें सौंदर्य प्रतीत होऊं लागलें. आपल्या सौंदर्याची वाढ कशानं होईल, तें अधिक खुलून कसें दिसेल, थोडक्यांत म्हणजे आपण आहों त्याच्याहून अधिक सुंदर कसें दिसूं याचा विचार करण्यांतच तिचा बराच वेळ जाऊं लागला. आणि त्याला पोषक असलेलीं साधनें आणून देण्याचा भाईचा एक धंदाच होऊन बसला. भाईलाहि असें करण्यांत आनंद वाटूं लागला. तो तिची प्रत्येक इच्छा पूर्ण करूं लागला. परिस्थितींत असा अनुकूल फरक घडून आणल्याबद्दल त्यानें मला आणि माझ्या ताईला अनेक धन्यवाद दिले. आणि मित्रकार्याचें पुण्य माझ्या हातून घडल्यामुळे मलाहि समाधान वाटलें.

त्यानंतर कित्येक दिवसांनीं—

मी माझ्या खोलींत दुपारच्या वेळीं कायसेसें वाचीत पडलों होतो. पुस्तक मनोरंजक आणि बरेंच आकर्षक होतें यांत शंका नाही. कारण वाचण्याच्या नादांत भाई केव्हां येऊन माझ्या शेजारी बसला तें मला कळलें देखिलि नाही.

त्याच्याकडे माझी नजर जातांच मी चरकलों.

तोंच तो मागचा उदास आणि खिन्न चेहरा !

आज इतक्या दिवसांनीं चंद्राला पुन्हा ग्रहण लागलेलें पाहून मला विस्मय वाटला. वास्तविक आतां सर्व कांहीं त्याच्या मनासारखें होत होतें. नांव ठेवायला त्याला कुठेंच जागा नव्हती. त्याच्या सौंदर्यदृष्टीची तहानही आतां पूर्णपणें भागत असल्याचें त्यानें मला अनेकवार बोलून दाखविलें होतें. मग आज हें असें का ?

मी त्याला प्रश्न केला, आणि निष्पाप अंतःकरणानें त्यानें मला सांगितलें.

“ मोहन, डाव उलटला. तो इतका कीं, तो माझ्या अंगाशीं येऊन मी त्यांत हरलोंच ! नवरा बायकोतील बारीक सारीक गोष्टी दुसऱ्याला सांगणें हा शिष्टाचार नव्हे हें मी जाणतो. पण एक तर तुला साऱ्या गोष्टी ठाऊकच आहेत, आणि दुसरें म्हणजे मी जें आतां कांहीं सांगणार तो म्हणजे मागील गोष्टीचा उत्तरार्धच आहे ! ” इतकें बोलून त्यानें किंचित खांकरल्यासारखें केलें

आणि म्हणाला, “ मोहन, तुला माहितच आहे कीं तुझ्या वहिनीला सौंदर्य-दृष्टि प्राप्त झाल्यानंतर आमच्या घरांतील वातावरण पार बदलून गेलें. पूर्वीच्या अनेक गोष्टी आतां तिला निरस आणि निरर्थक वाटूं लागल्या. घरांतील सर्व वस्तू आतां अत्यंत टापटीपीनें आणि व्यवस्थेनें ठेवण्यांत येऊन त्यांची कलापूर्ण रचना करण्यांत येऊं लागली. कुरूपपणाचा आणि अव्यवस्थेचा तिला आतां मनापासून तिटकारा वाटूं लागला. तिच्या स्वतःच्या वर्तनांतही कसें परिवर्तन घडून आलें तें तुला माहित आहेच ! तिची सौंदर्याची प्रत्येक आवड पूर्ण करण्यांत मलाही सुख वाटे. एके दिवशीं लडिवाळपणानें आणि बायकांमध्ये जात्याच असलेल्या गोड भाषेनें तिनें माझ्या पोषाखावर पर्यायानें बरीच टिका केली. तिच्या बोलण्यावरून माझे जाडेभरडे कपडे तिला आवडत नसावेत असें दिसलें. “ सूट बूटां ” त अप-टू-डेट पोषाख केलेल्या माझ्या कांहीं मित्रांचे फोटो खोलींत टांगलेले आहेत त्यांच्याकडे अंगुलिनिर्देश करून ती म्हणाली, ‘ हा “ ड्रेस ” किती छान दिसतो नाही ? ’ कसल्या कोण जाणें पण एका चमत्कारिक भावनेनें माझे अंतःकरण किंचित थरारलें. पण तें क्षण-भरच ! दुसऱ्या क्षणींच मला वाटलें, कीं खरेंच, तिच्या या सौंदर्यदृष्टींत काय वावगें आहे ? आपल्या पतीनें डौलदार पोषाख करावा ही तिची इच्छा स्वाभाविकच नव्हे का ? मग मी तिच्याच पसंतीनें कापड घेऊन सूट शिवून घेतले, आणि तिची आवड पूर्ण केली. पण काय असेल तें असो, आतां माझ्या वागणुकींतील पूर्वीचा नैसर्गिकपणा जाऊन त्याची जागा कृत्रिमपणानें घेतली. माझ्या प्रत्येक हालचालींत व वागणुकींत ‘ तिला माझी ही कृति पसंत पडेल का—’ हा विचार सारखा डोकावूं लागला. असेच आणखीही कांहीं दिवस निघून गेले. अलीकडे तिच्या मुद्रेवर पूर्वीचा खेळकर आनंद दिसेनासा होऊं लागला. कसलें तरी शल्य तिच्या मनांत खुपसत असावें असें मला दिसून येऊं लागलें. तें काय असावें याचा तर्क मला होईना !

पण—

त्या दिवशीं मी बाहेरून लौकरच आलों. ही माझी नेहमीची येण्याची वेळ नसल्यामुळे मी आल्याची तिला चाहूलही लागली नाही. तिची खोली माझ्या खोलीलाच लागून होती. आपल्या जीवाभावाच्या एका मैत्रिणीबरोबर तिच्या हळुहळु गोष्टी चाललेल्या मी ऐकल्या. वास्तविक मी तिकडे लक्षच देणार नव्हतो

पण मधेंच कुणीतरी हुंदका दिल्याचें माझ्या कानीं आलें. मग मात्र काय प्रकार आहे तो समजावा म्हणून मी दाराला कान लावून त्यांचें बोलणें ऐकूं लागलों.

“ मालू ” तिची मैत्रीण म्हणत होती, “ असं काय वेड्यासारखं करावं तें ! वेडे, बाकी सगळ्या गोष्टींना सौंदर्याचा उजाळा देतां येईल ! पण शारीरिक कुरूपतेपुढें कुणाचा तरी इलाज चालेल का ? दैवांत असलेल्या गोष्टी गोड मानून घेऊन चालणें हाच श्रेयस्कर मार्ग नव्हे का ? ”

“ तें सारं मला कळतं ग कुसुम, ” ती म्हणत होती, “ पण कळूनही वळत नाहीं त्याला मी काय करूं ? त्यांचा काळसर वर्ण, चपटें नाक, आणि बसके गाल ह्यांच्याकडे नजर गेली कीं माझ्या सौंदर्यदृष्टीला सारखे धक्के बसतात आणि— ”

“ मोहन, मोहन, याला कांहीं उपाय आहे का रे ! ”

मी खिडकींतून वर आकाशाकडे पाहून म्हटलें, ‘ देवाधिदेवा, तूंच सांग, याला कांहीं उपाय आहे का रे ? ’

झुलता जीव !

“ पाहलंत सरलाताई !—काय असेल तें असो बाई, पण तुम्ही त्याला उचलून घेतलंत कीं हा अस्सा करतो. ”

“ किनई, इंदिराबाई, माझ्या अंगाला कांटे लागले आहेत हो ! ते बाळाला बोंचतात ! ” किंचित् उपरोधिकपणानें सरलाताईनें उत्तर दिलें.

“ राग नका येऊं देऊं सरलाताई, पण मी आपलं-ध्या; लागला रडायला ! काय झालं रे गुलामा असं एकाएकीं किंचाळायला ? ध्या त्याला इकडे सरलाताई !—बघा, लागला लबाड हंसायला ! ” विजयी मुद्रेनें इंदिराबाई म्हणाली.

सरलाबाईची मुद्रा हिरमुसल्यासारखी झाली. तिला इंदिराबाईंचा किंचित् रागही आला. जाण्याच्या तयारीनें तिनें आपल्यापुढील शिवणकामाचा पसारा आटोपण्यास सुरवात केली.

तांदूळ निवडीत बसलेल्या सुमनच्या हें लक्षांत आलें. आपल्या बाळाला घेण्यासाठीं या दोघींत चालणारी अहमहमिका पाहून तिला अभिमानच वाटला. पण त्यापायीं त्यांतल्या त्यांत एकीला वाईट वाटलेलें तिला आवडलें नाहीं.

“ हें काय, चाललांत कुठं सरलाताई इतक्यांत ? बसा कीं थोडा वेळ ! ”

शामच्या आईनेंच असें म्हटल्यावर तिचा नाइलाजच झाला.

आपलें सहजचें बोलणें सरलाताईनीं मनाला लावून घेतलेलें पाहून इंदिराबाईंचा जीवही आतां चुटपुटूं लागला. विषयांतर करण्यासाठीं त्या म्हणाल्या, “ सरलाताई, अगदीं खरं खरं सांगा हं आतां ! या शामचा तोंडवळा कुणासारखा दिसतो हो ? ”

“ अगदीं आपल्या वडिलांसारखा ! हें काय सांगायला का हवं ? ”

“ ध्या, झालं आतां ! श्यामच्या आईला मीं सांगितलं तर त्यांना वाटलं—”

“ मला नाहीं हो काहीं वाटलं ! तुम्हींच आपलं काय तें बोला ! मी आपली कान उघडे ठेवून ऐकत्यें म्हणजे झालं ! ” सुमन मध्येंच म्हणाली.

“ आतां तुम्हींच पाहा, शामच्या आई, हे त्याचे गरगरीत डोळे—”

“ हें नाक—”

“ ही कपाळाची रुंद पट्टी—”

“ ही ओंठांची कमान—”

“ सारं अगदीं हुबेहुब—”

स्त्रीपरचा आवाज खोलीच्या दारापर्यंत येऊन थांबल्यामुळें तिघींनींही वर पाहिलें. शामचे वडील, श्रीधर !

कोणाची तरी चाहूल लागल्याबरोबर पांखरें जशीं भुरकन् चार दिशेला उडून जातात त्याप्रमाणें श्रीधरच्या खोलींत जमलेल्या बायकांची पांगापांग झाली.

श्रीधरनें कपडे काढून ठेवले आणि मोरींत जाऊन हातपाय धुवून तो बाहेर आला. एवढ्या अवधींत सुमननें शामचे कपडे बदलून त्याला घेऊन ती श्रीधर बसला होता तिकडे आली.

“ कसा पण खुदकन् हंसला पाहिल्याबरोबर ! जसं काय ओळखलंच कोण आहे तें ! ” सुमन कौतुकानें म्हणाली.

“ मग ओळखलंच म्हणावं ! आतां काय आम्ही लहान का आहोंत न ओळखायला ? ” शामला तिच्याजवळून घेत श्रीधर म्हणाला. “ पण राजश्री, आम्हांला गंगास्नान मात्र घालूं नका हो ! तेवढी बरिक् मेहरबानी करा ! नाहीं तर याल लाडांत आणि—”

“ तर ! अगदीं अनर्थच गुदरेल कीं नाहीं ? काय बाई तरी ! ”

सुमननें हळूहळू शामच्या बाललीलांचें वर्णन करण्यास सुरवात केली. तो कितीदां रडला, कितीदां हंसला, त्याला कुणी कुणी घेतलें, इत्यादि इत्यादि.

“ त्या इंदिराताई म्हणत होत्या—”

“ काय बरं म्हणत होत्या त्या इंदिराताई ? ” तिच्याचसारखा स्वर काढून श्रीधर चेष्टेनें म्हणाला.

“ मी नाहीं जा ! अशानं मी सांगत नाहीं ! ” लटक्या रागानें सुमन म्हणाली.

“ तूं नाहीं सांगितलंस तर हा शाम सांगेल मला ! शाम, बाळ, काय बरं म्हणत होत्या त्या इंदिराताई ? ”

“ सांग ! म्हणावं त्या म्हणत होत्या कीं, तुमच्या शामचा चेहरा अगदीं हुबे-हुब इकडच्यासारखा आहे म्हणून ! ”

“ वा, म्हणजे तुझी एक मोठीच सोय झाली म्हणायची ! म्हणजे असं,—समज, उद्यां तूं माहेरीं गेलीस आणि तिकडे गेल्यावर चुकून केव्हां तरी तुला माझी आठवण झाली—”

“ चुकून ? शोभतं ना बोलायला असं ? ”

“ बरं बुवा, चुकून नाही; अगदीं चुकल्याशिवाय रोज चोवीस तास माझी सारखी आठवण येत राहिली—”

“ नीट म्हणून बोलायला शिकवलं नाही वाटतं कुणी ? ”

“ नाही ग ! कोण शिकवणार ? आतां तुझी संगत लाभल्यापासून कुठं चार दोन बोवडे शब्द बोलायला येताहेत !

“ मी आतां बोलतच नाही मुळीं ! ”

“ नको बोलूस ! पण ऐकायचं तरी काम करशील ना ?—तेव्हां काय म्हणत होतो मी ?—हो, माहेरीं गेल्यावर तुला ज्या वेळीं माझी आठवण होईल त्या वेळीं या शामकडे—पतीच्या या बालस्वरूपाकडे पाहून तुला आपली दुधाची तहान ताकावर—”

“ जा गडे !—मी जातेंच कशी घरांत निघून ! ”

“ खरंच ! रागानं का होईना, पण एकदां का तूं घरांत गेलीस आणि तो घरांतील स्टोव्ह तुझ्या दृष्टीला पडला म्हणजे बाहेर एक जीव चहासाठीं तळमळतो आहे याची तुला आठवण होईल ! ”

“ खरंच गडे ! कशी अगदींच विसरून गेलें मी चहाला ठेवायचं ! ”

तें सहा महिन्याचें बालक सुमनला जीव कीं प्राण वाटत असे. सुमारें तीन वर्षांपूर्वी तिचा एक मुलगा दीड वर्षांचा होऊन वारला होता; त्यामुळें तर शामला ती फारच जपत असे. त्याच्या प्रकृतीला जरा कुठें खुट्ट झालें, कीं तिचा जीव अगदीं घाबरून जाई. दिवसांतून किती वेळां तरी ती बाळाची मीठ—मोहरीनें दृष्ट काढी. शामकडे तिचें इतकें लक्ष लागून राहिल्यामुळें पतीविषयक कर्तव्यांत तिच्याकडून बरेचदा हेळसांड होई. पण श्रीधरला तिची मनःस्थिति पूर्णपणें माहित असल्यामुळें तो तिकडे कानाडोळाच करी.

रात्रीचे बारा वाजून गेले होते. जिकडे तिकडे सामसूम झालें होतें. शाम पाळण्यांत झोंपीं गेला होता. आणि शामची आईही निद्रासुखाचा अनुभव घेत होती. श्रीधर मात्र अजून जागाच होता. त्याला कांहीं केल्या झोंपच येत नव्हती.

तो या कुशीवरून त्या कुशीवर तळमळत होता. हा काहीं त्याचा आजच्या एका दिवसाचाच अनुभव नव्हता. अलीकडे बरेच दिवस त्याला अशाच तळमळीत घालवावे लागत होते. बाहेरून आनंदी दिसणाऱ्या त्याच्या चेहेऱ्याकडे कोणी बारकाईने पाहिले असते तर त्यावर दिसून येणारी अनुतापाची छटा कोणालाही सहज दिसून आली असती. कसल्या तरी दुःखाची जाणीव त्याचे अंतःकरण जाळीत होती; आणि त्यामुळेच सुखाच्या झोंपेला तो आज कैक दिवस आंचवला होता.

थोड्या वेळाने तो उठून बिछान्यावर बसला. त्याची नजर पाळण्याकडे गेली. निद्रिस्त शामच्या गोजिरवाण्या मूर्तीकडे तो किती वेळ तरी सारखा टक लावून पाहत होता. पाहतां पाहतां त्याचे डोळे भरून आले.

“शाम, शाम, बाळ ! तुझा भाऊ—” असे काहींसे अर्धवट पुटपुटत त्याने आपले तोंड दोन्ही हातांनी झांकून घेतले.

त्याची नजर बाजूला झोंपेलेल्या सुमनकडे गेली. साऱ्या दिवसाच्या कामाने श्रमून गेलेला तो जीव गाढ झोपेत होता.

“सुमन, माझी सुमन मला काय म्हणेल ?—फुलाहूनही नाजूक असलेल्या तिच्या हृदयाला धक्का नाही का पोंचणार ? तिला काय वाटेल ? मी किती दुष्ट, चांडाळ ! ती मला क्षमा करील का ? पण—पण माझ्या हातून खरोखरच अन्याय घडला का ? मी खराच अपराधी आहे का ? कोण मला हे सांगेल ? माझा त्यांत स्वार्थ होता का ? सुमन, केवळ तुझ्याचसाठी मला तसं करणं भाग पडलं. तुझा जीव जगविण्यासाठी—”

कशी कोण जाणे ! पण सुमन एकाएकी दचकून जागी झाली. ती धांवतच पाळण्याकडे गेली. शामला स्वस्थपणे झोंपेलेला पाहून तिच्या जिवांत जीव आला.

“हे काय ? आज झोंपायचं नाही का ? अन् हे आपल्या डोळ्यांत पाणी कां ? ”

“उगीच !—पण सुमन, झोपेतून अशी एकाएकी दचकून कां उठलीस ? भ्यालीस का ? ”

“हो ! कशी नाही भिणार ? एकेक स्वप्न तरी काय विचित्र पडतं बाई ? ”

“काय स्वप्न पडलं तुला, सुमन— ? ”

“छे, काहीं नाही ! ”

“ सुमन ! मला सांगण्यासारखं नाही का तुझं स्वप्न ? ”

“ सांगायलाच हवं का ? ”

“ तुझी मर्जी ! ”

“ असं काय बोलायचं तें ! पण मग लावून नाही ना घ्यायचं मनाला तें ? ”

“ वेडीच आहेस तूं सुमन ! स्वप्नांतल्या गोष्टी का कुणी मनाला लावून घेत असतं ? ”

“ पण मला बाई फार भीति वाटली. मी नको नको म्हणत असतांना माझ्या शामला आपण माझ्याकडून हिसकावून घेतलंत आणि दूर दूर नेऊन एका निर्जन भयाण अरण्यांत त्याला एकटाच टाकून आपण परत आलां ! आणि “ माझा बाळ कुठं ? ” म्हणून मी विचारतांच “ देवाघरीं ! ” असं आपण म्हणालांत. मी मोठ्याने ओरडलें आणि जागी झालें. ”

“ किती वेडगळ स्वप्न ! सुमन, मी असं कधीं तरी करीन का ? ”

“ मी असं कधीं तरी म्हटलं का ?—पण आधीं मला सांगावं आपल्या डोळ्यांत पाणी कां ? ”

तो कांहींच बोलला नाही. बोलावं कीं बोलूं नये याचाच तो विचार करीत होता.

“ मला नाही का सांगायचं ? काय होतं आपल्याला ? बरं वाटत नाही का ? ”

“ सुमन, खरं सांगूं का ? मला तुझी भीति वाटते ! ”

“ माझी भीति ? ”

“ होय, सुमन ! तुझ्यापासून एक गोष्ट मी आज बरेच दिवस चोरून ठेवली होती; आणि त्याच्या जाणीवेपासून होणारं दुःख मी एक रात्र सहन करीत होतो. पण शामच्या जन्मापासून तर ती गोष्ट जिवाला अधिकच जाळूं लागली आहे. सुमन ! माझ्यानं आतां अधिक धीर धरवत नाही. आज तुला मी सर्व कांहीं सांगून टाकणार आहे. मग तूं मला वाटेल तें म्हण ! ”

“ सुमन ! ” तो सांगूं लागला, “ तुला आपल्या मोहनची आठवण आहे का ? ”

“ हें काय बरं विचारणं ? आपल्या पोटच्या गोळ्याचा कुठच्या तरी आईला कधीं विसर पडेल का ? आज तो असता तर चांगला चार पांच वर्षांचा झाला असता !—”

“ पण तो दीड एक वर्षांचा असतांना तूं अतिशय आजारी पडलीस ! ”

“ हो ! तो माझा पुनर्जन्मच झाला म्हणायचा ! मी त्या दुखण्यांतून वांचायला कारण केवळ आपली—”

“ तुझी आशा त्यावेळीं सगळ्यांनींच सोडली होती. होते नव्हते तेवढे सारे उपाय करून मी थकलों होतो. नांवाजलेल्या बहुतेक डॉक्टरांनीं हात टेंकले होते. तूं जाणार ही कल्पना मला अगदींच असह्य होत होती. काय वाटेल तें करावयाला मी तयार झालों. त्यादिवशीं डॉक्टरनं मला एकीकडे नेऊन सांगितलं कीं, तूं आतां फारच थोड्या दिवसांची सोबतीण आहेस ! निराशेच्या भयंकर दरींत कोणीतरी लोटून दिल्याचा मला भास झाला. ”

“ डॉक्टर, आतां याला कांहींच उपाय नाही ना ? ” मी अगदीं केंविल-वाण्या स्वरानं विचारलं.

“ उपाय ? आतां कसला उपाय ?—पण आहे एक शेवटचा उपाय ! तुमची तयारी असेल तर पाहा बुवा ! ”

“ माझी—माझी वाटेल तें दिव्य करायला तयारी आहे. ” मी उत्सुकतेनें म्हणालों, “ काय करूं तेवढें सांगा ! ”

“ उपाय असा कीं, या तुमच्या लहानग्या मुलाचं रक्त काढून तिच्या अंगांत घालावं लागेल ! मग मात्र ती बरी होईल यांत शंका नाही ! ”

“ मुलाचं—माझ्या लाडक्या मोहनचं ? या गोष्टीला मी कशी संमति देऊं ? डॉक्टर माझं रक्त नाही का चालण्यासारखं ? ” मी अगदीं निर्वाणीनें विचारलं. ”

“ छट् ! दुसऱ्या कुणाचंच रक्त कामाला येणार नाही ! पाहा बुवा ! आजची रात्र काय तो विचार करा आणि मला उद्यां काय तें कळवा ! एक गोष्ट मात्र विसरूं नका, कीं मुलाचं रक्त काढायचंच ठरल्यास मुलगा फार दिवस वांचेल असं कांहीं मला सांगतां येणार नाही. ”

ती रात्र मीं कशी घालविली असेल तें एक परमेश्वराला माहित ! माझ्या मनाचा कांहीं केल्या निश्चय होत नव्हता. ‘ सुमन कीं मोहन ’ हा क्रूर प्रश्न मला भेडसावून सोडीत होता. माझी प्रीतिदेवता मला सोडून जात होती. माझं सारं जीवित अंधकारमय होणार होतं. या गोष्टीला माझी तयारी नव्हती. कांहीं झालं तरी सुमनला वांचवलीच पाहिजे असा मी निश्चय केला. पण मोहनच्या जीवितावर

पाणी सोडावं लागेल त्याची काय वाट ? काय करुं ? हा जीव कीं तो जीव ? पत्नी कीं पुत्र ? कुणासाठी कुणाचा बळी देऊं ? सारी रात्र विचारांत घालविली आणि शेवटीं निर्धार केला कीं, सुमनला वांचवावी !

“ दुसऱ्या दिवशीं डॉक्टरला मी माझा निर्धार कळविला. डॉक्टरनं आपली कामगिरी पार पाडली. सुमन, तूं वांचलीस पण तुझा मोहन नंतर एका महिन्याच्या आंतच तुला नि मला सोडून गेला. ही गोष्ट हळूहळू मी विसरून जाण्याचा प्रयत्न करीत होतो. पण अलीकडे शामला पाहिलं कीं, मला मोहनची आठवण होते आणि हृदय अगदीं कालवून निघतं. सुमन, किती दुष्ट आहे मी ? ”

सुमनच्या डोळ्यांतून सारखे अश्रू ओघळत होते. ती मनसोक्त रडून घेत होती.

“ काय बरं केलंत हैं ! मी मेलें असतें तर काय दुनिया ओस पडली असती ? पण मी आपल्याला तरी काय म्हणून दोष देऊं ? आपल्यापुढें परिस्थितिच तशी होती ? ”

“ सुमन, घटकाभर असं समज कीं, तुझ्याऐवजीं मीच अगदीं मरणाच्या पंथास लागलों असतो आणि मृत्यूच्या दाढेंतून मला ओढून काढण्याचा तोच एक मार्ग तुला डॉक्टरानीं सांगितला असता तर-तर सुमन तूं काय केलं असतंस ? ”

“ मी-मी खरेंच, कशी बरं वागलें असतें मी ? कुणी सांगावं ? ” तिनें हलकेच आपली मान त्याच्या खांद्यावर टाकली.

खरेंच कुणी सांगावें ?—कुणी सांगावें ?

एकाद्याची मनोभूमिका

“ हृदयाचें पावित्र्य—अंतःकरणाची एकनिष्ठता—इतक्या उत्कटतेनें व्यव-
हारांत प्रत्यक्ष अनुभवास येणें शक्य तरी आहे काय ? ” नुकत्याच वाचून संप-
विलेल्या गोष्टीचें हस्तलिखित टेबलावर आपटीत जलबालेनें वरील उद्गार काढले.
टेबलावर इतस्ततः पसरलेल्या हस्तलिखितांच्या बाडांकडे निमिषभर नजर फेंकून
तिनें पुन्हां एकदां उपरोक्त चोपडें हातांत घेतलें व त्याचीं पानें वरवर चाळण्यास
सुरवात केली.

खास स्त्रियांसाठीं काढलेल्या ‘ उन्नति ’ मासिकाची संपादकीय जबाबदारी
संभाळण्याचें काम हल्लीं जलबालेकडे आलें होतें. आणि या अल्पावधींत बऱ्या-
चशा लघुकथा तिनें हाताळल्या होत्या. पण आतांच वाचनांत आलेल्या लघुकथे-
इतकी सरस लघुकथा तिला आढळली नव्हती. तिला ती फारच आवडलेली
दिसली. आपली एखादी प्रिय वस्तु हरवलेली असावी, तिचा आपण कसून शोध
करावा, अखेरीस ती सांपडण्याचा संभव न दिसल्यामुळें हताश व्हावें, आणि एक
दिवस अचानक दृष्टीस पडावी म्हणजे जो आपल्याला आनंद होतो तशाच
प्रकारच्या आनंदाची आतां तिला अनुभूति झाली. एका तरुणाच्या प्रेमाची एक-
निष्ठता पराकोटीस गेलेली अतिशय सुंदरतेनें त्या कथेंत दाखविण्यांत आलेली होती.
आणि ती स्वतः अशाच तऱ्हेच्या हृदयाची भुकेली असल्यामुळें ती गोष्ट वाचून
तिची वृत्ति आनंदित झाली होती. पण हा तिचा आनंद वळवाच्या पावसाप्रमाणें
अगदीं क्षणभरच टिकला. त्या गोष्टींतील नायकाचें स्वभावचित्र म्हणजे तो
केवळ लेखकाच्या कल्पनेचा उल्लास होता ! सत्यसृष्टींत तसें चित्र आढळणें
फारच दुरापास्त ! हा विचार मनांत येतांच ती किंचित हिरमुसल्यासारखी झाली.

हजारांतून एखादीच्याच वांट्यास येणारें लावण्य तिला लाभलें होतें. त्यामुळें
बरेचसे लाळघोटे तरुण सदा तिच्या आवतीभोंवतीं असावयाचे हें आपलें ठर-
लेलेंच. त्यांच्या अप्रयोजक लाघवी भाषणांचा आणि स्तुतिपुष्पांच्या वर्षावाचा
तिला मनापासून तिटकारा वाटत असे; पण विवक्षित कार्यक्षेत्रामुळें अशा तरुण

व पदवीधर लेखकांशीं तिचा वारंवार संबंध येणें अगदीं अपरिहार्यच होतें. पण या एवढ्याच सुतानें बऱ्याचशा तरुणांनीं तिच्या प्रेमाचा स्वर्ग गांठण्याचा जणू काय चंगच बांधला होता. इतकेंच नव्हे तर एकादोघांनीं आपल्या प्रीतीचा पाढा तिच्यापुढें वाचूनही टाकला होता.

तिला हंसूं लोटलें. “ प्रेम ! या सवंगसुकळ प्रेमाच्या लाटा समाजास रसातळास न नेवोत म्हणजे मिळविली ! ” तिनें मनांत म्हटलें.

“ माझ्यावर तुमचें उत्कट प्रेम आहे हें तुम्हीं कशाच्या आधारावर म्हणतां ? ” असा एकदां तिनें एका तरुणास प्रश्न केला होता.

“ काय सांगूं ! ” त्याची काव्यवाणी बोलली. “ माझ्या हृदयकपाटाचीं दारें खोलून पाहशील तर त्या ठिकाणीं तुझीच मूर्ति विराजमान झालेली दिसेल. अहोरात्र तुझ्यावांचून मला कांहीं दिसत नाहीं-सुचत नाहीं. कुठल्याच कामाकडे लक्ष्य म्हणून कसं तें लागत नाहीं. तुझ्या नुसत्या दर्शनानें माझ्या साऱ्या अंतःकरणोर्मि कशा उचंबळून येतात. ”

“ अस्सं ! एकूण तुमचें माझ्यावरील प्रेम हें इतक्या क्षुद्र कोटींतलें आहे तर ! हो, क्षुद्रच नाहीतर काय ? तुम्हीं आतां सांगितलेलीं सारीं लक्षणं हीं तुमच्या विकारवशतेचीच द्योतक आहेत. खऱ्या प्रेमानें मनुष्याचें मन अधिकाधिक स्वतंत्र होत जातं. कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करून अहोरात्र एखादीच चिंतन करणारं, तिचा गुलाम होऊन रहाणारं मन खऱ्या प्रेमाचा अभाव दर्शवितं. जा ! असली बाष्कळ बडबड इतःपर माझ्यापुढें करीत जाऊं नका, ” तिनें बजावलें.

तिचा सारा अनुभव हा अशाच प्रकारचा होता. आतांपर्यंत बहुधा खोटीं नाणींच तिच्या आदळांत आलेलीं होतीं. त्यामुळें उपरनिर्दिष्ट लघुकथेंतील नायकासारख्या खऱ्या नाण्याचें समाजांत अस्तित्व तरी असूं शकेल काय या-विषयी तिचें मन साशंक झालें होतें.

टेबलावरील पसारा तसाच टाकून ती उठली आणि खोलींतल्या खोलींत दोनचार येरझारा घालून बाजूच्या खिडकीशीं क्षणभर उभी राहिली. समोरून जाणारे-बाह्यतः अगदीं संभावित दिसणारे दोघे तरुण तिला खिडकींत पहातांच रस्त्यावरच थंबून उभे राहिले. आणि तिच्याकडे पाहून डोळे मिचकावित ते आपसांत कांहीं कुजबुजू लागले.

‘ पहावें तिकडे खोटें नाणें ! जगांत खरें नाणें नाहींच का ? ’ तिला त्या तरुणांच्या मानसिक अधःपाताची कीव आली. ‘ हल्लींची तरुण पिढी इतकी का शिथिल झाली आहे ? शीलपावित्र्य हा शब्द यांच्या कोशांतच नाही का ? समाजानें आणि राष्ट्रानें आपल्या उद्धाराकरितां अशाच तरुणांच्या तोंडाकडे पहावयाचें का ? मग त्यांच्या उद्धाराची आशाच नको. ’ हे विचार झर्कन् तिच्या मनांत येऊन गेले.

ती पुन्हां येऊन खुर्चीवर बसली. आणखी दोन बाडें तिनें वाचून टाकलीं. पसंतीनापसंतीचे त्यांच्यावर शेरें मारून त्यांची वर्गवारी केली. आणि किती वाजले ते समजण्यासाठीं वर मान करून घड्याळाकडे पाहिलें. तितक्यांत तिची नजर सहज खोलीच्या दाराकडे वळली. दाराच्या फटींतून कोणीतरी आपल्याकडे सारखा टक लावून पहात असल्याचें तिला दिसलें.

कामाच्या भारानें ती आधींच संत्रस्त झाली होती. त्यांत त्या मघांच्या तरुणांच्या कृतीमुळें तिला चीड आली होती. त्यांत आणखी ही भर पडतांच ती एकदम उसळली.

“ कोण तें ?—शिष्टाचार म्हणून वागण्याचा एक प्रकार आहे हें आपणाला ऐकून देखील माहित नाही वाटतं ? एखाद्या अनोळखी तरुणीकडे निर्लज्जपणें सारखें टक लावून पाहण्यांत आपण सभ्यता चट्सारी गुंडाळून ठेवीत आहां, हें चुकूनसुद्धां तुमच्या मनांत येऊं नये म्हणजे आश्चर्यच म्हणावयाचं !—पण शिष्टता जर मुळीं आडांतच नसली तर पोहण्यांत तरी कुठून येणार ? ” रागाच्या भरांत तिच्या थरथरणान्या ओठांतून हे शब्द आवेगानें बाहेर पडले.

दारांत उभा असलेला तरुण हे तिचे उद्धार ऐकून स्तंभितच झाल्यासारखा दिसला. शेवटचे शब्द तर त्याच्या मनाला चांगलेच झोंबले. आपल्यावर हा अकस्मात हल्ला होण्याचें कारण काहीं केल्या त्याच्या ध्यानांत येईना.

“ बाई, आपण माझ्याबद्दल भलताच ग्रह करून घेतलेला दिसतो. शिष्टता व सभ्यता यांचं मला बाळकडूच पाजलं असल्यामुळें कोणाही अनोळखी तरुणीकडे टक लावून पाहण्यासारखं असभ्य कृत्य माझ्या हातून कालत्रयीं घडणार नाही. इतकेंच काय पण शिष्टाचाराचा माझ्यांत अभाव असता तर आज या ठिकाणीं येण्याची मला गरजच पडती ना. रामराव शहापुरे यांचा आपल्याला निरोप कळविण्यासाठींच मला इकडे येणं भाग पडलं. पण आपल्याला मी पूर्वीं कधींच पाहिलं नसल्यामुळें इकडे येतांच मी थोडासा घुटमळलों. ”

“ पण असा अनोळखी माणसाबरोबर सांगून पाठविण्यासारखा निरोप तरी काय आहे बाबांचा ? ”

“ त्यांनी आपल्याला X X इस्पितळांत येऊन भेटण्यास सांगितलं आहे. ”

“ इस्पितळांत ? अन् तें कां ? ” अधीरतेनें तिनें विचारलें.

“ तें सारं तुम्हांला तिकडेच कळेल. ” इतकें बोलून तो तरुण निघून गेला. मात्र जातां जातां “ स्वतःच्या सौंदर्याबद्दल एकदां का धमेंड उत्पन्न झाली म्हणजे दुसऱ्यांची सहज कृतिसुद्धां यांना सदोष दिसूं लागते. ” असा विचार त्याच्या मनांत डोकावल्याशिवाय राहिला नाही.

एका अपरिचित व्यक्तीच्या मनोभावना आपल्याकडून दुखावल्या गेल्या याबद्दल तिच्या मनाला भारीच चुटपुट लागून राहिली; पण त्याबद्दल अधिक विचार करण्याजोगी त्यावेळीं तिची मनस्थिति नव्हती. एखाद्या महत् दुःखाच्या लोटेपुढें ज्याप्रमाणें बारिकसारिक संकटाच्या तुष्टाराचें कांहींच वाटत नाहीसें होतें त्याप्रमाणेंच आपले वडील इस्पितळांत असल्याचें वृत्त कानीं पडल्यापासून इतर गोष्टी तिच्या चित्ताला स्पर्शही करीनातशा झाल्या होत्या. ती बावरल्या-सारखी झाली होती. मातृहीन जलबालेला एका रामरावावांचून मायेचें असें अन्य स्थानच नव्हतें. त्यामुळें माता आणि पिता या दुहेरी नात्यानें तिचें आपल्या वडिलांवर निस्सीम प्रेम होतें. उलटपक्षीं रामरावांनाहि जलबालेशिवाय अन्य अपत्य नसल्यामुळें तेही तिच्यावर अपत्यस्नेहाचा अविरत पाऊस पाडीत असत. अशी स्थिति असल्यामुळें X X इस्पितळाच्या विवक्षित वार्डांत पाऊल टाकीपर्यंत तिच्या मनांत वडिलांविषयींचे विचार सारखे धुमाकूळ घालीत होते, हें कांहीं निराळें सांगावयास नकोच.

रामराव आतां शुद्धीवर आले होते. जलबाला आली ती जवळ जवळ धांवतच त्यांच्या खाटेकडे गेली. तिला पहातांच रामरावांना झालेला आनंद त्यांच्या प्रशांत नजरेत चमकल्याविना राहिला नाही. त्यांना जरी आतां विशेष बोलवत नव्हतें तरी, आपण घरीं कसे येत होतो, इतक्यांत आपल्याला भोंवळ येऊन आपण खालीं कसे पडलों, त्या अपरिचित तरुणानें लगेच औषधपाण्याची सोय करून आपणांस इकडे आणण्याची कशी खटपट केली इत्यादि सारी हकीकत त्यांनीं हळूहळू तिच्या कानावर घातली.

“ त्यांना विचान्यांना मात्र माझ्यासाठीं फारच त्रास सोसावा लागला. मी

पूर्णपणे शुद्धीवर येईपर्यंत ते सारखे माझ्याजवळ बसून राहिले होते. फारच गोड स्वभाव ! ” अर्थात् हे सर्व त्या मघांच्या तरुणाला उद्देशूनच ते बोलले.

तो तरुण आतां जलबालेच्या नजरेसमोर उभा राहिला. रागाच्या भरांत एका कुलीनाच्या शीलावर शिंतोडे उडविण्याजोगे अपमानास्पद शब्द आपल्या तोंडांतून कसे बाहेर पडले याचें तिला आतां राहून राहून अनुतापयुक्त आश्चर्य वाटू लागलें. त्यांच्या जागीं दुसरा कोणी असता तर संतापानें डोक्यांत राख घालून आपल्याशीं प्रत्युत्तरादाखल एक शब्दही न बोलतां मागल्या पावलीं परत गेला असता. पण त्यांनीं—त्यांनीं शांतपणानं सारं ऐकून घेतलं आणि बाबांचा निरोप आपल्याला कळविला ! खरंच आपल्या या अशा वागणुकीमुळे त्यांच्या मनाला काय वाटलं असेल बरं ? अशा तऱ्हेच्या अनंत विचारांनीं तिची मनस्थिती अगदीं चमत्कारिक झाली. तिचें मन तिला खाऊं लागलें. आपल्या उतावळ्या स्वभावाला ती दोष देऊं लागली. अविचारीपणानें आपल्या हातून सुक्याबरोबर ओलेंहि जाळलें गेलें याचें तिला फार वाईट वाटलें. आतां पुन्हां त्या तरुणाची कधीं भेट झाली तर त्याची सपशेल माफी मागून मोकळें होणें एवढाच काय तो मार्ग तिला शिळक उरला होता.—‘ पण होईल का पुन्हां त्याची भेट ? ’ तिच्या साशंक मनानें प्रश्न केला.

होय ! तिला त्याची पुन्हां भेट झाली; पण ती त्यानंतर तब्बल तीन वर्षांनीं ! आणि तीहि अत्यंत चमत्कारिक परिस्थितींत. या तीन वर्षांच्या कालांत अनेक घडामोडी होऊन गेल्या होत्या. सर्वभक्षक काळानें तिच्या वडिलांना तिच्यापासून हिरावून नेलें होतें, आणि तिच्या आयुष्यांतील या महत्वाच्या स्थित्यंतरामुळे तिच्या जीवनांत आतां बराच फेर झालेला दिसून येत होता. तिच्या पूर्वीच्या गोंडस गुलाबी चेहऱ्यावर आतां अकाल गांभीर्य व उदीसीनता यांचें साम्राज्य पसरलेलें दिसून येई. ती अलीकडे कुठल्याच कामांत विशेष लक्ष्य घालीत नव्हती. तिचा उत्साह पार मावळून गेला होता. तिच्या प्रेमाला जोपर्यंत वडिलांचा आधार होता तोपर्यंत ती त्याच प्रेमांत समाधान मानून होती. पण आतां तो आधार तुटल्यामुळे आपल्याला आतां असेंच निष्प्रेम आयुष्य कंठावें लागणार कीं काय हाच विचार अलीकडे तिला भंडावून सोडूं लागला होता.

त्या दिवशीं ‘ उन्नति ’ कचेरींतील काम संपवून ती जरा लवकरच घरीं

आली. सारा दिवस मासिकाच्या कामाचा उरक काढून झाल्यावर संध्याकाळीं घरीं येऊन पुन्हां तिला स्वयंपाकाच्या कामाला लागणें भाग पडत असे. पण आज तिला भूकच नव्हती म्हणून म्हणा अगर स्वयंपाक करण्याच्या दगदगी-मुळें म्हणा, तिनें आज जेवणाला टाळाच देण्याचें ठरविलें, आणि आपली भूक काँफीच्या एका प्याल्यावरच भागवून ती स्वस्थ पडून राहिली.

नेहमींप्रमाणें आतांही तिच्या डोक्यांत विचारांची एकच गर्दी उसळली होती. पण हे तिचे सर्व विचार एकाच बिंदूभोंवतीं धिंगाणा घालीत होते. जीवनांतील शुष्कता घालविण्याकरितां तिला एखाद्या प्रेमळ हृदयाची फारच उणीव भासूं लागली होती. प्रेम करून घेण्यापेक्षां प्रेम करण्यांतच अधिक सुख असतें हा सिद्धांत तिला पटल्यामुळें आपल्याला योग्य असा जोडीदार शोधून काढण्याच्या कामांत ती अलीकडे गुंतली होती. तिच्या ओळखीच्या मंडळांत अनेक सुशिक्षित व धनिक तरुण होते. पण ते सारे कमीअधिक प्रमाणानें तिच्या सौंदर्यावर लुब्ध झाल्यामुळेंच तिच्यावर प्रेम करूं लागले होते. अर्थात् असलें क्षणजीवि प्रेम सौंदर्याच्या नाशाबरोबरच नष्ट पावणार अशी तिची पूर्ण खात्री होती. तिनें विचार करकरीन पाहिला; पण आपल्या हृदयाशीं समरस होणारें एकही हृदय तिच्या कल्पनाचक्षूंना दिसून आलें नाहीं.

अशा प्रकारच्या विचारांत तिचा आणखी किती वेळ लोटला असता तें कांहींच सांगतां आलें नसतें. पण तितक्यांत कोणीतरी दारांत उभें असल्याचा भास झाला म्हणून तिनें तिकडे पाहिलें.

एक कुलीन दिसणारी पण साधारण उतार वयाची बाई दारांत उभी होती. “ काय हवं आपल्याला ? ” जलबालेनें बसल्या जागेवरून उठत विचारलें. “ तुमची तेवढी खुर्ची जरा मिळण्यासारखी असली तर हवी आहे थोडा वेळ. आमच्या घरीं आतांच डॉक्टर आलेले आहेत त्यांना बसायला—”

“ हो, हो ! न्या कीं ! ” असें म्हणत जलबालेनें स्वतःच खुर्ची आणून तिच्या स्वाधीन केली.

तिच्या मजल्यावरच्या शेवटच्या खोलींत आज नवीन बिऱ्हाड आल्याचें तिला सकाळींच समजलें होतें. त्यामुळें हीच ती बाई असावी असा तिनें सहजच तर्क केला. तिच्या आवाजांत मर्दव आणि प्रेमळपणा यांचा सुंदर मिलाफ झालेला दिसून आल्यामुळें सहजच जलबालेचें मन तिनें आपल्याकडे आकर्षून

घेतलें. आणि ही नवीन बाई कोणत्या संकटांत आहे व तिच्या घरीं कोण आजारी आहे तें कळावें म्हणून तीही त्या बाईच्या मागोमाग गेली.

एक तरुण खाटेवर निजला होता. व डॉक्टर त्याचे डोळे कसोशीनें तपासण्यांत गुंतले होते. जवळच आपली आशायुक्त व आतुर नजर डॉक्टरांच्या चेहऱ्याकडे लावून ती बाई उभी होती. ही त्या तरुणाची आईच असावी हें जलबालेनें ताडलें.

“ डॉक्टरसोहब, होतील का हो याचे डोळे पूर्वीसारखे ? ती बाई अधीन्या स्वरानें विचारीत होती.

“ आशेला बरीच जागा आहे. मी प्रयत्नांची शिकस्त करून पाहीन. तुम्ही विलकूल गडबडून नका. ” असें आश्वासन देऊन डॉक्टर निघून गेले.

“ या हो, आंत या; अशा बाहेर कां उभ्या ? ” जलबालेला बाहेरच उभी असलेली पाहून ती बाई म्हणाली.

ती हलकेच आंत आली आणि तिनं त्या तरुणाकडे एक दृष्टिक्षेप केला. ती एकदम चमकली. तीन वर्षांपूर्वी ज्याचा आपण अकारण अपमान केला होता तोच हा तरुण हें तिनें ओळखलें. केवढें आश्चर्य !

“ आज सहा महिने झाले, ” ती बाई सांगत होती, “ याची दृष्टि हळूहळू मंद मंद होत गेली, आणि लवकरच त्याला कांहींच दिसेनासें झालें. तेव्हांपासून सारखीं औषधें चालूं आहेत. अनेक डॉक्टर झाले. पण गुण येण्याचं कांहींच चिन्ह दिसेना.—आतांच डॉक्टर येऊन गेले, त्यांची बऱ्याच लोकांकडून तारीफ ऐकली. म्हटलं पहावं एकदां प्रयत्न करून—म्हणून इकडे आलों. ” थोडा वेळ थांबून ती पुढें म्हणाली, “ या अफाट जगांत माझ्या जीविताचा हा एवढाच काय तो आधार आहे. माझा जयंत म्हणजे एक रत्न आहे ” तिच्या डोळ्यांत पाणी चमकलें.

“ आई, प्रत्येक आईला आपला मुलगा म्हणजे एक रत्नच वाटतं. त्याला तूं तरी कशी अपवाद ठरणार ? ” जयंत निजल्या निजल्याच पण हंसत हंसत बोलला. कुठून तरी आपल्याबद्दलच्या तिच्या दुःखाचा तिला विसर पडावा एवढाच त्याचा उद्देश होता.

जयंताच्या आईची व जलबालेची हळूहळू बरीच गट्टी जमली. उमाबाईच्या लाघवी स्वभावामुळें जलबालेला तिच्याबद्दल एक प्रकारचा आपलेपणा वाटूं

लागला. वेळीं प्रसंगीं लहान मोठ्या कामांत ती उमाबाईंना हरतऱ्हेची मदत करुं लागली. जयंताच्या मधुर व बोलक्या स्वभावामुळे त्याच्याशीं बोलण्या-चालण्याचे प्रसंगही तिच्यावर वरचेवर येऊं लागले. आणि पुढें पुढें तर कधीं एखादें चांगलें पुस्तक वाचून दाखवून अगर एखादी सुंदर कविता आपल्या गोड गळ्यानें म्हणून ती त्याचें मन रिझवूं लागली. असें करण्यांत हळुहळू तिलाही एक प्रकारचा आनंद वाटूं लागला. जयंताच्या रसाळ व विविध माहितीनें भरलेल्या गोष्टींत तिचें मन रमूं लागलें. तिच्या शुष्क जीवनाला आतां हळुहळू पालवी फुटूं लागली, आणि तिचें उदास हृदय फुलारूं लागलें.

इतकें झालें तरी आपली पूर्वींची ओळख न देण्याबद्दल मात्र तिनें मुद्दामच खबरदारी घेतली. असें करण्यांत केवळ एक मौज करावी एवढाच तिचा उद्देश होता. ती 'जॉल' या नांवानें सर्वास परिचित असल्यामुळे जयंतही तिला त्याच नांवानें संबोधित असे.

त्या दिवशीं 'उन्नति' मासिकांतील स्वतःची एक गोष्ट ती त्याला वाचून दाखवीत होती.

“ कुणी लिहिली आहे ही गोष्ट ? ” मधेंच जयंतानें विचारलें.

“ खुद्द संपादिकेनेंच ! 'जलबाला शहापुरे' यांनीं ! ”

“ हं ! ” असें म्हणून तो गप्प राहिला. त्याच्या कपाळाला आंठ्या पडल्या.

“ अगदींच टाकाऊ वाटली वाटतं ही गोष्ट ? ” त्याचा तो तुच्छतादर्शक उद्गार ऐकून तिनें विचारलें.

“ असंच कांहीं नाहीं, पण मला आपली एक जुनी आठवण झाली. ”

“ जुनी आठवण ? अन् ती कसली बाई ? ” तिनें मुद्दामच वेड पांघरून विचारलें.

“ कांहीं एवढी सांगण्यासारखी नाहीं. ”

“ तरी पण ! ”

तीन वर्षापूर्वीं जलबालेनें आपला कसा अपमान केला होता हें त्यानें तिला सांगितलें.

“ भारीच गर्विष्ठ दिसली मला ती ! ” तो म्हणाला.

“ कशावरून म्हणतां तुम्हीं हें ? ”

“ तिला आपल्या सौंदर्याचा आणि शिक्षणाचा भारीच तोरा वाटत होता असं दिसलं. एखाद्या मासिकाची संपादिका होणं म्हणजे आकाशाला हात लाग-

ल्यासारखंच तिला वाटत असावं. तेव्हांपासून माझ्या मनांत तिच्याविषयीं अशी अढी बसून राहिली आहे कीं, कुठेंही तिचं नांव ऐकलं कीं कपाळाला आंठ्या पडल्याशिवाय राहत नाहीत. ”

“ पण ती माझी मैत्रीण आहे. ” थोडी गम्मत करण्याच्या उद्देशानें तिनें म्हटलें. “ आणि कुणी सांगावं तिच्याबद्दल जसा आपल्याला तिरस्कार वाटतो तसा तिची मैत्रीण म्हणून माझ्याबद्दलही हळुहळू वाटू लागेल ! ”

“ भलतंच ! जॉल, तुझ्यांत नि तिच्यांत जमीन अस्मानाचं अंतर आहे. तिच्या कुढ्या मनाची तुलनाच कशाला करा ! माझ्यासारख्या एका अपरिचित अंधाशीं आपलेपणाच्या भावनेनें वागून तूं मला आणि माझ्या प्रेमळ मातेला अत्यंत उपकृत करून ठेवलं आहेस ! तें फेडावयास माझं सर्वस्व द्यावं लागलं तरी मी मागें पहाणार नाहीं. ”

“ मला आपलं सर्वस्व नको. ” ती म्हणाली. “ मी त्या योग्यतेची आहे असं मला वाटत नाहीं. मला फक्त—” इतकें बोलून ती स्तब्ध राहिली.

“ फक्त काय ?—”

“ आपल्या विशाल हृदयांतील एखादा लहानसा कोंपरा जरी माझ्या वांट्यास आला तरी मी माझं जीवन आनंदानें व्यतीत करण्यास तयार होईन. ”

“ जॉल, मी आंधळा आहे ! ” वस्तुस्थितीची जाणीव करून देण्याच्या उद्देशानें तो म्हणाला.

“ पण आपलं हृदय तर आंधळं नाहीं ना ?

तो हंसला,—अगदीं मनापासून हंसला.

यानंतर दोन महिने केव्हांच निघून गेले. जयंताला आतां गुण पडण्याचीं स्पष्ट चिन्हे दृग्गोचर होऊं लागलीं. डॉक्टरनांही हुरूप चढला. आजपासून आठव्या दिवशीं जयंताला चांगलें दिसू लागेल अशी हमी त्यांनीं दिली.

आठवा दिवस उजाडला. आज जयंताच्या डोळ्याची पट्टी सोडली जाणार होती. बरेच दिवस पारखें झालेलें जग तो आज आपल्या डोळ्यांनीं पहाणार होता. त्याची चित्तवृत्ति उल्हसित दिसत होती. त्याच्या आईला तर अस्मान टेंगणें झालें होतें.

डॉक्टर आले, इकडचा तिकडचा थोडा उपचार करून त्यांनीं हळुहळू पट्टी सोडली.

“ जयंत दिसतं का तुम्हांला ?—”

“ होय. डॉक्टर ! ” जयंत आनंदानें म्हणाला. “ मला चांगलंच दिसत आहे. हे तुम्हीं, ही इकडे आई अन् ही-ही—”. जलबालेकडे दृष्टि जातांच तो चमकला.

जलबालेला ओळखण्यास त्याला फारसा वेळ लागला नाही.

आपण हातीं घेतलेल्या ‘केस’मध्ये विजयश्रीने आपल्याला माळ घातली या आनंदानें डॉक्टर निघून गेले. आपल्या लाडक्या पुत्राला दृष्टि लाभ झाला म्हणून हर्षातिरेकानें उमा आपल्या कामाला लागली.

पण जयंत ?

आपल्याला आतां पूर्ववत् दिसूं लागलें याचा त्यालाहि आनंद झाला होता. जलबालेकडे नजर जातांच त्याच्या आनंदांत थोडें विरजण पडल्यासारखें झालें. आपल्या कल्पनेच्या कुंचल्यानें आपल्या आवडत्या जॉलची त्यानें एक मूर्ति काढलेली होती. पण तिच्याऐवजीं जलबाला दृष्टीस पडतांच त्याचा चेहरा एकदम उतरल्यासारखा झाला. जॉल आणि जलबाला या दोन व्यक्ति नसून एकाच व्यक्तीचीं दोन नांवे आहेत, हें त्याच्या ध्यानीं येतांच त्याचा आनंद मावळला आणि त्याची मुद्रा विचारमग्न दिसूं लागली.

केवळ मौज करण्यासाठीं म्हणून जलबालेनें आपलें खरें नांव जयंतापासून लपवून ठेवलें होतें. आपल्यावर प्रेम करणारी आणि आपल्या प्रेमास पात्र झालेली जॉल हीच ती पूर्वी आपल्याला भेटलेली जलबाला हें जेव्हां त्याला कळेल तेव्हां ‘जलबाले’विषयींचा त्याचा पूर्वग्रह साफ बदलून जाईल. ‘जॉलशीं’ ज्या प्रेमानें आणि आपुलकीनें तो वागतो तितक्याच प्रेमानें तो ‘जलबाले’शीं हि वागावयास लागेल अशी तिची बालंबाल खात्री होती. पण हा तिचा अंदाज चुकीचा ठरला. त्याच्या मुखावर नाखुषीचे मेघ पसरलेले पाहून ती वावरल्यासारखी झाली.

“ आपल्याला आतां कसं वाटतं ? ” कांहीं तरी बोलायचें म्हणून ती बोलली.

“ बरं वाटतंयु ! ” मान बाजूला वळवून त्यानें उत्तर दिलें.

“ हें काय हें असं ? आपल्याला प्राप्त झालेल्या या नूतन दृष्टीनें आपल्या जॉलकडे एकवार डोळे भरून पहावं असं देखील नाही का वाटत आपल्याला ? ”

“ नाही कसं ? जॉल तर माझाच प्राण आहे. तिच्याकडे कल्पांतापर्यंत पहात राहिलं तरी तें मला थोडंच वाटणार ! पण माझ्या जॉलला मी सदैव मनश्चक्षुंनीच पहावं, चर्मचक्षुंनी पाहूं नये अशीच ईश्वराची इच्छा दिसते. ”

“ असं कां म्हणतां ? चर्मचक्षूंना जोपर्यंत पहाण्याचं सामर्थ्य नव्हतं तोंपर्यंत तुमचं म्हणणं ठीक होतं पण आतां सुदैवानें आपल्याला चांगलं दिसूं लागल्यामुळें आपल्या जॉलला पहायला कोणती हरकत आहे ? ”

“ हरकत ?—हरकत तर मोठीच आहे ! माझ्यापुढें उभी राहून बोलत असलेली व्यक्ति ही जिच्यावर मी आजपर्यंत प्रेम करीत आलों ती जॉल नसून जिच्याबद्दल माझ्या मनांत आतांपर्यंत तेढ बसत होती व जिला मी परकी-परस्त्री असें मानीत आलों ती जलबाला होय. जलबाला पूर्वी मला परस्त्री होती, आतां हि परस्त्रीच आहे आणि पुढें हि परस्त्रीच राहील !

“ म्हणजे आपण आतांपर्यंत दिलेली वचनें आणि बोललेले बोल हें सर्व व्यर्थ गेलं म्हणावायचं ! एखाद्याला असं आपल्या नादीं लावून मग तोंडघशीं पाडणं चांगलं का ?—”

“ माझ्या नाजूक मनोभावनांची आपल्याला नीटशी कल्पना आली नाहीं असं दिसतं. जिला मी वचनं दिलीं, जिला मी आपली म्हटली, ती माझ्या कल्पनासाम्राज्यांत नांदणारी जॉल होय. तिला मी कधींहि फसवणं शक्य नाहीं. सदैव हृदयांत बाळगून तिच्याशीं मी एकनिष्ठ राहीन ! पण तें स्थान आपणांला मिळणं मात्र शक्य नाहीं. आपल्या दोघांमधील परकीपणाचा भाव नष्ट होणं शक्य नाहीं. तसं केल्यास माझ्या एकनिष्ठपणास बाध येईल. असं नाहीं कां तुम्हांला वाटत ? ”

तिनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. ती तिथेंच बसून किती वेळ तरी विचार करीत होती.

“ ठीक आहे ! ” बऱ्याच वेळानें ती म्हणाली. तिचा चेहरा आनंदित दिसूं लागला.

“ केवळ कल्पनेनेंच जिचं दर्शन घेतलेलं आहे अशा जॉलशीं सर्व आयुष्य घालविणें जर आपल्याला अवघड वाटत नाहीं तर ज्यांना मी प्रत्यक्ष पाहिलेलं आहे, ज्यांच्या संगतींत मी बराच काळ घालविला आहे त्या मूर्तीच्या कल्पनेंत मला तरी सारं आयुष्य घालविणं कठीण कां वाटावं ? ”

जड पावलांनीं पण समाधान वृत्तीनें ती आपल्या खोलींत निघून गेली.

आदर्श (!) नवमतवादी

“ काय सदुभाऊ, जेवण आटोपलं का ? ” पोटावरून हात फिरवीत दामुअणांनीं विचारलें.

“ अहो, कसलं जेवण नि कसलं काय ! आमच्या मागच्या ह्या एकएक विवंचना ”—

“ आँ ! तुमच्या मागें विवंचना ? आश्चर्य आहे म्हणायचं ! सदुभाऊ, मी तर तुम्हाला एक अत्यंत सुखी प्राणी समजत होतो ! ”

“ अहो तुम्हीच कां—सारा गांवच तसं समजत होता ! फार कशाला ? मीसुद्ध स्वतः अगदीं या घटकेपर्यंत सुखीच समजत होतो ! ”

“ मग अगदीं याच घटकेला तुमचं सुख एकाएकीं कोणी हिरावून नेलं बुवा ? ”

“ दामुअणा, हें पत्र वाचा म्हणजे सारं कांहीं तुम्हाला कळून येईल ! आजपर्यंत आमचा गजानन म्हणजे एक सालस, मनमिळाऊ, आशाधारक आणि प्रेमळ मुलगा आहे असंच आम्ही समजत आलों. आणि—तसा तो होताहि ! पण हें पत्र वाचल्यापासून त्याच्या डोक्यांत काय काय वेडं शिरत आहेत आणि आणखी शिरणार आहेत याचा कांहींच अंदाज होईनासा झाला आहे.

सदुभाऊनीं दिलेलें पत्र घेऊन दामुअणा वाचू लागले.

“ बाबा,

तुमचें पत्र आतांच मिळालें. तुम्ही लिहितां “ सुनवाईंनीं आणखी निदान चार महिने तरी इकडेच रहावें असें माझें व आईचें मत आहे. आल्यासारखी तिला विश्रांतीहि मिळेल आणि अनायासें हवापालटहि होईल. ” बाबा तुमच्या दृष्टीनें हें सारें ठीक आहे. माणसें विमानांतून जाऊं लागलीं तरी तुम्हीं आपले खटान्याला चिकटून राहिलां आहांत ! आमच्यासारख्या तरुण पिढीच्या आचारविचारांत किती प्रगति झाली आहे याचा तुम्हांला थांगपत्ता कसा लागावा ? दिवसेंदिवस भौतिक शास्त्रांत जे नवीन नवीन शोध लागत आहेत—मानस-

शास्त्रांत जे नवे नवे सिद्धांत प्रस्थापित केले जात आहेत, त्यांचा ओनामाहि तुम्हांला माहित असण्याचा संभव नाही ! असो, जास्त लांबण न लावतां एकदम मुद्यावर येतो. हें पत्र पोहोचतांच सुनवाईला ताबडतोब इकडे पाठवून द्यावी. त्यांत कसूर न होणें. बाबा, मनुष्यांत ज्या कांहीं वासना अगर प्रेरणा असतात त्यांत कांहीं नीच तर कांहीं उच्च असतात असें तुम्हीं म्हणत असतां. त्यांत ज्या नीच व पाशवी वृत्ति असतात त्यांचें निग्रहपूर्वक दमन करावें आणि चांगल्या वृत्तीचा परिपोष करावा हें तुमचें म्हणणें ! पण हें तुम्हां जुन्या लोकांचें म्हणणें आमच्या अलिकडच्या मानसशास्त्रानें अगदीं फोल ठरविलें आहे. तें शास्त्र सांगतें--निदान त्या शास्त्राची ज्यांना माहिती आहे असा आमचा समज आहे ते सांगतात कीं, मनुष्यांत असलेल्या सगळ्या वृत्ति चांगल्याच असतात. त्या सगळ्या वृत्तींची त्याला गरज असते. शिवाय वासना दाबल्या तरी त्या मरत नाहींत--तुम्ही विचाराल, भोगून तरी त्या मरतात का ? पण याचें उत्तर अजून माझ्या वाचनांत कुठें न आल्यामुळें तें न देणेंच बरें.—

आतां ज्याला तुम्ही पाशवी मनोविकार म्हणतां त्या कामविकाराचाच प्रश्न घ्या. आमचें मानसशास्त्र सांगतें कीं या कामविकाराचा मानवी जीविताशीं अत्यंत जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. मनुष्याच्या हरएक लहान मोठ्या कृतीवर या विकाराचा पगडा बसलेला असतो. या कामप्रेरणेचा जर का निरोध केला तर त्यापासून अनेक दुर्घर आपत्ति उद्भवतात. या निरोधनापासून शरीरावर आणि मनावर अनेक अनिष्ट परिणाम घडून येतात आणि तुमचं सोन्यासारखं जीवन मातीमोल होऊन जातं. भूक लागली कीं जेवणें हें जसें इष्ट—त्याला जसं कोणी नांव ठेवीत नाहींत, तद्वतच कामप्रेरणेचा उद्भव होतांच उपभोगानें तिचा उपशम करणें हेंच आधुनिक मानसशास्त्र कंठशोष करून सांगतें. आणि आम्हालाहि तें तत्काळ पटतें. तात्पर्य काय, विवाहित माणसांनीं चार महिने पत्नीला आपणापासून दूर ठेवणें म्हणजे आपल्या साऱ्या आयुष्याची धूळधांड करण्यासारखेंच आहे. अर्थात्, माझी शारीरिक व मानसिक हानि टाळण्यासाठीं आपण सौभाग्यवतीला लवकर पाठवून द्याल अशी आशा आहे. ”

आपला

गजानन

“ हं. एकूण तुमच्या चिरंजीवाच्या डोक्यांत नवमतवादाचं वारं शिरलेलं दिसतं ! ” दामूअण्णा उद्गारले.

“ नवमतवाद ? हा कसला बुवा आणखी नवा वाद ? आधींच आमच्या दुर्दैवी देशांत वाद कमी म्हणून या नवीन वादाची त्यांत भर घालण्यांत आली आहे की काय ? ”

“ तें कांहीं विचारूं नका सदुभाऊ. आजकाल तुम्हांला कुठेंहि कांहीं लोक-विलक्षण स्वैराचाराला उत्तेजन देणारीं तत्वे आढळून आलीं कीं या तत्वांचा नवमतवादांत समावेश होतो म्हणून खास समजावं.—आतां तुम्हीं असं करा सदुभाऊ, त्याच्यावर रागवाल विगवाल तर स्वारी अधिकच विथरेल. तेव्हां त्याला लिहा कीं, सध्यां तुझी आई आजारी आहे. तिला जरा बरं वाटतांच सूनवाईला पाठवून देतों. ”

“ दामूअण्णा, हें पाहिलंत का चिरंजीवांचं काय उत्तर आलं तें ? दामूअण्णाच्या हातांत पत्र देत सदुभाऊ म्हणाले.

“ काय म्हणतात ते ? ”

“ वाचूनच पहा म्हणजे समजेल ! ”

दामूअण्णांनीं पत्र उलगडून वाचायला सुरवात केली.

“ वाचा,

आपलें पत्र वाचून मला फार आश्चर्य वाटलें. रागही आला तुमचा ! तुम्हीं व आईनें मिळून आजवर जे माझ्यासाठीं कष्ट सोसलेत त्याचा सगळा पाटाच जवळ जवळ आपण पत्रांत वाचला आहे. पुत्रप्रेमाचे आणि मातृपितृभक्तीचे आपण गायिलेले गोडवे ऐकून एखादा जीर्णमतवादी तेव्हांच विरघळून गेला असता ! पण माझ्यासारखा नवमतवादी त्याला थोडीच भीक घालणार ! अपत्यप्रेमाच्या जुन्यापुराण्या बुरसलेल्या कल्पनांचा आमच्या मानसशास्त्रानें पार धुव्वा उडवून टाकला आहे ! आईचं मुलावरील प्रेम दिव्य असतं असं आपलं म्हणणं ! पण आमचं नवीन शास्त्र सांगतं कीं आईच्या प्रेमाइतकं स्वार्थी प्रेम जगांत दुसरं कोणतंच नाही ? आई तान्हुल्याला पाजते ती त्याची भूक शांत व्हावी म्हणून नव्हे, तर तसं करण्यावांचून तिच्यानें राहवत नाही म्हणून.—तिला तसं करण्यांत एक प्रकारचं सुख होतं म्हणूनच ती त्याला पाजते. आई आपल्या

मुलाला चांगल्या चांगल्या कपड्यालच्यांनीं आणि दागिन्यांनीं मढवते तें कांहीं मुलाला सुख व्हावें म्हणून नव्हे, तर तसं करण्यांत तिला एक प्रकारचं सुख होत असतं म्हणूनच तिच्या या कृति घडतात ! या बाबतींत आमचा एक मानस-शास्त्रज्ञ फ्रॉइड हा तर इतका पुढें गेला आहे कीं-पण जाऊं द्या ! तो पाढा तुमच्यापुढें वाचण्याची कांहीं गरज नाही. माझं म्हणणं असं कीं, माझ्यासाठीं आईबापांनीं जें जें कांहीं आतांपर्यंत केलें असें आपण म्हणतां तें सारं कांहीं त्यांनीं आपल्याच सुखासाठीं केलेलं आहे. त्याचे उपकार मला नकोत !

कुटुंबाचं सुख—कुटुंबाचं हित हे शब्द आपल्या पत्रांत बरेचदां आलेले आहेत ! पण कुटुंबाबिंदुंब हें सारं थोतांड आहे असें आम्हां नवमतवाद्यांचें मत आहे. मनुष्य सज्ञान झाला, त्याचं लग्न झालं कीं त्यानें आपल्या पत्नीला घेऊन निराळा संसार थाटावा असंच आमचं मत आहे. कुटुंबपोषणाच्या नांवाखालीं भाराभर माणसं पोसण्याची जबाबदारी त्यानें कां म्हणून घ्यावी ? स्वतःच्या सुखाच्या स्वैरसंचाराला कुटुंबपोषणाचें बंधन कां म्हणून घालून घ्यावं ? असो, जास्त लिहिण्यांत कांहीं अर्थ नाही ! घटस्फोटाचा कायदा असता तर मी त्याचा लगेच फायदा घेतला असता ! कारण पत्नीनें जास्त दिवस पतीला सोडून राहणें एवढेंच कारण घटस्फोटाला पुरें आहे असें माझें मत आहे. पण तसा कायदा तूर्त नसल्यामुळें नाइलाज आहे. बाकी घटस्फोट न करतांही आज आम्हांला अनेक बायका करण्याची सवलत आहेच म्हणा ! तरी आतां अधिक कालगत न लावतां सौभाग्यवतीची ताबडतोब खानगी करावी.

आपला,
गजानन

“ तारू फारच भडकलेलं दिसतंयू ” पत्राची घडी करीत दामूअण्णा म्हणाले.

“ मग याला उपाय ? ”

“ उपाय कसला ? द्या पाठवून सूनबाईला आणि बसा स्वस्थ ! हळुहळु आपणहूनच येईल ताळ्यावर ! ”

सहाच महिन्यांनंतरची गोष्ट. सदुभाऊंनीं सामानाची बांधाबांध चालविलेली पाहून दामूअण्णांना आश्चर्य वाटलें !

“ इतक्या धांदलीनें कुठें निघायची तयारी चालली आहे बुवा ! ”

“ हिला जरा पोंहोंचवून येतों. ”

“ कुठें ? ”

“ मुंबईला ! ”

“ मुंबईला—कुणाकडे ? ”

“ आमच्या गजाचं पत्र आलं आहे जरा निकडीचं ! इकडून गेल्यापासून सूनबाईची तब्यत बिघडल्यासारखीच झाली आहे. सारखा आजार लागला आहे मागें तिच्या हात धुवून ! आणि या आजारानें गजानन तर अगदीं त्रासून गेला आहे. हवापालट करावी असं डॉक्टरचं म्हणणं—तूर्त घरांत जेवणाखाण्याचे फारच हाल होतात म्हणून लिहिलं आहे त्यानें. आईला लवकर पाठवून द्यावी आणि सौभाग्यवतीला आराम पडतांच तिला घेऊन जाण्याची व्यवस्था करावी, असं लिहितो तो आपल्या पत्रांत ! तेव्हां म्हटलं घेऊन जावी हिला ! ”

“ सदुभाऊ, तुम्हांला काय वेड लागलं आहे ? तुमच्या गरजेच्या वेळीं लांब लांब व्याख्यानें देणारी हीच ना ती स्वारी—? ”

“ दामूअण्णा, कांहीं झालं तरी तो आमचा मुलगा आहे. चार दिवस कोणी कांहीं भरमसाट कल्पना डोक्यांत भरवून दिल्या असतील आणि त्याच त्यानें पत्रांतून खरडल्या असतील ! तेवढ्यावरून आम्ही त्याच्यावर रागवूं लागलों तर कसं व्हावं ? ”

“ सदुभाऊ, तुम्हांला जायचंच असेल तर निदान आज न जातां आणखी दोन दिवसांनीं तरी जा !—आज मी त्याला एक पत्र लिहितों. तें एकदां त्याच्या हातांत पडूं दे ! मग आपण खुशाल जा ! ” असें म्हणत म्हणत दामूअण्णांनीं तिथल्या तिथेंच दौत लेखणी घेऊन पत्र लिहिण्यास सुरवात केली.

“ अनेक आशिर्वाद, ”

“ सदुभाऊंना पाठविलेलं तुझं पत्र त्यांना योग्य वेळीं मिळालें. पत्राचें उत्तर तेच पाठविणार होते, परंतु सध्यां त्यांची तब्यत जरा ठीक नसल्यामुळें त्यांच्या परवानगीनें मी हें उत्तर लिहित आहे.

पहिली गोष्ट म्हणजे तुझ्या आईला पाठविण्याविषयीची—मुलाचं लग्न होऊन त्यानं निराळा संसार थाटल्यावर आईचा आणि त्याचा लागाबांधा तुटतो हें एके काळीं तूं जोरजोरानें प्रतिपादित असलेलें मत इतक्या लवकर विसरलास याचें आश्चर्य वाटतें ! शिवाय तुझ्या आईचा तुला आतां काय उपयोग होणार ? आईची मुलावरील माया स्वार्थी असते ना ? मग अशा अडचणींत

तुझ्याकडे येऊन तुमच्या खस्ता खाण्यांत तिचा कांहीं स्वार्थ साधण्याचा संभव आहे का ?

दुसरी गोष्ट, तुझ्या पत्नीच्या आजारामुळे तुझ्या इच्छेच्या विरुद्ध तुला जें जुलमाचें ब्रम्हचर्य पाळावें लागलें असेल आणि या अनैसर्गिक गोष्टीमुळे तुझी जी शारिरिक व मानसिक हानि झाली असेल त्याची आम्हांला कल्पनाहि करवत नाही. मग सौभाग्यवतीला इकडे पाठवून हा ब्रम्हचर्याचा अगर संशयाचा काल अधिक वाढविण्यापासून लाभ तो काय ? आतां यावर आपल्या नव्या नीतीचें नवीन तत्त्व जें व्यभिचारस्वातंत्र्य, त्याच्या उपयुक्ततेवर एक लांबलचक व्याख्यान झोडशील तर गोष्ट अलाहिदा । तात्पर्य, या सान्या गोष्टी ध्यानांत घेतां सदुभाजूंनीं तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागणें म्हणजे सर्वच बाजूंनीं तुझ्या नव्या नीतीची गळ-चेपी करणें असें तुला नाही का ? वाटत ”

आपला,
दामुअण्णा.

इन्दू

सूर्य डोक्यावर आला होता. ऊन तर अगदीं मी म्हणत होतें. पण मी ज्या ठिकाणीं बसलों होतों तेथें आदित्यराजाला आपला हात शिरकवावयाला फारच कठीण जात होतें. सभोंवार गगनचुंबित नारळीचीं झाडें पसरलेलीं असून आजूबाजूची जागा आम्रवृक्षांनीं व्यापून टाकलेली होती. अशाच एका आम्रवृक्षाखालीं गणूची घोंगडी पसरून त्यावर अस्मादिकांची स्वारी अधिष्ठित झाली होती. आमच्या मालकीच्या जमिनींत नारळीचीं झाडें विपुल, आणि त्या जमिनीचे तुकडेही इतस्ततः पसरलेले, त्यामुळें आज मोठ्या सकाळींच उठून गणू व शिवा यांना घेऊन मी नारळ पाडून घेण्याच्या कामगिरीवर निघालों होतों. सकाळपासून उन्हातान्हांतून फिरत असल्यामुळें मी अगदीं थकून गेलों होतो. तहानही अतिशय लागली होती. माडांच्या शिखरावर विराजमान झालेल्या गणूला दोन कोंवळे नारळ ढकलून देण्याचें मी बसल्या जागेवरून फर्मान सोडलें. वारा जोराचा सुटला होता. माड जोरानें हेलकावे खात होता. आणि त्या माडाबरोबर गणूही झोके खात होता. त्रयस्थानें गणूच्या या धाडसाबद्दल तोंडांत बोटच घातलें असतें. पण गणूला त्याचें कांहींच वाटत नव्हतें. डाव्या हातानें माडाला घट्ट विळखा घालून उजव्या हातानें सपासप नारळ तोडण्याचा त्यानें झपाटा लाविला होता.

खेड्यांतील तें जीवन किती रम्य आणि आल्हादकारक होतें ! त्या दिवसांची आठवण झाली कीं, अजूनही माझें हृदय आनंदानें भरून येतें. नालगावांत बहुतेक वस्ती म्हणजे शेतकऱ्यांचीच. पांढरपेशांचीं घरें म्हणजे हाताच्या बोटांवर मोजण्याजोगीं. आणि त्यांतही आमचें घराणें म्हणजे 'आंधळ्यांत कान्होबा राजा' या न्यायानें विशेष श्रीमंतांत मोडल असे. त्यामुळें आणि विशेषतः आमच्या बाबांच्या उदार व उपकारी स्वभावामुळें त्या गांवचे आम्हीं अनभिषिक्त राजेच होतों असें म्हटलें तरी फारसें गैर होणार नाहीं. आणि त्यांतही पुनः युवराजपद माझ्याकडे आल्याकारणानें मला सारा गांव चांगलाच मान देत असे. माझ्या

आईला तर सान्या शेतकऱ्यांबद्दल फारच कळकळ वाटत असे. त्यांच्या बायकांत मिळूनमिसळून, त्यांचीं दुःखें समजावून घेऊन तीं निवारण्याचे शक्य ते प्रयत्न तीं करीत असे. त्यामुळें परोक्ष किंवा अपरोक्ष रीतीनें जो तो तिला दुवाच देत असे. सहाच महिन्यांपूर्वीं जेव्हां तिनें आपली इहलोकींची यात्रा संपविली तेव्हां त्यावेळच्या देखाव्यावरून शेतकरी वर्गाला तिनें कितपत आपलेंसें करून घेतलें होतें त्याची कोणासही सहज कल्पना आली असती. आमच्या घरापुढील मोटें आंगण शेतकऱ्यांनीं चिक्कार भरून गेलें होतें. कित्येकजण परोपरीनें माझें सांत्वन करण्यांत गुंग झाले होते, तर कित्येक डबडबल्या डोळ्यांनीं बाबांकडे व माझ्याकडे पाहून सहानुभूतीनें ओथंबलेले उद्गार काढीत होते. आधींच त्यांचा माझ्यावर लोभ फार. त्या दिवसापासून तर मी त्यांच्या गळ्यांतील तार्ईतच होऊन राहिलों.

कोंवळ्या नारळांचें मधुर पाणी मनसोक्त ढांसल्यावर पाडून झालेल्या नारळांची कशी काय व्यवस्था करावयाची तें गणूला सांगून मी घराकडे मोर्चा वळविला. वाटेंतच गणूचें घर—घर कसलें, झोंपडीच ती—लागत असे आणि दिवस कितीही वर आला असला तरी त्या झोंपडीला पाय लावून गणूच्या म्हातान्या बापाशीं चारदोन इकडचे तिकडचे शब्द बोलल्याशिवाय मी कधींच घरीं जात नसे. या माझ्या नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें आतांही मी त्या झोंपडींत शिरलों.

सोनबा—गणूचा बाप—काजूचे गर भाजण्यांत गर्क होऊन गेला होता. आणि जवळच बसलेली त्याची सून भाजून झालेले गर फोडून ते एका पत्रावळीवर सांठवून ठेवीत होती. मला पाहतांच सोनबाच्या सुनेनें उठून मला एक मोडकीशी फळी बसावयाला दिली, आणि आपण जवळच बाजूला उभी राहिली.

“ झाले का सगळे नारळ पाडून ? ” सोनबा हातांतल्या काठीनें इतस्ततः पसरलेलीं जळकीं लांकडे एकीकडे करीत म्हणाला. “ गणू तर म्हणत होता कीं, आजच्या दिवसांत कांहीं सगळे नारळ पाडून व्हावयाचे नाहींत म्हणून.”

“ मलाही पण पहिल्यानं तसंच वाटलं होतं. ” बाजूच्या ढिगांतले चार गर उचलून त्यांतला एक एक तोंडात टाकीत मी म्हणालों. “ पण तुझ्या गणबानं तर आज अगदीं मनावर घेतलेलं दिसत होतं. भारीच चपळ !

माडावर चढण्यांत तर त्याच्याइतका पटाईत या नालगांवांत मला तर कोणी दिसत नाहीं. खारीसारखा सरसर केव्हां वर जातो नी केव्हां खालीं येतो ते कळतसुद्धां नाहीं. ”

आपल्या नवऱ्याची ही स्तुति ऐकून सोनबाच्या सुनेचें मुख लज्जेनें किंचित् अवनत झालें. पण हा आपल्या चर्येवरचा भाव दृगोचर होऊं नये म्हणूनच कीं काय ती तोंड वळवून आजूबाजूला पडलेल्या गरांच्या साली केरसुणीनें गोळा करूं लागली.

“ कांहीं म्हणा, धनीसाहेब, ” सोनबा हातांतलें काम थोडा वेळ बंद ठेवून माझ्याजवळ येऊन म्हणाला. “ दिवस मोठे कठीण येत चालले आहेत. माणसाची बुद्धि जोंपर्यंत फिरली नाहीं तोंपर्यंत सर्व कांहीं ठीक चाललेलं असतं. पण तीच का एकदा फिरली म्हणजे काय होईल आणि काय नाहीं त्याचा कांहीं नेम नाहीं. ”

सोनबा वयानें बराच वृद्ध असल्यामुळें बोलण्यांत मधून मधून सुभाषितें पेरण्याची त्याला संवय होती. आणि तीं सुभाषितें जरी त्याच्या त्या खेडवळ भाषेंतून व्यक्त होत असत तरी त्यांना अनुभवाची जोड मिळाल्यामुळें त्यांचा श्रोत्यांच्या मनावर चटकन् परिणाम होत असे. पण सोनबाचे हे बोल नेहमींच माझ्या कानां पडत असल्यामुळें मी मात्र या गोष्टीला अपवाद होऊन राहिलों होतो. आतांही मी त्याकडे फारसें लक्ष दिलें नाहीं.

“ तुमचंच पाहा ना आतां, ” सोनबानें बोलणें चालू केलें, “ थोरले धनीसाहेब म्हणजे किती लाख माणूस ! आम्हीं तर त्यांना आमचे अन्नदातेच समजतो—पण आतां मात्र आमच्या गांवावर नारायणाचा कोप झाल्यासारखा दिसतो. नाहीतर त्यांची बुद्धि अशी फिरली नसती. ” इतकें बोलून कांहींशा चमत्कारिक मुद्रेनें तो माझ्याकडे पाहूं लागला.

बाबाचें नाव निघाल्यामुळें मी सोनबाचें बोलणें जरा लक्ष देऊन ऐकत होतो. त्याच्या तोंडून शेवटचें वाक्य बाहेर पडतांच मी जरा गोंधळल्यासारखा झालों.

“ काय म्हणतोस, सोनबा ? बाबांची बुद्धि फिरली ? म्हणजे केलं काय बाबांनीं ? खंडाचा भावबिब तर नाहीं ना वाढविला ? कीं तुमच्या मजुरीचे दर कमी कले ? मला तर बुवा यांतलं कांहींच माहीत नाहीं. ”

“ तशांतला कांहीं प्रकार नाही, धनीसाहेब. ” सोनबा किंचित् अडखळत म्हणाला, “ तसं कांहीं असतं तर आम्हांला त्याचं एवढं वाईट वाटलं नसतं—पण ती तुक्याची सखू तुमच्याकडे कामास आहे ना ? ती म्हणत होती कीं, आईसाहेबांना जाऊन पुरते सहा महिनेही झाले नाहीत तोच धनीसाहेब दुसऱ्या लग्नाच्या खटपटीला लागले आहेत म्हणून ! देव करो आणि ही दुष्ट बातमी खोटी ठरो ! ”

“ साफ खोटी गोष्ट ! असं होणं शक्य तरी आहे काय ? ” मी मनाला विचारलें. “ सोनबा, ” मी त्याला धीर देत म्हणालों. “ ही बातमी साफ निराधार आहे. अरे, आमच्या बाबांचा स्वभाव का तुला माहीत नाही ? आईवर तर त्याचं निस्सीम प्रेम होतं. तुला खोटं वाटेल सोनबा, पण अजूनही कित्येकदां ते स्वस्थ बसले असतां आईच्या आठवणीनं त्यांचे डोळे भरून आलेले मी अनेकवार पाहिलेले आहेत. ”

“ तसं नव्हे धनीसाहेब, आम्ही काय जाणत नाही त्यांची आईसाहेबांवर केवढी माया होती ती !—पण म्हटलं आपली बोलाफुलाला गांठ पडली आणि तसंच कांहीं घडून आलं तर तुम्ही अगोदर आम्हां सगळ्यांना अंतरणार ह्याचंच वाईट वाटतं. ”

सोनबाची समजूत घालून मी त्याचा निरोप घेतला. पण वाटेंत त्याचें बोलणें सारखें माझ्या मनांत घुमूं लागलें. अनिष्ट बातमी सहसा खोटी ठरत नसते म्हणतात. या न्यायानें सोनबाची बातमी खरीच ठरली तर ! मी मोठ्या ऐटीनें खूप अवसान आणून सोनबाची समजूत घातली खरी, पण आतां माझ्या मनाची समजूत मात्र मला कांहीं केल्या घालतां येईना. थोड्याच दिवसांपूर्वी गांवांतील कांहीं उपद्व्यापी लोकांनीं बाबांच्या मार्गे दुसऱ्या लग्नाचें टुमणें लावलें असल्याचें माझ्या कानां आलें होतें. पण त्यावेळीं बाबांनीं तसें कांहीं केल्यास त्या घरांत मी पेंळेंभरंही पाऊल ठेवणार नाही अशी माझी भीष्म—प्रतिज्ञा मी बाबांच्या कानांवर अप्रत्यक्ष रीतीनें घातली होती. आणि मी बोलल्याप्रमाणें केल्याशिवाय खास राहाणार नाही अशी त्यांची पक्की खात्री असल्यामुळें म्हणा किंवा त्याचें माझ्या आईवर निरतिशय प्रेम असल्यामुळें म्हणा (मला तरी त्या वेळीं दुसरेंच कारण खरें वाटलें) त्यांनीं या उपद्व्यापी मंडळीच्या तोंडांना चांगलीच पानें पुसलीं. हा अनुभव अगदीं ताजा असल्यामुळें बाबांविषयीं मी पूर्ण निर्धास्त होतों. पण

आज सोनवानें सांगितलेल्या बातमीनें माझ्या मनांत पुनरपि खळबळ उडवून सोडली. हें खरें असेल काय ? हाच एक प्रश्न मला सतावून सोडूं लागला. खरें असल्यास जी गोष्ट सखू मोलकरणीच्या कानापर्यंत गेली त्या गोष्टीचा मला मात्र मुळींच सुगावा लागूं नये हें आश्चर्यकारकच नाही का ? खास इथें कांहीं तरी घोंटाळा झाला असावा. ध चा मा करून सखूनें भलतीच बातमी सोनवाच्या कानांवर घातली असावी असें माझ्या मनाचें मी तात्पुरतें समाधान करून घेतलें.

पण मला फार दिवस संशयांत राहावें लागलें नाहीं. सोनवाची बातमी दुद्वानें खरी ठरली. एवढ्या उतार वयांतही बाबांवर मुळींच्या—अर्थात् मुळींच्या बापांच्या—उज्या पडूं लागल्या. मला बाबांचा खरोखरीच फार राग आला.

मृत्यु सभोंवार हैदोस घालीत असतां आपण तेवढे त्याच्या तडाख्यांतून सही-सलामत निसटून जाऊं असें प्रत्येक मानवी प्राण्याला वाटणें हा जगांतील अनेक चमत्कारांपैकीं एक चमत्कार होय असें धर्मराजानें सांगितल्याचें महाभारतांत नमूद आहे. पण या विसाव्या शतकांत, ' अंगं गलितं पलितं मुंडं ' अशा अनेक वयोवृद्धांची दोनदोन तीनतीन लग्नें होत असलेलीं उघड्या डोळ्यांनीं पाहत असतां प्रत्येक मातृपितृनिष्ठ तरुणाला मात्र आपले वडील तेवढे या निय-माला अपवाद आहेत किंवा असावेत असें वाटणें हाही एक चमत्कारच नव्हे का ? तें कांहीं असो. पण माझी मात्र आतांपर्यंत अशीच दृढ भावना होती कीं, बाबा कांहीं केल्या दुसऱ्या लग्नाच्या विचाराला मनांत मुळींच थारा देणार नाहींत. पण या माझ्या भावनेला बाबांनीं आपल्या अलिकडच्या वर्तनानें एक-दम जोराचा धक्का दिला. त्या वेळेपासून बाबांविषयीं माझ्या मनांत अप्रीति उत्पन्न होण्यास सुरवात झाली. कां होऊं नये ? आईच्या प्रेमाचा हा विश्वासघात आणि तोहि तिची स्मृति अगदीं ताजी असतांना झालेला पाहून माझ्या पायाची तिडीक कपाळाला कां जाणार नाही ? खरेंच का बाबांना आईचा इतक्या लवकर विसर पडला ? बाबा, खरेंच कां हो तुम्ही इतके निष्ठुर झालां ?—लोक तुम्हांला काय म्हणतील ? आईची ती प्रशांत व प्रेमळ मूर्ति मला सूर्यप्रकाशा-इतकी स्पष्ट दिसूं लागली. माझी मातृभक्ति कसाला लागण्याचीच ही वेळ होती. बस्स ! कांहीं झालें तरी बाबांना या कृत्यापासून परावृत्त करावयाचें आणि आईचें तें पवित्रस्थान दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीकडून विटाळलें जाणार नाही अशी खबरदारी घ्यावयाची असा मी आपल्या मनाशीं निश्चय केला.

बाबांविषयीं माझ्या मनांत निरतिशय आदर वसत होता. आणि या आदरा-मुळेच माझे त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम असतांही आमच्या मध्ये एक प्रकारचा भिडस्तपणाचा पडदा पडत आला होता. अर्थात् साध्यासुध्या गोष्टीही मनमोकळेपणाने बोलण्याची जेथे मुष्कील, त्या ठिकाणीं बाबांच्या लग्नासारख्या नाजूक विषयांवर त्यांच्याशीं बोलणे मला अशक्यच होतें. त्यांना जें कांहीं मला सांगावयाचें होतें तें लिहून कळविल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें. म्हणून एके दिवशीं बाबांचा तालमेळ पाहून मी कारुण्यानें ओथंबलेलें, आईची पवित्र आठवण करून देणारें आणि लग्नाचा विचार कायमचा मनांतून काढून टाकण्याबद्दल परोपरीनें आळविणारें असें एक विस्तृत पत्र लिहून तें त्यांच्याकडे रवाना केलें. आणि इतकेंही करून जर लग्नाचा बेत कायमच झाला तर यापुढें एक पळभरही या घरांत मी पाऊल ठेवणार नाहीं अशी निर्वाणीची धमकीवजा नोटीसही देण्यास मी कमी केलें नाहीं.

पण हा माझा बाण फुकट गेला. बाबा अगदीं हड्डाला पेटल्यासारखेच दिसले. आजपर्यंत कधीं न ऐकलेली भाषा बाबांच्या तोंडून ऐकूं येऊं लागली. “लहान तोंडी मोठा घांस घेण्याचें सोडून द्यावें. मी करीत असलेली गोष्ट पूर्ण विचारांतींच ठरविलेलीं असल्यामुळे त्यांत ढवळाढवळ करण्याचें कारण नाहीं.” एवढाच जबाब बाबांकडून मला मिळाला. मला खरोखर फार वाईट वाटलें. व्हाईसरॉयांना महात्मा गांधींनीं पाठविलेल्या लांबलचक पत्राला टीचभर उत्तर आलेलें पाहून महात्माजींनीं जे उद्गार काढले त्याची मला यावेळीं आठवण झाली. बाबांकडून पुत्रप्रेमाच्या भाकरीची अपेक्षा करीत होतो; पण त्यांनीं माझ्या हातीं निर्दयतेचा दगड मात्र दिला. माझ्यापेक्षांही त्यांना आपल्या लग्नाचा ओढा अधिक वाटला. माझी इतक्या दिवसांची पितृभक्ति आज निष्फळच ठरली. मी या घरांतून कायमचा निघून गेलों तरी त्याचें बाबांना कांहींच वाटूं नये ना ? केवळ लग्नापायीं त्यांनीं आपलें मन माझ्याविषयीं इतकें कठोर करावें ना ? डोक्यांत असंख्य विचार थैमान घालूं लागले आणि जगाच्या दृष्टीनें जरी नसलें तरी स्वतःच्या दृष्टीनें तरी मी आज खरोखरच पोरका झालों असें वाटून माझे डोळे अश्रूंनीं भरून आले.

मुलींच्या शोधाला जरी बाबांची मित्रमंडळी एव्हांपासूनच जारीनें लागली होती, तरी खुद्द बाबांचा विचार आणखी सहा महिने तरी लग्न करण्याचा नव्हता.

असें मला खात्रीपूर्वक कळलें होतें. पण आज काय किंवा आणखी सहा महि
न्यांनीं काय, बावा आपल्या म्हणण्याप्रमाणें केल्याशिवाय खास राहणार नाहींत
ही पक्की खात्री होती. अशा स्थितींत यापुढें एक क्षणही या घरांत राहण्यांत
कांहीं शोभा नाहीं हें मला कळून चुकलें. ताबडतोब घराला आणि घराबरोबर
नालगांवालाही रामराम ठोकण्याचें मी ठरविलें. मात्र माझ्या बेताचा सुंगावा
कोणालाही न लागूं देण्याची मी खबरदारी घेतली होती. कारण नालगांवांतील
साऱ्या मंडळीचा—विशेषतः शेतकरी लोकांचा माझ्यावर अतिशय लोभ अस-
ल्यामुळें माझ्या बेतांत त्यांनीं अनेक अडथळे आणले असते आणि त्यांच्या
त्या निष्कपट प्रेमळ हृदयांच्या हांकेकडे कानाडोळा करणें मलाही जड
गेलें असतें.

दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहांटेस कोणालाहि न कळवितां अत्यंत जड हृदयानें
आणि तितक्याच जड पावलांनीं मी घरांतून बाहेर पडलों. त्या वेळच्या माझ्या
मनःस्थितीचें वर्णन करणें हें आकाशाची लांबी रुंदी मोजण्याच्या उपद्रव्यापाइत-
केंच अशक्य कोटींतलें होतें.

मुंबईत ताडदेवच्या बाजूला एका चाळींत लहानशी खोली घेऊन मी राहूं
लागलों. याच्यापूर्वी मी मुंबईत फक्त एकदाच आलों होतों. तो म्हणजे मॅट्री-
कच्या परीक्षेस बसण्यासाठीं म्हणून ! त्यामुळें पहिल्या पहिल्यानें चाळींतील
जीवन मला अगदींच असह्य वाटूं लागलें. अफाट समुद्रांत स्वैर विहार करणाऱ्या
माशाला टीचभर पाण्याच्या लहानशा बाटलींत कोंडून ठेवावें त्याप्रमाणें माझी
स्थिति झाली. नालगांवांत ज्या स्वतंत्रतेचा मी उपभोग घेत होतों त्याच्या
एकशतांश हिशानेंही मला इकडे स्वतंत्रता मिळत नव्हती.

नालगांवांत मला केवढा मान ! जो तो मला अगदीं तळहातावरच्या फोडा-
प्रमाणें वागवीत असे. सहज कोठें डोकें दुखावयाला लागलें तर समाचारासाठीं
म्हणून लोकांची ही गर्दी होत असे. उलटपक्षीं मुंबईतील चाळींतील वस्ती म्हणजे
सदर्न मराठा रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांतून केलेला प्रवास ! एकाच
मजल्यावर अठरापगड जातीचीं बिन्हाडें. जो तो आपल्याच कामांत चूर !
शेजारच्या खोलींत काय चाललें आहे त्याची दाद एकमेकाला लागण्याची मारा-
मार ! मी राहत होतों त्या मजल्यावर एक नीळकंठरावांचें बिन्हाड सोडलें तर

आपलें असें दुसरें विन्हाड नव्हतें. अशा स्थितींत सुरवातीचे कांहीं दिवस मला अगदीं चुकल्या चुकल्यासारखें वाटूं लागल्यास त्यांत नवल कोणतें ?

पण सरवानें कोणती गोष्ट आंगवळणीं पडत नाही ? दीडशें वर्षांच्या गुलाम-गिरीनंतरही स्वातंत्र्याची तीव्र लालसा मनांत उत्पन्न न होणें, किंवा नाटकांत स्त्रियांनीं केलेल्या स्त्रियांच्या कामापेक्षां पुरुषांनीं केलेलीं स्त्रियांची कामें अनैसर्गिक असूनही अधिक पसंत पडणें हा सर्व प्रभाव संवयीचाच नाही का ? मग कांहीं दिवसांनीं या नवीन जीवनाशीं मी समरस होऊन गेल्यास व त्यांतच हळू हळू मला गोडी वाटूं लागल्यास त्यांत आश्चर्य करण्यासारखें कांहींच नाही.

नीळकंठरावांची आणि माझी आतां चांगलीच गट्टी जमली होती. त्यांच्याच ओळखीनें मी एका डेअरी कंपनींत नोकरीला लागलों होतो. त्यांच्या घरांत इनमिन सारीं तीन माणसें. ते, त्यांची पत्नी—यांना मी मामी म्हणत असें—आणि शिक्षणासाठीं म्हणून त्यांच्याकडे येऊन राहिलेली त्यांची भाची—इंदू. या सर्वांशीं माझा चांगलाच परिचय झाला होता. मला तीं आपल्यातीलच एक या नात्यानें वागवीत असत. माझ्या पूर्वेतिहासाबद्दल मात्र मी कोणालाच आतांपर्यंत दाद लागूं दिली नव्हती. शिवाय बाबांनीं माझ्या शोधास सुरवात केल्यास त्यांना सहजासहजीं माझा पत्ता लागूं नये म्हणून मी नामांतरदेखील केलें होतें.

रविवारचा दिवस. दुपारच्या प्रहरीं मी माझ्या खोलींत कुठल्याशा कविमंडळानें प्रसिद्ध केलेल्या काव्यसंग्रहांवरील एका मासिकांतून आलेली खरमरीत टीका वाचीत पडलों होतो. इतक्यांत शेजारच्या खोलींतून आलेले सतारीचे मधुर बोल माझ्या कानीं पडले. नीळकंठराव सतार वाजविण्यांत तरबेज होते. त्यांच्या या कलेचा फायदा आतांपर्यंत बऱ्याच जणांनीं घेतलाही होता. आणि अलीकडे मीहि त्यांत थोडेंबहुत लक्ष घालूं लागलों होतो. त्यामुळें सतारीचा आवाज कानीं पडतांच हातांतील पुस्तक तसेंच गफलतीनें फेंकून देऊन नीळकंठरावांकडे सतार ऐकण्यासाठीं म्हणून गेलों. पण मौज ही कीं, नीळकंठराव कांहीं घरीं नव्हते. मामी नळावर गेल्या होत्या आणि ऐटींत एकावर एक पाय ठेवून आपलीं नाजूक बोटें सतारीच्या तारेवरून फिरविण्यांत इंदुमतीबाईसाहेब दंग होऊन गेल्या होत्या. मी दारांतच थंबलों. इंदू सतार वाजवावयाला थोडीबहुत शिकली होती हें मला माहित होतें. पण तिनें ती कला इतकी आत्मसात् करून घेतली असेल अशी माझी हा वेळपर्यंत कल्पनाच नव्हती.

क्षणभरानें मीं किंचित् खांकरल्यासारखें केलें. इंदूनें माझ्याकडे पाहिलें आणि लाजल्यासारखें करून सतार खालीं ठेवली. “ एकूण आम्ही इकडे येऊं नये अशीच तुझी इच्छा दिसते, इंदू. ठीक आहे ! चाललों मी. ” असें म्हणून परत फिरण्याचा खोटाच आविर्भाव मीं आणला.

“ इश ! भलतीच कांहीं तरी मनाची समजूत करून घ्यायची म्हणजे काय बाई ! उगीच म्हटलं वेडीवांकडी सतार वाजवून दुसऱ्यांना कटकट कशाला करा, म्हणून मी—”

“ अस्सं अस्सं ! त्यापेक्षां गाढवाला गुळाची चव काय कळणार अस्सं वाटून सतार खालीं ठेवली असें स्पष्टच कां म्हणेनास ? ”

“ पाहा हो, आपणच आपल्याला कांहींतरी संबोधून घ्यायचं अन् मग दुसऱ्यांवर रागवायचं ही कला चांगली साधलीय तुम्हांला. ” इंदू हंसत हंसत म्हणाली.

“ अन्-इंदू ” तिचें बोलणें ऐकलं न ऐकलेसें करून मी पुढें म्हणालों. “ कालच ना तूं म्हणाली होतीस कीं तुमचं नि माझं पूर्वजन्मीचं कांहीं तरी नातं असावं असं मला अलीकडे वाटूं लागलंय म्हणून ! आणि आज मात्र मी तुला दुसरा आणि तिसरा वाटूं लागलों ना ? कालचा पुनर्जन्मावरील विश्वास आज अगदीं मावळून गेला वाटतं ? स्त्रियांचा स्वभाव चंचल असतो म्हणतात तें उगीच नाही. ”

या माझ्या सरबत्तीनें इंदू गोंधळून गेली. काय बोलावें तेंच तिला कळेना. आपला अपराध तो काय आणि त्याच्यासाठीं राईचा पर्वत करावयाचा तो काय अशा मुद्रेनें ती माझ्याकडे पाहूं लागली. तिच्या डोळ्यांत मूर्तिमंत करुणा दिसत होती. जणूं काय “मी चुकलें. क्षमा करा. ” असेंच तिचे नेत्र मला सांगत होते. माझा लटका राग कोणीकडेच्या कोणीकडेच गेला. इंदू माझी असती तर या वेळीं मी तिची निराळ्याच रीतीनें समजूत घातली असती. पण आज तिच्यावर माझा हक्क नव्हता. आतां अधिक ताणल्यानें तुटेल म्हणून मी हलकेच खालची सतार उचलून हंसत हंसत तिच्या हातांत दिली.

“ आतां परत कधीं रागावणार ? ” पूर्वीच्याच दृष्टीनें माझ्याकडे पाहात इंदूनें विचारलें.

“ भले ! म्हणजे मी असा कारणाशिवाय नेहमीं नेहमीं रागावतों वाटतें ? ”

“ नाहीं तर काय ? ” अशा अर्थानें इंदूनें मानेला हिसडा दिला आणि ती सतार वाजवूं लालली. सतारीच्या तारा हलक्या हातानें इंदू छेडीत होती. तितक्याच हळुवारपणें माझ्या हृदयाच्या ताराही त्याच वेळीं छेडल्या जात होत्या.

आमचें हें सतारवादन चालू असतांच मामी टोंवेलाला हात पुशीत पुशीत तेथें येऊन थडकल्या. त्यांच्या मुद्रेवरून त्या कसलें तरी कोडें सोडविण्याच्या उद्योगांत असाव्यात असें दिसलें.

“ वसंतराव, ” मामींनीं सुरवात केली. “ आज बरेच दिवस तुम्हांला कांहीं विचारीन विचारीन म्हणतें पण बार्ई राग ब्रिग आला तर तुम्हांला ! ”

“ हो, ” मी थडकेच्या स्वरांनें म्हणालों. “ भाचीनें तर आतांच आम्हांला “ रागीट ” म्हणून शेर दिलेल्याच आहे. आतां मामींचीच पाळी काय राहिली होती तसं म्हणायची. ”

“ तसं नव्हे हो वसंतराव. पण आपलं— ”

“ हं, विचारा बघूं काय तें ! होऊन जाऊं द्या, एक धाव नि दोन तुकडे ” मी मामींना पुढें बोलावयालाच अवसर न देतां म्हणालों.

“ मी विचारणार तें तोडण्यासाठीं नव्हे, जोडण्यासाठीं बरं का, वसंतराव. मला तुमचं गोत्र काय तेवढंच विचारावयाचं आहे तुम्हांला. ” मामींनीं फोड फोडला.

“ एवढंच ना ? माझं गोत्र कौशिक. ” मामींचा अंतर्गत हेतु न कळल्याचें सोंग आणून मी म्हणालों.

“ खरंच का ? मग आमच्या इंदूच्या गोत्राला जुळण्यासारखंच आहे म्हणायचं तुमचं गोत्र ! लिहायला हवं इंदूच्या वडिलांना. ” मामीनें माझ्याकडे पाहात म्हटलें.

काय हें मामीचें बोलणें ! सगळें आपलें उघड उघड ! मी चटकन् इंदूकडे पाहिलें. तिनेंही अगदीं त्याच वेळीं वांकड्या नजरेनें माझ्याकडे पाहिलें. जणूं काय मामींनीं आमच्या दोघांच्या मनांतील भाव अचुक कसा ओळखला अशाच अर्थाचें तें आमचें पाहणें होतें.

“ तुझं आपलं भलतंच, कांहीं तरी, मामी ! ” इंदू लटक्या रागानें मान वेळून म्हणाली.

“ काय झालं ग यांत भलतंच, इंदू ? ” इंदूच्या मनांतील भाव ओळखून मामींनीं विचारलें.

“ भलतंच नाहीं तर काय, मामी ? ” मी इंदूला चिडविण्याचें उद्देशानें म्हणालों. “ तुमची इंदू म्हणजे कशी नक्षत्रासारखी मुलगी आहे अगदीं ! आणि अशा या मुलीची माझ्यासारख्या चार रुपडे मिळविणाऱ्या जन्मदरिद्राशीं—”

अरे बापरे ! काय ते इन्दूनें डोळे फिरविले गर्कन् ! एक एक डोळा एवढाला करून ती माझ्याकडे पाहूं लागली. त्या रागासरशीं तिनें हातांतली सतार खालीं आपटली आणि झटक्यानें उठून ती बाहेर ग्यालरींत जाऊन उभी राहिली. त्या वेळचा तिचा एकंदर अविर्भाव मला अत्यंत रमणीय असाच वाटला.

आली पुनः पंचाईत ! आतां हा राग कसा घालवावा ? मामी केव्हां एकदा आंत जाते त्याचीच वाट पाहात होतो. ती आंत जातांच मी हळूच ग्यालरींत गेलों.

“ इंदू, आतां परत कधीं रागवायचं म्हणून कुठचं तोंड विचारीत होतें तें मघाशीं ? आतां कोण रागावलं ? तूं कीं मी ? ”

“ छान ! आपणच आधीं राग येण्यासारखं कांहीं तरी बोलायचं आणखी राग आल्यावर मग—” नीळकंठरावांना येतांना पाहून इन्दूनें आपलें बोलणें अध्यावरच थांबविलें.

त्या रात्रीं मला सुखस्वप्नावर सुखस्वप्नें पडत होतीं. दुपारचें तें मामींचें बोलणें, इन्दूचें बाह्यात्कारी रागावणें आणि सूचक अर्थानें माझ्याकडे मधून मधून दृष्टिक्षेप करणें, इत्यादि मधुर प्रसंग चलच्चित्रपटाप्रमाणें एकामागून एक माझ्या डोळ्यांसमोरून जाऊं लागले. इन्दूच्या सहवासांत आपलें आयुष्य किती सुखांत आणि मजेंत जाईल ! हा एकच सुखदायक विचार राहून राहून माझें मन उत्तेजित करीत होता. पण इंदू माझी झाली तर तिला पूर्णपणें सुखांत ठेवायला मी समर्थ आहे का ? तिच्या हौशी माझ्याकडून फेडल्या जातील का ? माझ्या सांप्रतच्या परिस्थितींत तर इंदूचे लाड पुरविणें मला अशक्य दिसत होतें. ती कोणत्याही गोष्टीचा आग्रह धरणारी मुलगी नव्हती. मिळेल ती मिठभाकर खाऊन सुखानें संसार करण्याची कलाही तिच्याकडे होती, हें मला तिच्या निकट सहवासामुळें कळून चुकलें होतें. पण तिनें तशा स्थितींत दिवस काढलेले मला कसें पाहवणार ? माझें मन आतां घरीं ओढ घेऊं लागलें. तिला घेऊन

नालगांवाला गेलों तर !—तर सर्व लोक आपली छिः थूः करतील. केवळ एका मुलीच्या प्रेमपाशांत अडकल्यामुळें मीं माझ्या स्वाभिमानावर पाणी सोडलें असेंच सर्वजण समजतील, आणि मीं त्यांच्या मर्जीतून तात्काळ उतरून जाईन हें मला सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट दिसूं लागलें. अवघ्या सहा महिन्यांत केवळ इन्दूमुळें माझ्या मनांतील हा पालट पाहून माझी मलाच लाज वाटली.

पण इंदूविषयींचें माझें वेड मात्र मुळींच कमी झालें नाहीं. उलट दिवसेंदिवस शुक्लेंद्रुप्रमाणें तें वृद्धिंगतच होत होतें.

त्या दिवशीं काय झालें कोणास ठाऊक, पण इंदू संबंध दिवसांत एक शब्दही माझ्याशीं बोलली नाहीं. इतकेंच काय, पण होतां होईल तों ती मला टाळण्याचा प्रयत्न करित होती. असेल नेहमींप्रमाणेंच लुटपुटूचा राग म्हणून पहिल्यानें मीं तिकडे दुर्लक्षच केलें.—पण मग नीळकंठराव व मामी यादेखील आज गप्प कां ? नेहमींप्रमाणें तीं माझ्याजवळ मुळींच बोललीं नाहींत. त्यांच्या मुद्रेवर कसल्या तरी चिंतेची, निराशेची छाया दृग्गोचर होत होती. कोणाला विचारावें आणि काय विचारावें तेंच मला समजेना. शेवटीं एकदा मनाचा हिऱ्या करून मामी एकट्या सांपडतांच त्यांना त्यांच्या दुःखाचें कारण विचारलें. मामी पहिल्यानें अळंढळ करून उडवाउडवीचीं उत्तरे देत होत्या; पण मीं अगदींच त्यांचा पाठपुरावा केल्यामुळें त्यांना सर्व कांहीं सांगणें भाग पडलें.

मामी, मामी, काय सांगितलेंत हें ? याच्यापेक्षां—पण छे, विचार करण्या— इतकेंही माझें डोकें ठिकाणावर नव्हतें. मी कसाबसा एकदांचा माझ्या खोलींत आलों आणि धाडकन् बिछान्यावर पडलों.

माझा सारा व्यूह कोसळून पडला. मनांतले मांडे मनांतच जिरले. इन्दूला कांहींसुद्धां न कळवितां तिच्या वडिलांनीं तिचें लग्न ठरविलें यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहींच नव्हतें. संबंध आयुष्याची धूळधाण करणारी ही निर्दय चाल आपल्या समाजांत आज बरीच वर्षे बोकळात राहिली आहे. ती ज्या दिवशीं नष्ट होईल तो सुदिन ! पण मामीच्या बोलण्यावरून इंदूचे वडील तरी या नियमाला अपवाद असतील अशी माझी कल्पना होती आणि म्हणूनच नीळकंठरावांची आणि मामींची संमति मिळतांच इंदूच्या वडिलांचा रुकार हा ठरलेलाच. असें मानून मीं मनांत कल्पनेचे मनोरे बांधले होते.

आतां पुढें काय ? हा विचार माझ्या मनाला सारखा त्रास देऊं लागला. मी अगदीं अस्वस्थ झालों. कशावरही आज माझें चित्त लागेना. इंदूचें लग्न

ठरलें. ती उद्यां येथून जाणार ! हीं दोन वाक्यें राहून राहून मला भेडसावीत होती—माझें जीवन मला अगदीं असह्य करीत होतीं. तीं मनांतून काढून टाकण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न केला; पण व्यर्थ !

खोलीचें दार वाजलें म्हणून मी सहज तिकडे पाहिलें. दरवाजांत इंदू उभी होती. मी मानेनें खुणावतांच ती आंत आली. तिचे डोळे रडून रडून सुजल्या-सारखे दिसत होते, तोंड साफ उतरून गेलें होतें आणि सबंध दिवसांत केसांत फणी कशी ती घातली नसावी असें तिच्या अस्ताव्यस्त केशसंभाराकडे पाहातांच चट्कन् लक्षांत येत होतें.

बराच वेळपर्यंत ती माझ्याशीं किंवा मी तिच्याशीं चकार शब्दही बोललों नाहीं. काय, बोलणार तरी काय ? बोलण्यासारखें आतां कांहींच शिल्क राहिलेलें नव्हतें.

“ आपला शेवटचा निरोप घ्यायला मी आलें आहे. ” इंदू रडक्या स्वरांत म्हणाली.

“ इंदू, नको ते कठोर शब्द मला ऐकवूस ? इंदू, तूं माझ्यावर खरोखरीच प्रेम करीत होतीस का ? मला नाहीं वाटत ! ” निराश होऊन मी म्हटलें.

माझा हा चमत्कारिक प्रश्न ऐकतांच इंदूनें चमकून माझ्याकडे पाहिलें.

“ इंदू, खरोखरच जर तुझें प्रेम माझ्यावर असतं तर—तर आज घरीं जाण्याच्या तयारीला लागण्याऐवजीं मर्जीविरुद्ध लग्नाला मी साफ उभी राहणार नाहीं असं निश्चून तूं आपल्या वडिलांना लिहून कळविलं असतंस ! ” इंदूनें एक लांबलचक सुस्कारा सोडला.

“ अशा वेळीं माझ्या दुःखावर डागण्या देणं आपल्याला शोभतं ना ? इतक्या दिवसांच्या निकट सहवासानंतर अजूनही जर माझ्या प्रेमाबद्दल आपल्याला खात्री वाटत नाहीं तर मी तरी आणखी काय बोलणार ? आतां बाबांना लिहून कळविण्याबद्दल म्हणाल तर वृद्धापकाळीं त्यांना केवळ माझ्यामुळं दुःख व्हावं हें मला बरं दिसत नाहीं. माझ्या सुखासाठीं त्यांना त्रास व्हावा, हें माझ्या मनाला कसंसंच वाटतं. असो, ईश्वराच्याच मनांतून जर आपल्या सुखांत असा विन्वा घालायाचा होता तर त्याला कोण काय करणार ? ”

मला या वेळीं त्या ईश्वराचा भारी राग आला. त्याच्या घरचा साराच न्याय असा उलटाच असतो कीं काय कोण जाणें !

इंदू गेली, आणि तिच्याबरोबर माझा आनंदही गेला. सारें जग मला अगदीं शून्य भासूं लागलें ! गोडी म्हणून कशांतच लागेना. नीळकंठरावांची खोली तर मी अलीकडे अगदीं वर्जच केली होती. कारण तिकडे जातांच साऱ्या जुन्या आठवणींचीं भुतें मला भेडसावून सोडीत असत. दिवसांमागून दिवस जात होते. अशाच एके दिवशीं इंदूचें लग्न निर्विघ्नपणें पार पडल्याचें पत्र नीळकंठरावांना आलें. नीळकंठराव लग्नाला गेले नव्हते. एक तर त्यांना रजा मिळण्यासारखी नव्हती आणि दुसरें हा लग्नसंबंध इंदूच्या इच्छेविरुद्ध घडून येत असल्यामुळे त्यांना बिलकूल पसंत नव्हता.

कालांतरानें सर्व गोष्टींचा विसर पडतो म्हणतात. पण इंदूला जाऊन सहा महिने लोटले तरी तिची स्मृति अंशतःही नष्ट होण्याची बिलकूल चिन्हें दिसेनात. इंदू आतां दुसऱ्याची झाली होती. तिच्याविषयींच्या पूर्वीच्या आपलेपणाचा नुसता विचारही मनांत आणणें हें आज पाप ठरत होतें; म्हणून माझ्या स्मृतिपटलांतून तिचें कायमचें उच्चाटण करण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करीत होतों. पूर्वीची जागा सोडून मी दुसरीकडे राहावयास गेलों आणि मनाला नेहमीं कसल्या ना कसल्या तरी उद्योगांत गुंतवून ठेवूं लागलों. हेतु हा कीं, इंदू म्हणून कोणी व्यक्ति होती आणि तिचा माझा परिचय होता ही गोष्ट मनांतून अजिबात नष्ट व्हावी. पण इतकी खबरदारी घेतली असतांही मला त्यांत काडीमात्र यश आलें नाहीं.

घर सोडल्यास मला आतां जवळ जवळ दीड वर्ष होत आलें होतें. एवढ्या अवधींत नालगांवची कांहींच खबर मला कळली नव्हती. मी गेल्यावर बाबांना वार्डट वाटलें असेल काय ? त्यांनीं माझ्या शोधासाठीं खटपट केली असेल काय ? आपल्या लग्नाच्या बेताला त्यांनीं तिलांजलि दिली असेल काय ? इत्यादि प्रश्नांची उत्तरे कळण्यास मी अगदीं आतुर होऊन गेलों होतों.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं नेहमींप्रमाणें फेरफटका करून मी येत होतों. मोठा रस्ता सोडून आडव्या गल्लींत शिरणार तोंच मागून “ धनीसाहेब ” अशी पूर्व-परिचित हांक माझ्या कानीं आली. मागें वळून पाहातों तों सोनबा ! मी चकितच झालों.

म्हातान्याला पाहून मला फार आनंद झाला. मुंबईस येण्याचें कारण विचारतांच तो खेदानें म्हणाला.

“ काय सांगूं धनीसाहेब, तुम्हीं गेलांत नी नालगांवची सारी शोभा गेली. तुमच्या वडिलांनीं आपला लग्नाचा हट्ट शेवटीं पूर्णपणें तडीस नेला. तुमचा शोध करण्याविषयीं त्यांना आम्हीं परोपरीनें विनविलें पण त्यांनीं तिकडे बिलकूल लक्ष दिलें नाहीं. उलट तुमचं नांवही कोणी तोंडावाटे काढतां नये असं त्यांनीं फर्मान सोडलें. घरींसुद्धां तुमचं नांव काढलेलें त्यांना खपेनासं झालें. तुम्हीं निघून गेल्यामुळं साऱ्या गांवांत आपली बेअब्रू झाली असं त्यांच्या मनानं घेतलें असावं. आमच्या घरीं तर तुमचं विशेष येणं जाणं म्हणून आमच्यावर तर त्यांचा फार राग झाला. आमच्याकडे खंडाला असलेला जमिनीचा तुकडा त्यांनीं म्हादबाला देऊन टाकला. त्या तुकड्यावर तर आमचा जीव जगला होता. तो गेला नी आम्ही उघड्यावर पडलों. धनीसाहेबांना आज दया येईल, उद्यां दया येईल, म्हणून त्यांची आम्ही सारखी विनवणी करीत होतो; पण देवच कोपला आणि—” इतकें बोलून सोनबा थांबला.

“ आणि काय झालं ? ” मीं विचारलें.

“ काय होणार ? धनीसाहेब तुम्हां आम्हां सर्वांना सोडून एकाएकीं देवाच्या घरीं गेले. ”

“ बाबा वारले ? ” मी मटकन् खालीं बसलों. सभोंवतालचें सारें जग जणूं गरगर फिरत असल्याचा मला भास झाला. म्हातान्याच्या मदतीनें मी कशीबशी एकदांची माझी खोली गांठली.

“ धनीसाहेब गेले तेव्हां लोकांनीं तुमचा पुष्कळ शोध केला. तारांचा आणि पत्रांचा तर नुसता पाऊस पडला. पण काहीं उपयोग झाला नाहीं. सध्यां तुमचा सगळा कारभार धनीसाहेबांच्या नव्या सासऱ्यांच्या हातीं आला आहे. त्यांच्याकडे कसली आमच्यासारख्या गरिबांची डाळ शिजते ? तेव्हां घेतला गणूला बरोबर आणि आलों इकडे. म्हटलें गिरणीविरणींत लागली एखादी नोकरी तर लागली. ”

सोनबा थोड्या वेळानें निघून गेला. तो जातांच आतांपर्यंत दाबून ठेवलेलें सारं दुःख आश्रुंवाटे आवेगानें बाहेर पडूं लागलें. एखाद्या लहान मुलासारखा मी हुमसून हुमसून रडूं लागलों पण माझें सांत्वन करावयाला तेथें कोण होतें ?—

तेथेंच कशाला ? साऱ्या जगांत तरी आतां माझें कोण होतें ! संकटें कधीं एकटीं येत नसतात हेंच खरें !

दुःखाचा पहिला आवेग ओसरतांच आतां या बदललेल्या परिस्थितींत माझें कर्तव्य कोणतें याचा मी विचार करूं लागलों. मुंबईत राहण्यांत आतां कांहीं हंशील नाहीं. बाबा गेले त्यांच्याबरोबर त्यांच्यावरचा रागरूसवाही गेला. आतां नालगांवीं जाऊन इस्टेटीची देखरेख पहावी आणि सावत्र आईच्या दुःखांत तिला शक्य तेवढें सुख देण्याचा प्रयत्न करावा हेंच काय तें माझें कर्तव्य !

एखादी गोष्ट मनांत येण्याचाच काय तो अवकाश कीं, ती ताबडतोब पार पाडलीच असा माझा स्वभाव होता. लगेच दुसऱ्या दिवशीं मुंबईतलें चंबूगवाळें आटोपून मी नालगांवास जाण्यास निघालों.

घरीं पोहोंचलों त्यावेळीं बरीच रात्र झाली होती. घराच्या पायऱ्या चढतांना नानाविध भावनांनीं माझें अंतःकरण उचंबळून येत होतें. आंत शिरतांच उजव्या हाताला बाबांची बसण्याउठण्याची खोली लागली. त्या खोलीकडे येतांच पाय जमिनीला खिळल्यासारखे झाले. पुढें पाऊल टाकण्याचें सामर्थ्य एकाएकीं माझ्या पायांतून नष्ट झाल्याचा भास मला झाला. मनाला कसेंबसें एकदांचें आवरून मी पुढें गेलों. मिणामिण पेटणाऱ्या समईच्या अंधुक उजेडांत एक मुलगीवजा बाई उभी होती. हीच आपली सावत्र आई असें समजून तिकडच्या रिवाजाप्रमाणें तिला नमस्कार करण्यासाठीं म्हणून पुढें गेलों. त्याचवेळीं तिची नजर माझ्याकडे गेली.

“कोण इंदू ?” आश्चर्यातिरेकानें इतकेच शब्द बोलून मी मटकन् खालीं बसलों. हाय ! दैव माझ्या पाठीला पुरतें हात धुवून लागलें होतें. निराशेनें तर जणू काय माझा पिच्छाच पुरविला होता. या घरांत आतां मी कसा राहूं ? ज्या इंदूच्या सहवासापुढें मीं स्वर्गही तुच्छ मानला असता, त्याच इंदूच्या सहवासांत आतां एक दिवसही घालविणें म्हणजे मला जिवावरलें संकट वाटत होतें. ईश्वरानें इंदूला आतां इतक्या उच्च स्थानीं आणून बसविली होती कीं मनानेंसुद्धां तिला स्पर्श करणें म्हणजे पापाच्या खोल गर्तेत जाणून बुजून उडी टाकण्यासारखेंच होतें. तिच्याबद्दलची माझी आतांपर्यंतची भावना मला एकदम तडकाफडकी झुगारून

देतां येणें शक्य आहे का ? पूर्वीची भावना यापुढें चुकूनसुद्धां माझ्या मनाला
 स्पर्श करणार नाही असा मला आत्मविश्वास आहे का ? पुष्कळ विचार करूनही
 या सगळ्या प्रश्नांचें उत्तर मला नकारार्थीच मिळूं लागलें. मग पुढें काय ?
 याला एकच उपाय होता. एक तर इंदूनें हें घर सोडलें पाहिजे किंवा मला तरी
 इकडून काळें केलें पाहिजे. दुसरा इलाजच नाही. पण इंदूला हें घर सोडण्यास
 मी कोणत्या तोंडानें सांगूं ? तसें करणें म्हणजे तिच्या दुःखावर डागण्या
 देण्यासारखेंच होत नाही का ? माझ्या निष्ठुरपणाची ती तर कमालच म्हणा-
 वयाची ! राहतां राहिला एकच मार्ग ! आलों तसाच मागल्या पावलीं परत
 जाण्याशिवाय मला गत्यंतरच नव्हतें. मी ताबडतोब उठलों आणि खालीं मान
 घालून बाहेर आलों. बाहेर गडद अंधार पडला होता. पण माझ्या अंतःकर-
 णांतील दाट अंधाराच्या पासंगाला ही तो पुरणारा नव्हता. इकडे तिकडे न
 पाहातां त्या तशाच अंधारांतून मी झपाझप चालूं लागलों. एकेकाळीं मी
 होऊनच तें घर सोडून गेलों होतों. आज दैव मला माझ्या इच्छेविरुद्ध हात
 धरून त्या घरांतून बाहेर काढीत होतें.

त्याची निवड !

ॐ

अगदीं अखेरचें प्रिस्क्रिप्शन लिहून झाल्यावर डॉक्टर शरच्चंद्रानें एकदां सभोंवार नजर फेंकली. आणखी कोणी पेशंट राहिला नाहीं, अशी खात्री होतांच तो उठला, अंगांत कोट चढवित चढवितच त्यानें कंपाउन्डरला कांहीं सूचना देऊन ठेवल्या आणि बॅग घेऊन स्वारी दादर उतरूं लागली. आज दवाखान्यांत गर्दी विशेष असल्यामुळें नेहमींपेक्षां अर्धा तास त्याला उशीर झाला होता.

तो जिन्याच्या पायऱ्या उतरून खालीं यावयाला आणि त्याचवेळीं एका मोटारींतून फॅशनबेल पोषाक केलेली एक सतरा-अठरा वर्षांची युवती खालीं उतरावयाला एकच गांठ पडली. शरच्चंद्राला ती अपरिचित असली, तरी तिनें मात्र त्याला ओळखलें असावें असें तिच्या चर्येवरून दिसलें.

“ घरीं जायला निघालांत वाटतं ?—तरी मी बाबांना म्हणतच होतें, कीं डॉक्टरचा टाइम होऊन गेला असेल ! कशाला उगीच तसदी द्या त्यांना ! पण छे, माझं ऐकतील तर बाबा कसले ते आमचे ! ”

“ कोण आजारी आहे ? ” तिचें बोलणें थांबतांच डॉक्टरनें विचारलें.

“ आमच्या बाबांना जरा बरं वाटत नाहीं आहे दुपारपासून ! आणि आतां तापही आलाय थोडासा. म्हटलं साधा ताप आहे, आतांच कशाला डॉक्टरला आणायला हवं ? पण ते कांहीं केल्या आपला हेका सोडायला कबूल होईनात ! आणि दुसरा कुणी गेला, तर तुम्ही कदाचित् यायची टाळाटाळ कराल म्हणून मलाच त्यांनीं मुद्दाम पाठवलं. ”

“ हें पाहा, तुम्ही उगाच आपल्या मनाला लावून घेत आहांत ! आमचा धंदाच असा आहे, कीं कुणी केव्हांहि बोलवायला आला, तरी त्याला नाहीं म्हणून म्हणायचं नाहीं ! चला, मी येतो तुमच्याबरोबर ! ”

मोटर चालू होतांच शरच्चंद्रानें विचारलें, “ तुमच्या बाबांचं नांव काय ? ”

“ रावसाहेब कोठारे; तुम्हांला ऐकून माहित असतीलच. ”

“ रावसाहेब कोठारे ! ”—शरच्चंद्राच्या तोंडून आश्चर्योद्गार निघाला ! त्याची आई अलीकडे त्याच्या फारच पाठीस लागली होती. एकदांचे दोन हातांचे चार हात लौकर करून घे, हा तिचा आग्रह ! अनेक थोरामोठ्यांच्या मुली त्याला सांगून येत होत्या. आणि शरच्चंद्र घरी गेला, कीं रोज त्याच्यापुढे ती मुलींची नामावळ वाचत असायची; पण त्यांतल्या त्यांत तिचा विशेष भर म्हणजे रावसाहेब कोठारे यांच्या स्थळावरच होता. आणि आपल्या मुलाने हेंच स्थळ पसंत करावें अशी तिची इच्छा होती. या सर्व गोष्टीमुळे रावसाहेब कोठारे यांचें नांव ऐकतांच त्याला आश्चर्य वाटणें साहजिकच होतें.

त्याच्या आश्चर्याचें कारण तिच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं; तरी-पण आपण जणूं काय त्या गांवचीच नाहीं, अशा अविर्भावानें तिनें विचारलें, “ कां, आश्चर्य वाटलं तुम्हाला एवढं ? ”

“ छे, उगाच ! ”

“ तरी पण !—मला समजूं नये इतकं खासगी आहे का तें ? ”

“ छे, छे, खासगी काय असायचं त्यांत ? पण अगदीं काल-परवांच हें नांव आमच्या घरीं माझ्या ऐकण्यांत आलं आणि लगेच आज त्यांच्याकडे जाण्याचा प्रसंग आला या योगायोगाबद्दल जरा आश्चर्य वाटलं ! ”

“ बाबांचं नांव बहुतेक तुमच्या आईकडूनच तुमच्या कानांवर आलं असेल, नाहीं ? ” तिनें फटकळपणें विचारलें. त्यानें तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें. ती मिस्कीलपणें हांसत होती. तो लाजल्यासारखा झाला.

मोटर घरीं पोहोंचेपर्यंत शरच्चंद्रानें तिची नजर चुकवून दोनतीन वेळा तिच्याकडे निरखून पाहिलें. ती त्याला फारच मोहक आणि सुंदर दिसली !

शरच्चंद्रानें रावसाहेबांची प्रकृति तपासून पाहिली. आजाराचें सोंग होतें तें ! जरा कुठें सर्दी झाली असेल ! एकंदरींत हें कपटनाटक आपणासाठींच घडवून आणलेलें आहे हें शरच्चंद्राच्या ध्यानांत यावयाला वेळ लागला नाहीं.

“ तुमचे वडील माझ्या चांगल्याच परिचयाचे होते. ” रावसाहेब हळूहळू मुद्दावर येऊं लागले. “ आमच्याकडे त्यांचा फारच ओढा होता. ते वारले आणि त्यांचा व आमचा संबंध सुटला. आपण मनावर घेतल्यास हा तुटलेला संबंध सांधतां येण्यासारखा आहे. कां, आहे का विचार ? ”

“ खरं सांगायाचं, म्हणजे याबद्दल मीं अजून विचारच केलेला नाही. विचार करून मागाहून कळवीनच तुम्हाला ! ”

“ जरूर, जरूर ! कुठचीही गोष्ट विचाराशिवाय करणं म्हणजे—म्हणजे अविचारच तो ! तशांत ही बाब म्हणजे अशी आहे, कीं काय विचारुं नका ! ”

“ मग कधीं पुढच्या आठवड्यांत कळेल का आपला विचार ? ”

“ हो ! ” असें म्हणून शरच्चंद्र उठला.

“ कांते ! ” रावसाहेबांची हांक ऐकतांच बाजूलाच उभी असलेली कांता पुढें झाली. “ डॉक्टर, ही माझी मुलगी तुम्ही आतां पाहिलीतच ! तिच्या लावण्याची मी स्तुति केलीच पाहिजे असं नाही. मॅट्रिक पास झालेली आहे ती ! तुमची इच्छा असल्यास तिला कॉलेजांत घालण्यास माझी मुळींच ना नाही. टेनिस तर इतकी सफाईदार खेळते, कीं काय विचारुं नका. चित्रं काढण्याचाही बराच शोक आहे तिला ! कांते, तुझा स्टुडिओ दाखव यांना ! ”

“ माफ करा, आतांच काय घाई आहे त्याची ? मग येईन एक दिवस मुद्दाम तुमचा स्टुडिओ पाहायला ! राग मानूं नका अं ! ”

रावसाहेबांच्या तडाख्यांतून एकदांची कशीबशी सुटका करून घेऊन शरच्चंद्र घरीं आला. कपडे काढल्यावर नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें तो आपल्या आईच्या खोलींत गेला.

“ काय आई, आज कोणकोणत्या मुली आल्या होत्या मला सांगून ? ” त्यानें हंसत हंसत प्रश्न केला.

“ कर बाबा थडा ! माझी थडा तूं नाहीं करणार तर कोण करणार ? तुला लग्न करायचं नसेल, तर नको करुं बापडा !—बरं, पण तुला आज एवढी रात्र कशी झाली रे ? ”

“ खरं सांगू का, आई ?—आज मी मुलगी पाहायला गेलों होतो. ”

“ हो, तूं मुलगी पाहायला जाणार ! म्हणजे सूर्य पश्चिमेलाच उगवला म्हणायचा ! ”

“ खरंच आई, मी मुलगी पाहायला गेलों होतो आज ! आणि तीसुद्धां कुठची तर रावसाहेब कोठान्यांची ! ”

“ खरंच कोरे सांगतो आहेस हें, शरद ? का आपली ही तुझी नेहमींचीच थडा समजूं मी ? ”

“ थडा नार्ही आई, मी सांगितलेलं अक्षरन् अक्षर खरं आहे अगदीं ! ”

“ मग पसंत आहे ना तुला ती ? ”

“ पसंत न होण्यासारखं कांहीं दिसून आलं नार्ही मला तिच्यांत ! तरी पण मी त्यांना अणखी आठ दिवसांनीं माझा विचार कळवीन म्हणून सांगून आलों आहे ! ”

“ आठ दिवसांनीं कां होईना, पण देव तुला सद्बुद्धि देवो, आणि हें स्थळ एकदांचें जुळून येवो ! ”

त्या दिवसापासून कांतेबद्दलचे विचार शरच्चंद्राच्या डोक्यांत धुमाकूळ घालूं लागले. कांतेची मोहक मूर्ति कांहीं केल्या त्याच्या मनश्चक्षुंपुढून हालेनाशी होऊं लागली. तिचा हंसरा चेहरा, मिस्किल नजर आणि मधुर भाषण यांच्या गोड स्मृतींतच त्याचा बराचसा वेळ जाऊं लागला आणि अखेरीस कांता ही आपल्याला योग्य अशीच वधू असल्याचें त्यानें मनाशीं ठरविलें. आतां फक्त रावसाहेबांना रुकार तेवढा द्यावयाचा शिल्लक राहिला होता.

त्या दिवशीं तो जरा नेहमींपेक्षां लवकरच दवाखान्यांत गेला. एक वयोवृद्ध गृहस्थ त्यांची वाट पाहात बसलेले त्याला आढळून आले.

“ नमस्कार डॉक्टर ! तुम्हांला घरीं न्यायला आलों आहे. ”

“ कसली केस आहे ? ”

“ केस म्हटली म्हणजे अशी; जवळ जवळ सहा महिन्यांपूर्वीं माझ्या मुलीच्या उजव्या पायाच्या ढोंपराखालीं गळवासारखं कांहींतरी झालं. असेल कांहींतरी क्षुल्लक बाब म्हणून मी त्यावेळीं तिकडे दुर्लक्ष केलं. पण तें बरं व्हायच्या ऐवजीं पसरतच गेलं. त्या वेळेपासून तों या घटकेपर्यंत मी किती औषधें केलीं असतील याचा पत्ता नार्ही. डॉक्टर झाले, वैद्य झाले, जो जो जे जे उपाय म्हणून सुचवी, ते सारे करून पाहिले. पण गुण पडण्याचं कांहींच चिन्ह दिसेना. विचारी अगदीं विछान्याला खिळून राहिली आहे. कालच तुमची कीर्ति ऐकली म्हणून आज तुमच्याकडे आलों. तुमच्या तरी हाताला ईश्वर यश देवो ! आणि माझी पोर हिंडतीफिरती होवो ! ” बोलतां बोलतां गृहस्थाचा गळा दाटून आला.

लगेच त्या गृहस्थांना घेऊन शरच्चंद्र त्यांच्या घरी गेला. साधारण सोळा वर्षांची एक मुलगी कॉटवर निःस्तब्धपणे पडून राहिलेली होती. तिची मूळची गोरीपान अंगकांति हळूहळू फिकट होत चालली होती. तिच्या डोळ्यांतील पाणीदारपणा कायम असला, तरी चेहऱ्यावर एक प्रकारची म्लानता पसरून लागलेली होती. तिच्या सुंदर मुखावर कारुण्याची इतकी दाट छाया पसरली होती की, तिला पाहतांच कोणालाही तिच्याबद्दल अत्यंत सहानुभूति वाटावी. शरच्चंद्रही या नियमाला अपवाद नव्हता.

शरच्चंद्राने तिच्या पायाची अगदी कसून तपासणी केली आणि नंतर त्या गृहस्थाकडे वळून तो म्हणाला, “ हिच्या पायाची जखम खोलवर गेलेली आहे, इतकंच नव्हे, तर आंतील हाडही आतां कुजण्याच्या मार्गांला लागलं आहे. अगदी स्पष्टच बोलायचं म्हणजे तुम्हांला जर मुलगी हवी असेल तर शक्य तितक्या लवकर हा एवढा ढोंपराखालील पायाचा भाग ऑपरेशन करून कापून काढावा लागेल ! नाहीतर मग मुलीची आशा सोडावी लागेल ! ”

शरच्चंद्राचे हे बोलणे ऐकतांच तो गृहस्थ मटकन् खाली बसला ! त्याच्या नेत्रांतून अश्रूंची झिरपणी सारखी सुरु झाली.

“ डॉक्टर ! मी आतां काय करूं हो ! माझी ही एकुलती एक एवढी पोर ! ऐन तारुण्यांत तिला मोडकी करून टाकू का ? तिच्या सान्या जन्माचं नुकसान मी माझ्या हातानं कसं हो करूं ? डॉक्टर, बरं होण्याचा दुसरा कसलाच का उपाय शिल्लक राहिलेला नाही ? ”

“ दुसऱ्या उपायाची शक्यता असती, तर हा मार्ग तुम्हांला सुचविला असता कां मी ? अगदी नाइलाज म्हणूनच मी हा शेवटचा उपाय तुम्हांला सुचविला ! ”

“ अरे देवा ! ”

“ बाबा, असे हताश काय होतां ? होऊन जाऊं या एकदां ऑपरेशन ! येऊन जाऊन लोक मला लंगडी म्हणतील, मोडकी म्हणतील इतकंच ना ? मला नाही त्याचं वाईट वाटायचं ! वाईट एवढंच वाटतं, कीं तुम्हाला मात्र मला जन्मभर पोसावी लागेल ! ”

“ वीणे, पोरी, तूं असं बोलायला लागलीस, कीं माझ्या काळजाचं पाणी होऊन जातं अगदी ! अगदी गेल्या वर्षीच वीणे, आपण केवढाले मनोरे रचले होते ! पण ते सगळे आज मातीला मिळाले. थोरामोठ्यांच्या घरांत सुखानं

नांदलेली तुला पाहावी ही माझी इच्छा ! पण—ईश्वरानं किती चमत्कारिक प्रसंग आणला हा ! डॉक्टर, ऑपरेशनला माझी ना नाही. पण एकदां पाय कापून काढल्यावर असल्या मुलीला पत्करायला कुणी तरी तयार होईल का ? ” क्षणभरच शरच्चंद्र गप्प राहिला. एका विलक्षण त्यागभावनेने त्याच्या हृदयांत ठाणे दिले. मानवी जीवनांत कधी कधी असे काही क्षण येतात की त्या क्षणीं कांहींतरी दिव्य करण्याची इच्छा तीव्रतम होते आणि त्यामुळे पुढील आयुष्याला अगदीं निराळेंच वळण लागते. शरच्चंद्राच्या आयुष्यांतील हा क्षण असाच होता.

“ कां नाही होणार ? पृथ्वीच्या पाठीवर अशा तऱ्हेचे उदारहृदयी कांहीं थोडे नाहीत ! ”

एवढें बोलून शरच्चंद्रानें वीणेकडे एक दृष्टिक्षेप केला. वीणेची कारुण्यपूर्ण नजर आपल्यावरच खिळून राहिली असल्याचा त्याला भास झाला. ती नजर त्याच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडली. आपल्या हृदयांत कसली तरी विलक्षण कालवाकालव सुरु झाली असल्याचें त्याला आढळून आलें. आपली तिची अनेक वर्षांची ओळख असल्यासारखें त्याला वाटूं लागलें. तिच्याबद्दल एक प्रकारची विलक्षण आपुलकी-विलक्षण ओढ त्याला वाटूं लागली. हें असें कां व्हावें तें त्याला कळेना !

डॉक्टरांच्या या उद्गारांनीं त्या गृहस्थाच्या निराश हृदयांत आशेचा किरण चमकूं लागला.

“ मग डॉक्टर, असा एखादा महात्मा तुम्हांला आढळलाच, तर आम्हांला दाखवून द्याल का ? तुमचे उपकार आम्हीं जन्मभर विसरणार नाही. ”

“ जरूर ! जरूर ! ” शरच्चंद्रानें उत्तर केलें.

तिसऱ्या दिवशीं शरच्चंद्राच्या मध्यस्थीनें एका कुशल सर्जनाकरवीं वीणेचें ऑपरेशन करण्यांत आलें. ऑपरेशन सुरक्षितपणें पार पडलें.

शरच्चंद्राच्या अंतःकरणांत त्याग आणि मोह यांचा लढा सुरु झाला. कांतेची आठवण होतांच त्याच्या नजरेसमोर संसाराचीं सुंदर चित्रें उभीं राहत; पण त्या चित्रांपासून त्याच्या हृदयाला आनंद वाटत नव्हता. कां कोण जाणे,

पण यांत आपल्या हातून कांहींतरी स्वार्थी कृत्य होत आहे, असेंच त्याला वाटू लागलें. त्यापेक्षां निव्वळ एका शारीरिक व्यंगामुळें मातीमोल होऊं पाहणाऱ्या वीणेच्या जीवनाचें चित्र ज्यावेळीं त्याच्या नजरेसमोर उभें राही, त्यावेळीं त्याची त्यागभावना जागृत होई, आणि या भावनेला ओ देण्यांतच त्याच्या हृदयाला एक अलौकिक आणि दिव्य आनंदाची अनुभूति होई.

वीणेच्या समाचारासाठीं शरच्चंद्राची दिवसांतून एक खेप तरी हॉस्पिटलांत पडूं लागली. तिच्या कॉटजवळ बसून मोकळेपणानें बोलण्यांत त्याचे तासचे तास जाऊं लागले. आणि त्याला आढळून आलें कीं, सुंदर चेहऱ्याबरोबर ईश्वरानें तिला सुंदर हृदयही बहाल केलें होतें.

आज वीणेला हॉस्पिटलमधून डिस्चार्ज मिळाला होता. आणखी तासाभरानें तिचे वडील तिला घरीं घेऊन जाण्यास येणार होते.

शरच्चंद्र आज तिची शेवटची भेट घेण्यास आला होता. त्याचा निरोप घेतांना वीणेचे डोळे डबडबून आले.

“डॉक्टर, आपले माझ्यावर अनंत उपकार झाले आहेत. माझ्यापार्यां आपल्याला बराच त्रास भोगावा लागला.”

“खरं आहे ! पण दुसऱ्यासाठीं त्रास भोगण्यांतही मनाला एक प्रकारचें समाधान वाटत असतं, हें आहे ना कबूल ?”

“हो, पण ज्याच्यासाठीं आपण त्रास सोसतो, तें माणूस जिव्हाळ्याचें असलं तरच !”

“मग तुमच्याबद्दल मला जिव्हाळा वाटत नाही असं का वाटतं तुम्हांला ?”

“वाटतो का ? इतकं आहे का माझं भाग्य ?”

शरच्चंद्रानें आपली स्निग्ध नजर वीणेच्या चेहऱ्यावर खिळविली.

“वीणे, या तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर मी कोणत्या शब्दांनीं देऊं ?”

आपल्याला एकेरी नांवानें संबोधिलेलें ऐकून वीणेचें सर्वांग आनंदानें पुलकित झालें.

“माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मला मिळालं,” ती म्हणाली, “हृदयाची भाषा बोलून दाखविण्यास शब्द अपुरे पडतात नाही का ?”

“खरंच ! तरी वीणे, या तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर मी लवकरच देईन ! आणि तेंही शब्दांनीं नव्हे; तर कृतीनं.”

“ खरं का हें ? ”

“ अगदीं खरं ! ”

७

“ आई ! ”

“ काय रे ? ”

“ आज रावसाहेब कोठान्यांना नकार देऊन आलों. ”

त्याची आई यावर एक अक्षरही बोलली नाही. ती त्याच्याकडे नुसती पाहतच राहिली. “ आई, तुला राग आला ? ”

“ छे रे ! राग कसला ? नाही तरी लग्न करायचं तें तुझ्याच सुखासाठी ना ? ”

थोडा वेळ थांबून शरच्चंद्रानें विचारलें, “ आई, तुला एक विचारुं का ? ”

“ काय तें ? ”

“ समज, उद्यां मला कांहीं अपघात होऊन माझा एक पाय मोडला, तर तूं माझा त्याग करशील का ग ? ”

“ चल ! भलतंच कांहीं तरी ! असं कांहीं तरी अभद्र बोलूं नये, शरद् ! ”

“ आई, समज एखाद्या निर्व्यंग धडधाकट मुलीशीं माझं लग्न झालं, आणि लग्नानंतर थोड्या दिवसांनीं तिला असाच कांहीं अपघात होऊन तिचा एक पाय निकामी झाला, तर तिला तूं दूर लोटशील का ग ? ”

“ अरे, आज तुला झालंयू तरी काय ? आपल्या माणसांत कितीही व्यंगं असलीं म्हणून का त्यांना कोणी टाकून देतात ? ”

“ पण समज, अगोदरच एखादीचा पाय कांहीं अपघातानं मोडला असेल आणि अशा मुलीशीं मी लग्न केलं तर—तर काय करशील ? ”

“ तर तिलाही मी माझ्या मुलीप्रमाणें प्रेमानं वागवीन ! ” ती बोलून गेली.

हळू हळू वीणेबद्दलची सर्व हकीकत त्यानें तिला निवेदन केली.

“ मग तिचीच निवड तूं कायम केलीस ना ? ” तिनें विचारलें.

“ होय ! ” शरच्चंद्रानें उत्तर दिलें.

“ देवाची मर्जी ! ” इतकेच शब्द तिच्या तोंडून बाहेर पडले.

दूषित दृष्टिकोन !

तसं पाहिलं तर श्रीकांत कांहीं समाजसत्तावादी नव्हता. पण गरीब आणि धनिक यांच्या राहणीत दिसून येणारी विषमता त्याला इतक्या तीव्रतेने जाणवे, की आपल्या लेखांत, गोष्टींत आणि कादंबऱ्यांत या विषमतेवर त्याने आपलें हत्यार उपसलें नाहीं असें कधींच झालें नाहीं. समाजावर ओढवणाऱ्या सान्या विपत्तीचें कारण म्हणजे हा धनिक वर्ग अशी त्याची ठाम समजूत होऊन गेली होती. अर्थात् समाजांतलil अंगोपांगांची तो ज्यावेळीं आपल्या लेखनांत चर्चा करी त्यावेळीं याच धनिक वर्गाचें अत्यंत भेसूर असें स्वरूप तो वाचकांपुढें उभें करी. या धनिक वर्गांत मध्यम वर्गाचाहि तो समावेश करीत असे हें सांगणें नकोच !

चटकदार, मोहक आणि अलंकारिक भाषाशैलीमुळे त्याच्या लिखाणावर समाजाच्या उड्या पडत. तत्त्वापेक्षां इतर तपशिलाच्या आकर्षकत्वामुळे तो विशेष लोकप्रिय झाला होता. पण त्याला मात्र वाटे की, आपलीं तत्त्वेच लोकांना अधिकाधिक पसंत पडत चाललीं असून त्याचमुळे आपला वाढता बोलबाला होत आहे.

समाजांतलil याच घातुक विषमतेवर तो एक सुंदर नाटक लिहित होता. हें नाटक होईल तितकें निर्दोष आणि सर्वांगसुंदर करण्याची तो मनापासून खटपट करीत होता. आपलें नाटक अत्यंत लोकप्रिय होईल असा त्याला पूर्ण विश्वास होता. त्याची लाडकी हेमलता आणि लहानगा नंदू हीं आधल्याच महिन्यांत कोंकणांत गेलीं असल्यामुळे लेखनाला जरूर अंसलेला एकांतही त्याला भरपूर मिळत होता.

मी श्रीकांताचा अगदीं जिऱ्हाळ्याचा दोस्त ! कांहीं कांहीं बाबतींत जरी आमचे कधीं कधीं खटके उडत असले तरी इतर अनेक बाबींतील त्याची विचारसरणी मला पसंत पडे.

त्या दिवशीं मी नेहमींप्रमाणें त्याच्याकडे गेलों होतों. स्वारी लेखनांत अगदीं दंग होऊन गेली होती.

“ काय श्री, गृहस्था चहाबिहा तरी करून घेतलास कीं नाही ? ” मी म्हटलें.

“ नाही रे ! अलीकडे चहा घरीं करायचें सोडूनच दिलें आहे मी ! अगदीं लहरच आली तर समोरच्या हॉटेलवाल्याला ऑर्डर द्यायची कीं पांच मिनिटांत चहा तयार ! ”

हं ! पण श्रीकांत, ही श्रीमंतीचीं लक्षणें तुला रे कुठून आठवायला लागलीं ! गरिबांचा कैवारी म्हणवतोस ना तूं आपल्याला ! ” मी हंसत हंसत म्हणालों.

तोही मनापासून हंसला.

मी त्याच्या हातांतील नाटकाचें हस्तालिखित काढून घेऊन तें हळुहळू वाचूं लागलों.

“ श्रीकांत, पिढीजात वैभवांत लोळणाऱ्या वर्गावर जो हा तूं दांत धरला आहेस तें योग्य आहे असें एका अर्थीं म्हणतां येईल, पण बिचान्या मध्यम वर्गावर जे तूं कोरडे ओढले आहेस ते मात्र अप्रासंगिक आणि अन्यायाचे आहेत असें म्हटल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाही. ”

“ बरोबरच आहे यशवंत ! तूं स्वतःच मध्यम वर्गापैकीं असल्यामुळें त्याची कड घेणें तुला क्रमप्राप्तच आहे. अरे बाबा, वैभवाच्या शिखरावर असलेल्या धनिकांशीं तूं मध्यम वर्गाची तुलना करूं लागलास तर मध्यम वर्गाची तरफदारी करण्याचा मोह तुला पडणारच ! पण समाजाच्या अत्यंत खालच्या वर्गाची तूं आपल्या मध्यम वर्गाशीं तुलना करून पहा आणि मग मला सांग कीं मी या वर्गावर उडवलेले कोरडे योग्य आहेत कीं नाहींत ते ! ”

“ श्रीकांत, तुला राग येणार नाही तर सांगतों—माझा अनुभव असा आहे कीं मध्यम वर्गातील बऱ्याच जणांची स्थिति तूं म्हणतोस त्या कनिष्ठ वर्गाहूनही अधिक शोचनीय आहे ! ”

“ छट्, मला नाही हें पटत ! ”

“ पटेल ! आज नाही पटलं तर उद्यां पटेल ! ”

श्रीकांताच्या नवीन नाटकाचा न भूतो न भविष्यति असा बोलबाला झाला. नाटक अत्यंत लोकप्रिय झाले. मजूर आणि भांडवलवाले, शेतकरी आणि पांढरपेशे, कनिष्ठ वर्ग आणि उच्च वर्ग यांच्या जीवनांतील विविध छटा त्याने आपल्या नाटकांतून अत्यंत मार्मिकपणे आपल्या विनोदगर्भ भाषाशैलीने रंगविल्या होत्या. गरिबांचा कैवारी आणि त्यांच्या जीवनाशी समरस होणारा लेखक या नात्याने लोक त्याला आता ओळखू लागले होते.

त्या दिवशी तो आणि मी त्याच्या घरी गेलो. आम्ही कपडे उतरतो न उतरतो तोंच तारवाल्याने श्रीकांताच्या हातांत एक तार दिली. कुणाची बरे असेल ही तार ? मी विचार करू लागलो. एका चुलत्याशिवाय श्रीकांताच्या कुटुंबात दुसरे वडीलधारे असे कुणीच नव्हते. श्रीकांताची पत्नी आणि मुलगा ही तर आधीच कोंकणांत गेलेली !—अरे पण किती वेडा आहे मी ! माझ्या मनांत अमंगळ तेवढेच नेमके विचार कां यावेत ? कुणातरी बड्या माणसाचीही अभिनंदनपर तार नसेल कशावरून ? हो, असंच असलं पाहिजे.

पण मला फार वेळ संशयांत रहावे लागले नाही. “ नाना अत्यवस्थ आहेत. तुम्हांला भेटण्याची त्यांची अंतकाळची इच्छा आहे. त्वरित यावे. ” अशा अर्थाचा तारेतला मजकूर श्रीकांताने मला वाचून दाखविला.

“ मग काय ? कधी निघायचा बेत करतोस ? ” मी विचारले.

“ उद्यांच्याच बोटीने जरूर गेलं पाहिजे मला. यशवंत, तुला ठाऊकच आहे, कोंकणांत पाऊल ठेवल्यास मला आतां जवळ जवळ एक तप होत आलं. आतां गेल्यासारखं जन्मभूमीचें दर्शनहि घडेल आणि नानांची शेवटची इच्छाहि तृप्त होईल ! ”

आपल्याबरोबर चलण्याबद्दल श्रीकांताने मला बराच आग्रह केला. मलाही कोंकण पाहण्याची फार इच्छा असल्यामुळे मी त्याच्या म्हणण्याला अनुमति दिली. लगेच दुसऱ्या दिवसाच्या बोटीने आम्ही निघालो.

आम्ही घरी पोचलो त्यावेळी सूर्य बराच वर आला होता. प्रवासाच्या दगदगीने आम्ही बरेच त्रासून गेलो होतो. तशांत भूकही कडकडून लागलेली, पण घरांतील ते एकंदरीत उदास आणि गंभीर वातावरण पाहून आमची सारी भूकतहान कुठच्या कुठेच पळाली.

आम्हीं आलों ते थेट नानांच्या खोलींत गेलें. नाना आतां कांहीं फार वेळाचे सोबती राहिले नाहींत असें आम्हांला जवळच बसलेल्या वैद्यबुवांकडून कळलें. श्रीकांत हलकेच जाऊन नानांच्या उशापाशीं बसला.

अत्यंत हलक्या आणि मृदु स्वरानें तो म्हणाला, “नाना, मी आलों आहे.”

“मी” म्हणजे कोण हें कळावयास नानांना बराच वेळ लागला. आपले निःसत्व डोळे किंचित् उघडल्यासारखे करून नानांनीं श्रीकांताला खुणेनें जवळ बोलावलें. “श्री ! मी चाललों, माझ्या पोराबाळांना दूर लोटूं नकोस !

त्यांच्या डोक्यावर अनंत कर्ज” — इतके शब्द अत्यंत सायासानें कसेबसे उच्चारतांच त्यांना बराच थकवा आल्यासारखा वाटला. त्यांनीं डोळे मिटले आणि ते कायमचेच मिटले !

आम्हांला येऊन आतां हळुहळु तीन आठवडे झाले. नानांना बरींच मुलें होतीं पण त्यांचा सर्वांत वडील मुलगाहि अजून “सज्ञान” या संज्ञेस प्राप्त झाला नव्हता. या साऱ्यांची काय सोय करावी हा श्रीकांतापुढें मोठाच प्रश्न येऊन पडला. या विषयांवर आतां आमचा नेहमीं खल होऊं लागला. पण निश्चित असें कांहींच ठरेना !

त्या दिवशीं श्रीकांत, हेमलता आणि मी असे तिघेजण याच विषयाची चर्चा करीत होतीं. पण दोघां अनाहूत पाहुण्यांच्या आगमनामुळें आम्हांला तो विषय तेथेंच थांबवावा लागला. आलेले दोघेही पाहुणे म्हणजे नानांचे कर्जदार होते. नानांनीं वेळोवेळीं त्यांच्याकडून कर्ज घेतलें असल्यामुळें त्या कर्जाचा आंकडा आतां बराच फुगला होता. कर्जाचे हे आंकडे ऐकून श्रीकांताची छातीच दडपून गेली.

“श्रीकांत, यांतील निम्या तरी रकमेची या चार दिवसांत फेड झाली तर ठीक आहे, नाहींतर आम्हांला नाइलाजानें शेवटचा उपाय योजावा लागेल !” अशी घमकी देऊन ते निघून गेले.

ही एवढीच रक्कम कशी उभी करावी हाच आतां आमच्या पुढ्यांत मोठा प्रश्न येऊन पडला. नानांना एवढें कर्ज कशापायीं झालें तें तरी कळावें म्हणून आम्हीं त्यांच्या साऱ्या हिशेबाच्या बऱ्या पालथ्या घातल्या. नानांचा पैन् पैचा

व्यवहार त्यांत आम्हांला सांपडला. त्यांना झालेलें कर्ज निव्वळ कुटुंबाच्या जीव-
नधारणेसाठींच होतें, यांत आम्हांला संदेह राहिला नाहीं.

कर्जदाराची रक्कम फेडण्यास आतां फक्त एकाच दिवसाचा अवधि राहिला
होता. श्रीकांतानें व मी मिळून थोडीशी रक्कम उभी केली होती. पण ती
एकंदरींत बरीच अपुरी पडत होती. पुढें काय करावें या विचारांत मी आणि
श्रीकांत असतां हेमलता हातांत कांहींसें घेऊन तेथें आली.

“ ही घ्या भरीची रक्कम ! ” श्रीकांताच्या हातांत नोटा देत ती म्हणाली.

“ कुठून आणलीस ही रक्कम ? ” श्रीकांतानें आश्चर्यानें विचारलें.

“ मी सांगितलें तर त्यावर आपला विश्वास बसेल कां ? ” तिनें विचारलें.

“ वा ! हा काय प्रश्न ? ” श्रीकांतानें हंसत हंसत म्हटलें.

“ हे पैसे मी त्या फट्ट्या बायकोकडून उसने मागून आणले. ”

“ फट्ट्या ? त्या कुळवाड्याच्या ? ”

“ त्यांत एवढें आश्चर्य वाटायला काय झालें ! अलिकडे आमच्या तुमच्या-
कडे नसेल एवढा पैसा या कुळवाडी लोकांकडे झाला आहे, असें नाना
नेहमीं म्हणायचे. तेवढ्यावरून म्हटलं पहावं सहज एखादा दगड मारून !
म्हणून केला प्रयत्न ! ”

त्या कर्जदारांचीं तोंडें आम्हीं तात्पुरतीं कशींबशीं बंद केलीं. पण तीं कायमचीं
बंद करावीं या हेतूनें आम्हीं नानांच्या मालकीचा एक जमिनीचा तुकडा विका-
वयास काढला. लवकर व चांगलें गिन्हार्डक मिळावें म्हणून आम्हीं ही बातमी
प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीत्या जाहीरहि करून टाकली.

पण पांढरपेशा वर्गातील एकही हरीचा लाल आमच्याकडे फिरकला नाहीं.
आम्हीं गांवांत बरीच चौकशी केली. आणि आम्हांला कळून चुकलें कीं घोरोघर
मातीच्याच चुली. एक दोन अपवाद सोडल्यास साऱ्याच पांढरपेशांची स्थिति
अत्यंत हलाखीची झाली होती. कसल्याच तऱ्हेची व्यसनाधीनता नसूनही अगर
उधळपट्टीची संवय नसूनही केवळ कुटुंबपोषणार्थच या लोकांवर कर्जाच्या
भाराखालीं दबले जाण्याचा प्रसंग यावा ही वस्तुस्थिती सत्य असली तरी करुणा-
स्पद होती, यांत शंका नाहीं.

अशा तऱ्हेचे विचार आमच्या मनांत घोळत असतांच खांद्यावर फटकूर टाकलेला एक कुळवाडी आमच्या घराच्या पायऱ्या चढत असलेला आम्ही पाहिला. त्याच्याचकडे खंडाला दिलेली जमीन आम्हीं विक्रीला काढली होती.

सुरवातीला नानांची भरमसाट स्तुतिस्तोत्रें गाण्यास त्यानें सुरवात केली. नानासारखा धनी कधीं झाला नाहीं आणि पुढें कधीं होणार नाहीं हाच त्याच्या एकंदर चर्पटपंजरीचा सारांश होता.

“ मग म्हणणं काय तुझं आतां ? ” श्रीकांतानें विचारलें.

“ दुसरां काय आसतांलां धन्यांनूं ! ती जमीन दुसऱ्या कोणाकू देवच्या-पेक्षां माकांच विकत द्या सायबानूं ! मी ती घेयून् विकत ! ”

श्रीकांताच्या अलीकडच्या लेखनांत मध्यम वर्गाची बरीच तरफदारी केलेली दिसून येत असते !

भोग ?-नव्हे; त्यागच !

उद्यां आपली तुरुंगांतून सुटका होणार या कल्पनेने रमेशचे मन आनंदित झाले. गेले सहा महिने ज्या स्वातंत्र्यसुखाला आपण मुकले होते, ते सुख अवध्या चोवीस तासांच्या आंत पुनश्च आपले होणार या जाणीवेने त्याच्या अंतःकरणाला हर्षाच्या गुदगुल्या होऊं लागल्या.

ध्येयवाद आणि देशप्रेम यांनी प्रेरित झाल्यामुळेच त्याला तुरुंगाची कोठडी पहावी लागली होती. पण या दोन्ही गुणांचा पाया असावा तेवढा खंबीर नव्हता. खोल विचारांचे पाठबळ आणि बुद्धीचा निश्चितपणा हे पायाचे दोन्ही दगड बरेचसे डळमळीत राहिले होते. उलट तारुण्यांत सहजसाध्य असलेली भावनेची उत्कटता आणि देशभक्तीमुळे मिळणारी सवंग लोकप्रियता या दोन गोष्टींनी प्रेरित होऊनच त्याने आपल्यावर हा तुरुंगवास ओढवून घेतला होता. रमेश गतवर्षीच एम्. ए. झाला होता. पण समाजातील त्याचा योग्य दर्जा अजून ठरावयाचा असल्यामुळे मॅजिस्ट्रेटने त्याला 'सी' क्लासांत टाकले होते. गेल्या सहा महिन्यांत या क्लासांत भोगाच्या लागणाऱ्या विविध हालअपेष्टांनी आणि तज्जन्य मानसिक त्रासाने त्याच्या ध्येयवादाची सफेती पार धुवून निघाली होती. त्याच्या मनांत एक प्रकारचे परिवर्तन घडून येत होते. ध्येयासाठी असो अगर देशासाठी असो, मी आपल्या सुखाचा बळी कां द्यावा ? आधीच टीचभर असलेल्या या आयुष्याची मी अशा रीतीने धुळधाण कां म्हणून करावी ? मी तरुण आहे, सुशिक्षित आहे, आणि घरचाहि खाऊन पिऊन सुखी आहे. मग जे अत्यंत कष्टसाध्य आहे अगर जे कदाचित् या आयुष्यांत कधीही साध्य होणार नाही अशा अदृष्ट ध्येयाच्या खुळचट कल्पनेच्या नादी लागून मी हातीं असलेली सुखार्ची साधने कां म्हणून दूर लोटावीं ? लोक आपल्याला स्वार्थी म्हणतील ! म्हणोत विचारे ! या जगांत स्वार्थापासून अलिप्त असा कोण हरीचा लाल आहे ? आपला स्वार्थ जोंपर्यंत दुसऱ्याच्या सुखाआड येत नाही, तोंपर्यंत तरी तो क्षम्य आहे असे कां समजूं नये ? बस्स ! त्यागाबिगाच्या कल्पना आज-

पासून पार धुडकावून लाविल्या पाहिजेत. अगदीं या क्षणापासून मी भोगवादी झालों आहे ! भोग ! भोग ! ! आतां तुरुंगांतून सुटतांच साऱ्या सुखाचा यथेच्छ उपभोग घ्यावयाचा आणि गेल्या सहा महिन्यांचा वचपा भरून काढावयाचा !

—पण ! आपली पत्नी—! ती या विचारांत मला साथ करील का ? छे ! आपण केवढी मोठी चूक करून बसलों. ध्येयाच्या नादीं लागून आपल्या विचाराशीं जीचे विचार जुळतील अशी पत्नी मी केली खरी, पण आज माझ्या या बदलत्या कल्पनांमुळे ती माझ्या सुखाच्या आड यायची ! तिच्याहि विचारांत अशीच क्रांति झाली असेल का ? ती बी. ए. आहे. तिचीं मते खंबीर आहेत ! आपल्याइतकें सहजासहजीं तिचें मतपरिवर्तन होणें हें जवळ जवळ अशक्यच ! तिला हा माझा भोगवाद कसा पटावा ? उलट माझ्या मतपरिवर्तनावर ती दुबळेपणाचा शिक्रा मारल्याशिवाय राहणार नाहीं. तिचे माझे नेहमींच खटके उडत राहतील. ज्या माझ्या गुणांवर लुब्ध होऊन तिनें माझ्याशीं लग्न केलें त्या गुणांवरच आतां तिलांजली सोडल्यावर माझ्यावरील तिच्या प्रेमाला ओहोटी लागणार नाहीं का ? ती माझ्याकडे तिरस्कारानें पहाणार नाहीं कां ? पण—पण मी आतां बोलूनचालून भोगवादी बनलों आहे. भोगवादानें आपल्या सुखाच्या आड येणाऱ्या बंधनांना तरी कां जुमानावें ? माझी पत्नी माझ्या सुखोपभोगाच्या आड येऊं लागली तर लग्नाचें बंधनही मी पार झुगारून देईन ! बंधनांत असणाऱ्या मर्यादित सुखापेक्षां स्वैरपणांत असणाऱ्या अमर्यादित सुखाचाच मी आतां उपभोग घेणार ! एक दिवस मरावयाचेंच ! मग जीवितांतील जास्तींत जास्त सुखें अधिकांत अधिक वेळ उपभोगून मगच मेलेलें काय वाईट ?

दुसऱ्या दिवशीं रमेशची तुरुंगांतून सुटका झाली. कारागृहांतून बंधमुक्त झालेल्या देशभक्ताला जनतेकडून जो मान मिळावयाचा तो सर्व त्याला मिळाला. पण त्याच्या चोरट्या मनाला त्या मानससन्मानापासून आनंद झाला नाही. 'देशभक्तीला आतां आपण लवकरच रामराम ठोकणार आहों ही गोष्ट जेव्हां या लोकांना कळेल त्यावेळीं हेच लोक—पण मला आतां या लोकांशीं तरी काय करायचें आहे ? लोकप्रियतेची तहान भागवून घ्यायला मला दुसऱ्या अनेक वाटा मोकळ्या आहेत.' त्यानें आपल्या मनाचें समाधान करून घेतलें.

घरीं जातांच त्याच्या हातांत एक तार पडली. पाटवड गांवीं स्वतःस शिक्षण-संस्थेस वाहून घेतलेल्या त्याच्या पत्नीची ती तार होती. “ सुटकेबद्दल अभि-नंदन; शिक्षणासंबंधीं आयत्या वेळीं उद्भवलेल्या कांहीं अपरिहार्य कारणांमुळे आपल्या सुटकेच्या वेळीं मला तिकडे येतां आलें नाहीं याबद्दल क्षमा असावी. तार पोहोचतांच आपण ताबडतोब निघून इकडे यावें. ” असा एकंदरींत त्या तारेचा मतितार्थ होता. तारेला काय जबाब द्यावा याचा रमेशला विचार पडला. आगामी झटापटीचा पहिलाच प्रसंग इतक्या लवकर येईल ही त्याची कल्पना नव्हती. पण आलेल्या प्रसंगाला तोंड दिल्यावांचून गत्यंतरच नसल्यामुळे उत्तरादाखल त्यानें आपल्या पत्नीस खालील पत्र लिहीलें:—

‘ वसुंधरे ’

तुझी तार पोहोचतांच मी निघून येईन ही तुझी खात्री असल्यामुळे तूं माझी मार्गप्रतीक्षा करीत असशील ! पण माझ्याऐवजीं हें पत्रच तुझ्या भेटीला आलेलें पाहून तुझी निराशा होईल हें मी जाणून आहे. पण त्याहीपेक्षां अधिक निराशा पत्रांतील मजकूर वाचून होण्याचा संभव असल्यामुळे अधिक कांहीं न लिहिणेंच चांगलें. तुरुंगांत असतांना मी माझ्या ध्येयाचा आणि परिस्थितीचा बराच विचार करून असें नक्की ठरविलें आहे कीं यापुढें राजकारणापासून सर्वस्वीं अलिप्त राहावयाचें ! तुरुंगवासांतील हालअपेष्टांना घाबरून मी हा असा निश्चय केला आहे असा तूं माझ्यावर आरोप करशील ! हा तुझा आरोप मला सर्वस्वीं मान्य आहे. पैसा, पदवी आणि तारुण्य ह्या सुखांच्या साधनांनीं मी संपन्न असतांना केवळ काल्पनिक ध्येयवादाच्या मार्गे लागून व्यर्थ हालअपेष्टां सोसणें हा निव्वळ मूर्खपणा आहे असें माझे ठाम मत बनलें आहे. सुखासमाधानाचा उपभोग घेत असतांना जर कांहीं सहजासहजीं लोककल्याण हातून घडलें तर उत्तमच ! पण निव्वळ लोककल्याणासाठींच दैहिक अगर मानसिक आत्मक्लेश सोसणें हें तत्त्व दिसण्यांत कितीहि मोहक दिसत असलें तरी त्याच्या आहारीं इतःपर न जाण्याचा मी बेत केला आहे. जातां जातां तुलाहि दोन शब्द सांगावेसे वाटतात. खेडेगांवांत राहून शिक्षणासारख्या किचकट कार्यांत स्वतःचें अमूल्य आयुष्य निरर्थक घालविणें हें मोठमोठ्या पुरुषांनांही साधत नाहीं. म्हणून तूंहि हा नाद सोडून इकडे निघून यावें हें योग्य ! उपभोगाच्या

उपजत वासनांचा कोंडमारा करणें हें एकंदरींत अहितकारकच ! कारण अशा या दाबून टाकलेल्या वासना मरून न जातां मानससरोवराच्या तळाशीं दबा धरून बसतात आणि मग हळूच केव्हांतरी संधि सांपडतांच आपलीं डोकीं वर काढतात हें मानसशास्त्राचें प्रमेय तुला माहित नाहीं काय ? तरी माझ्या येण्याची वाट न बघतां हें पत्र पोहोचतांच तूं ताबडतोब निघून येशील अशी आशा आहे.

या क्षणापर्यंत तर तुझाच

—रमेश

ता. क.—मी आपलें यापुढील आयुष्य लेखन-व्यवसायांत घालविण्याचें ठरविलें आहे.

—रमेश

पत्र पोष्टांत पडतांच आपल्या डोक्यावरील एक मोठें ओझें कमी झाल्यासारखें रमेशला वाटलें. आपलीं बदललेलीं मते पत्नीच्या कानांवर कधींना कधीं घालावीं लागणारच होतीं. हें कार्य आज हातावेगळें केल्यामुळें त्याच्या हृदयावरील अर्धेअधिक दडपण कमी झालें.

वसुंधरेचें पत्र रमेशनें भीतभीतच फोडलें. तें त्याच्या पत्राचें उत्तर होतें.—

“ रमेश,

आपलें पत्र मिळालें. तें पत्र नसून वीजेचा तीव्र झटकाच असल्याचा मला भास झाला. आपलें अक्षर माझ्या पूर्ण परिचयाचें नसतें तर हें पत्र आपण लिहिलें नसून आपलें नांव धारण करून कोणीतरी तोतयानेंच हा उपद्राप केला असावा अशी माझी ठाम समजूत झाली असती. पण आपलें हस्ताक्षर पाहून पत्र आपणच लिहिलें आहे यांत तिळमात्र संशय राहिला नाहीं.

एकूण संकटाची पहिली झळ लागल्याबरोबर आपल्या ध्येयाचा पर्वत वितळून गेला म्हणायचा ! ध्येयाचा मार्ग आक्रमतांना लागणाऱ्या धीरगंभीरपणाचा आपल्यापाशीं पूर्ण अभाव आहे हें आपल्या पत्रावरून मला कळून आलें. आपल्या मतांतरास मतांतर हें म्हणण्यास माझी जीभ धजत नाहीं. कारण हें खरेंखुरें मतांतर नसून आपल्या कैक भोगवासनांची तृप्ति करून घेण्यासाठीं तुमच्या कमकुवत मनानें पुढें केलेली ही एक क्लृप्तच होय हें उघड आहे.

पैसा, पदवी आणि तारुण्य या त्रयीने आपण संपन्न आहांत ही गोष्ट कबूल ! पण या साधनांचा उपयोग दुसऱ्याच्या कल्याणाकरतां न होतां स्वतःच्या स्वार्थी वासनापूर्तीसाठींच तीं खर्च पडलीं तर या तिन्हीं साधनांना तुम्ही अगदीं अल्पावधींतच मुकल्याशिवाय राहणार नाहीं हें पक्कें लक्षांत असूं द्या ! भोगलालसेचा संयम करणें म्हणजे मूर्खपणा होय हें तुमचें तत्त्व अंमलांत आणल्यास समाजांत लवकरच अनवस्था प्रसंग माजल्याशिवाय राहणार नाहीं हें तुमच्यासारख्या सुशिक्षितास सांगण्याची पाळी मजवर यावी याहून अधिक दुर्दैव तें कोणतें ? पण मी वर म्हटल्याप्रमाणें जाणून बुजून झोंपेचें सोंग घेतलेल्या मनुष्यास कोण कसें जागें करील ? असो.

तुमच्याशीं विवाहबद्ध होतांना आपल्याबद्दलच्या ज्या आशा आकांक्षा मी मनांत बाळगल्या होत्या त्या तुमच्या पत्रानें आज कवडीमोल करून टाकल्या याचें वाईट वाटतें. ज्या दिवशीं, ज्या क्षणीं आपण आपल्या पवित्र ध्येयाचा संबंध तोडून टाकलांत त्या दिवशीं, त्या क्षणींच आपला व माझा संबंध काय द्यानें नसला तरी मनानें तरी तुटला हें पक्कें समजून राहावें. इतःपर आपणांस वाटेल तें करण्यास आपण पूर्ण मोकळे आहांत—समर्थ आहांत !—यापेक्षां अधिक काय लिहूं ?

आपल्या ध्येयाबरोबरच आपल्याला सोडून गेलेली
वसुंधरा

ता. क.—आपलें यापुढील आयुष्य आपण लेखन व्यवसायांत घालविणार असल्याचें लिहितां ! पण निव्वळ स्वार्थी वासनापूर्तीला आयुष्य वाहणाऱ्या ध्येयशून्य लेखकाचें लिखाण सरस्वतीच्या मंदिरांत काय दिवे लावणार तें दिसतेंच आहे. उलट आपल्या दुबळ्या मनोवृत्तीची विकिली करून अनेक ध्येयनिष्ठ पण अपरिपक्व बुद्धीच्या तरुणांना मार्गभ्रष्ट करण्याचाच संभव जास्त ! उज्वल चारित्र्याचा लेखकच उच्च व स्थायिक स्वरूपाचें वाङ्मय निर्माण करूं शकतो हें तत्त्व डोळ्याआड करून कसें चालेल ?

वसुंधरा

हा प्रसंग रमेशला अनपेक्षित नव्हता. एकप्रकारें हें पत्र वाचून त्याला समाधानच वाटलें यांत शंका नाही. पत्नीनें आपला संबंध—मनानें का होईना तोडून टाकल्यामुळें आतां 'मनःपूतं समाचरेत्' हें तत्त्व अमलांत आणण्याच्या मार्गातील एक मोठी धोंड दूर झाली असेंच त्याला वाटलें.

कालाच्या अंगी “ कुर्तुमकर्तुम् ” शक्ति वास करीत असते हैं वसुंधरेला माहित नव्हतें असें नाहीं. पण त्याच्या प्रभावाची प्रचीति आपल्याला इतक्या लवकर येईल ही तिची कल्पना नव्हती. किती थोडक्या वेळांत रमेशच्या मनःसृष्टींत क्रांति घडून आली होती ! रमेशसारख्या ध्येयवादी, सुशिक्षित तरुणाशीं विवाहबद्ध होतांना तिला किती धन्य धन्य वाटलें होतें ! भावी आयुष्याचे त्या वेळीं तिनें केवढाले गगनचुंबी मनोरे उभारले होते ! रमेशला बंदीवासाची शिक्षा झाली त्यावेळीं तर हे काल्पनिक मनोरे अल्पावर्धितच मूर्त स्वरूप धारण करतील अशी तिनें आपल्या मनाशीं खूणगांठदेखील बांधली होती ! तेच मनोरे आज माती-मोल होऊन पडलेले पाहून तिला काय वाटलें असेल ! रमेश बंधमुक्त होतांच आपण दोषेजण पूर्वीपेक्षां अधिक जोमानें स्वतःला समाजसेवेला वाहून घेऊं आणि एकदीलानें पुढील आयुष्य व्यतीत करूं हीं कल्पनाचित्रें आतां स्वप्नसृष्टी-तीलच ठरल्यानें तिची अतोनात निराशा झाली. आणि या सगळ्या गोष्टींना कारणीभूत झालेल्या रमेशच्या दुर्बल मनोवृत्तीचा तिला फार राग आला.

पण एवढ्याचमुळें खचून जाण्याइतकें तिचें मन लेंचेपेचें नव्हतें. पूर्वीच्याच उत्साहानें तिनें आपलें शिक्षणदानाचें व लोकसेवेचें व्रत तसेंच पुढें चालू ठेवलें. पाटवडगांवीं तिचें नांव माहित नसलेला माणूस क्वचित् असेल ! आबालवृद्धांच्या तोंडीं तिचें असें नांव व्हावयाला कारण म्हणजे वेळीं अवेळीं झीज सोसून दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडण्याची तिची तत्परता आणि तिचा प्रेमळ व मनमिळाऊ स्वभाव याची त्यांत भर ! दिवसामागून दिवस जात होते. एक दिवस नेहमीं-प्रमाणें वर्तमानपत्र चाळीत असतां एका नवीन प्रसिद्ध झालेल्या कादंबरीच्या जाहिरातीवर तिची नजर गेली आणि ती क्षणभर तिकडेच खिळली. त्या कादंबरीचा लेखक दुसरा तिसरा कुणी नसून रमेशच होता. लेखकाच्या मनोवृत्तीचें प्रतिबिंब थोड्याफार प्रमाणांत त्याच्या कृतींत उतरल्याविना राहात नाहीं, असें तिचें मत असल्यामुळें तिनें लगेच तें पुस्तक मागविलें.

पुस्तक हातांत पडतांच तिनें समग्र वाचून काढलें. मधुर आणि मोहक भाषाशैलीच्या आवरणाखालून स्वैर आणि बेलगामी विचारांचे पाट वाहत होते. उत्तान शृंगाररसानें थबथबलेली ती कादंबरी वाचून तिला शिसारी आली. परी-क्षणाच्या निमित्तानें तिनें लगेच त्या कादंबरीची एका नियतकालिकांत खरपूस

हजेरी घेतली. पण या कामांत तिला कोणी भागीदार सांपडले नाहीत. बहुतेकांनी त्या कादंबरीचीं स्तुतिस्तोत्रांच गायिलीं. ' नवविचारांची आणि स्वतंत्र वृत्तीची ' ही कायम ठशाचीं सवंग विशेषणें लावून बहुतेक टीकाकार मोकळे झाले. या अनुकूल टीकेमुळेच की काय रमेशला प्रोत्साहनच मिळाल्यासारखें दिसलें. कारण अशाच नमुन्याच्या उत्तान शृंगाराचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत गेलेल्या एकामागून एक नवीन कादंबऱ्या त्याच्या लेखणींतून बाहेर पडूं लागल्या. जिक-डून तिकडून स्तुतिसुमनांचा वर्षाव होऊं लागला. लोकप्रियतेची माळ रमेशच्या गळ्यांत पडली; " महाराष्ट्राचा आवडता लेखक " हीं विशेषणें त्याच्या नांवामागे कायमची रूढ होऊन बसलीं.

पण वसुंधरेनें आपलें निष्ठुर कर्तव्य बजावण्यांत मुळींच कसूर केली नाही. झाडून साऱ्या कादंबऱ्यांवर तिनें प्रतिकूल टीकेची झोड उठवली. आणि त्यांचें खरें स्वरूप उघड करून तिनें लोकांपुढें मांडलें.

तीन वर्षांचा काळ हां हां म्हणतां केव्हांच निघून गेला. या काळांत रमेशच्या स्वैर वर्तनाच्या अनेक अनिष्ट गोष्टी वसुंधरेच्या कानावर येऊन गेल्या होत्या. अलिकडे बरेच दिवस त्याच्या लेखनांतही बराच खंड पडलेला दिसत होता. मध्यंतरीं रमेश एका सिनेमा कंपनींत कथालेखक म्हणून राहिल्या-चेंहि वृत्त तिच्या कानीं आलें होतें. पण त्यानंतर मात्र त्याचें नांव कुणालाच ऐकूं येईनासें झालें.

त्या दिवशीं वसुंधरेची तब्यत थोडीशी बिघडल्यासारखी झाली होती. त्या दिवशीं ती आपल्या आवडत्या शाळेंतहि गेली नाही. शाळेंत न जाण्याचा असा प्रसंग तिच्यावर क्वचितच येई. त्यामुळे वसुंधरा आज न आलेली पाहून सारी शाळाच तिच्या समाचाराला लोटली. पराचा कावळा व्हावयाला कितीसा वेळ लागतो ? हळुहळू गांवांतील बरीच मंडळी तिची विचारपूस करून जाऊं लागली.

शाळेंतल्या एका मुलीचा चुलतभाऊ—हा डॉक्टर असून मुंबईत त्याची " प्रॅक्टिस " बऱ्याच जोमांत चालत असे—धंद्यानिमित्त गेल्या आठवड्यांत पाटवडगांवीं आला होता. बहिणीच्या आग्रहावरून तो वसुंधरेची प्रकृति पाहावयास गेला. डॉक्टरला उगाच तसदी दिल्याबद्दल वसुंधरेनें त्या मुलीला दोष दिला.

कालाच्या अंगी “ कुर्तुमकर्तुम् ” शक्ति वास करीत असते हैं वसुंधरेला माहित नव्हतें असें नाही. पण त्याच्या प्रभावाची प्रचीति आपल्याला इतक्या लवकर येईल ही तिची कल्पना नव्हती. किती थोडक्या वेळांत रमेशच्या मनःसृष्टींत क्रांति घडून आली होती ! रमेशसारख्या ध्येयवादी, सुशिक्षित तरुणाशीं विवाहबद्ध होतांना तिला किती धन्य धन्य वाटलें होतें ! भावी आयुष्याचे त्या वेळीं तिनें केवढाले गगनचुंबी मनोरे उभारले होते ! रमेशला बंदीवासाची शिक्षा झाली त्यावेळीं तर हे काल्पनिक मनोरे अल्पावधींतच मूर्त स्वरूप धारण करतील अशी तिनें आपल्या मनाशीं खूणगांठदेखील बांधली होती ! तेच मनोरे आज माती-मोल होऊन पडलेले पाहून तिला काय वाटलें असेल ! रमेश बंधमुक्त होतांच आपण दोघेजण पूर्वीपेक्षां अधिक जोमानें स्वतःला समाजसेवेला वाहून घेऊं आणि एकदीलानें पुढील आयुष्य व्यतीत करूं हीं कल्पनाचित्रें आतां स्वप्नसृष्टी-तीलच ठरल्यानें तिची अतोनात निराशा झाली. आणि या सगळ्या गोष्टींना कारणीभूत झालेल्या रमेशच्या दुर्बल मनोवृत्तीचा तिला फार राग आला.

पण एवढ्याचमुळें खचून जाण्याइतकें तिचें मन लेंचेपेचें नव्हतें. पूर्वीच्याच उत्साहानें तिनें आपलें शिक्षणदानाचें व लोकसेवेचें व्रत तसेंच पुढें चालू ठेवलें. पाटवडगांवीं तिचें नांव माहित नसलेला माणूस क्वचित् असेल ! आबालवृद्धांच्या तोंडीं तिचें असें नांव व्हावयाला कारण म्हणजे वेळीं अवेळीं झीज सोसून दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडण्याची तिची तत्परता आणि तिचा प्रेमळ व मनमिळाऊ स्वभाव याची त्यांत भर ! दिवसामागून दिवस जात होते. एक दिवस नेहमीं-प्रमाणें वर्तमानपत्र चाळीत असतां एका नवीन प्रसिद्ध झालेल्या कादंबरीच्या जाहिरातीवर तिची नजर गेली आणि ती क्षणभर तिकडेच खिळली. त्या कादंबरीचा लेखक दुसरा तिसरा कुणी नसून रमेशच होता. लेखकाच्या मनोवृत्तीचें प्रतिबिंब थोड्याफार प्रमाणांत त्याच्या कृतींत उतरल्याविना राहात नाही, असें तिचें मत असल्यामुळें तिनें लगेच तें पुस्तक मागविलें.

पुस्तक हातांत पडतांच तिनें समग्र वाचून काढलें. मधुर आणि मोहक भाषाशैलीच्या आवरणाखालून स्वैर आणि बेलगामी विचारांचे पाट वाहत होते. उत्तान शृंगाररसानें थबथबलेली ती कादंबरी वाचून तिला शिसारी आली. परी-क्षणाच्या निमित्तानें तिनें लगेच त्या कादंबरीची एका नियतकालिकांत खरपूस

हजेरी घेतली. पण या कामांत तिला कोणी भागीदार सांपडले नाहीत. बहुतेकांनी त्या कादंबरीचीं स्तुतिस्तोत्रेंच गायिलीं. ' नवविचारांची आणि स्वतंत्र वृत्तीची ' ही कायम ठशाचीं सवंग विशेषणें लावून बहुतेक टीकाकार मोकळे झाले. या अनुकूल टीकेमुळेच कीं काय रमेशला प्रोत्साहनच मिळाल्यासारखें दिसलें. कारण अशाच नमुन्याच्या उत्तान शृंगाराचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत गेलेल्या एकामागून एक नवीन कादंबऱ्या त्याच्या लेखणींतून बाहेर पडूं लागल्या. जिकडून तिकडून स्तुतिसुमनांचा वर्षाव होऊं लागला. लोकप्रियतेची माळ रमेशच्या गळ्यांत पडली; "महाराष्ट्राचा आवडता लेखक" हीं विशेषणें त्याच्या नांवामागें कायमची रूढ होऊन बसलीं.

पण वसुंधरेनें आपलें निष्ठुर कर्तव्य बजावण्यांत मुळींच कसूर केली नाही. झाडून साऱ्या कादंबऱ्यांवर तिनें प्रतिकूल टीकेची झोड उठवली. आणि त्यांचें खरें स्वरूप उघड करून तिनें लोकांपुढें मांडलें.

तीन वर्षांचा काळ हां हां म्हणतां केव्हांच निघून गेला. या काळांत रमेशच्या स्वैर वर्तनाच्या अनेक अनिष्ट गोष्टी वसुंधरेच्या कानावर येऊन गेल्या होत्या. अलिकडे बरेच दिवस त्याच्या लेखनांतही बराच खंड पडलेला दिसत होता. मध्यंतरीं रमेश एका सिनेमा कंपनींत कथालेखक म्हणून राहिल्या-चेंहि वृत्त तिच्या कानीं आलें होतें. पण त्यानंतर मात्र त्याचें नांव कुणालाच ऐकूं येईनासें झालें.

त्या दिवशीं वसुंधरेची तब्यत थोडीशी बिघडल्यासारखी झाली होती. त्या दिवशीं ती आपल्या आवडत्या शाळेंतहि गेली नाही. शाळेंत न जाण्याचा असा प्रसंग तिच्यावर क्वचितच येई. त्यामुळे वसुंधरा आज न आलेली पाहून सारी शाळाच तिच्या समाचाराला लोटली. पराचा कावळा व्हावयाला कितीसा वेळ लागतो ? हळुहळू गांवांतील बरीच मंडळी तिची विचारपूस करून जाऊं लागली.

शाळेंतल्या एका मुलीचा चुलतभाऊ—हा डॉक्टर असून मुंबईत त्याची "प्रॅक्टिस" बऱ्याच जोमांत चालत असे—धंद्यानिमित्त गेल्या आठवड्यांत पाटवडगांवीं आला होता. बहिणीच्या आग्रहावरून तो वसुंधरेची प्रकृति पाहावयास गेला. डॉक्टरला उगाच तसदी दिल्याबद्दल वसुंधरेनें त्या मुलीला दोष दिला.

“पण बाई, तुम्हीं मात्र सर्वांची सेवा नेहमीच करावी आणि आम्हीं मात्र एक दिवसदेखील तुमच्या उपयोगी पडूं नये हा कुठला न्याय ?” ती मुलगी म्हणाली.

“तसें नव्हे ग वेडे ! एकतर माझी प्रकृति कांहीं विशेष बिघडलेली नव्हती, तशांत हे डॉक्टर मुद्दाम आपल्या कामासाठी या गांवीं आलेले ! त्यांचा अमूल्य वेळ—”

“छे, छे, छे !” डॉक्टर मध्येच म्हणाले. “कसला अमूल्य वेळ नि काय ? डॉक्टरचा वेळ झाला म्हणून काय तो सोन्यानें बांधून काढलेला असतो थोडाच ! शिवाय मी ज्या वनस्पतीच्या शोधासाठीं आलों आहे ती सांपडण्यास अजून किती दिवस लागतील परमेश्वर जाणे !—बिचारा बरा झाला तर अनेकांचें मनरंजन करील !” शेवटचें वाक्य डॉक्टरनीं अर्धवट स्वगत आणि अर्धवट उघड असें म्हटलें.

“हा तुमचा पेशंट गवई आहे वाटतं ?” वसुंधरेनें सहज कुतुहलानें विचारलें.

“गवई नाही; लेखक आहे तो !” डॉक्टर शांतपणें म्हणाले, “महाराष्ट्राचे लोकप्रिय कादंबरीकार रमेश—”

“कोण रमेश ?”—वसुंधरेच्या तोंडून हे उद्गार अचानक बाहेर पडले.

“होय रमेश ! तुम्ही ओळखतां वाटतें त्यांना !”

“ओळख म्हणजे ही अशीच त्यांच्या कादंबऱ्यांवरून झालेली !—बरं पण ते कशानें आजारी आहेत ?”

डॉक्टर क्षणभर स्तब्ध राहिले. मग किंचित खालच्या स्वरानें म्हणतात, “त्यांच्या वर्तनांत अलिकडे बराच स्वैरपणा शिरला होता. नीतिअनीतीच्या कल्पनाहि त्यांनीं जवळ जवळ गुंडाळून ठेविल्या होत्या. त्यामुळें एकदां जें त्यांचें वांकडें पाऊल पडलें तें कायमचेंच ! अधोगतीच्या गतेंत ते अधिकाधिक खोल जाऊं लागले. आणि याचा परिणाम म्हणजे आतां एका भयंकर स्पर्श-जन्य रोगानें त्यांना पछाडलें आहे. त्यांचे हाल आतां कुठ्यालाहि नकोतसे झाले आहेत. सदा पुढें पुढें करणारी आणि तोंडावर गोड गोड बोलणारी त्यांची सारी मित्रमंडळी त्यांना केव्हांच सोडून गेली. त्यांच्या सुखाला कारणीभूत होणारीं सारीं साधनें आजच्या स्थितींत त्यांना विषतुल्य वाटूं लागलीं आहेत. असहाय्य आणि दीन अशा अवस्थेंत ते माझ्याकडे आले. माझ्या हातून

होईल ती सारी खटपट करीन असें त्यांना मी वचन दिलें आहे. आपल्या कृत्याचा त्यांना पूर्ण पश्चात्ताप झालेला दिसतो. यांतून जगलों वांचलों तर निर्मळ आयुष्य घालविण्याचा आपला बेत त्यांनीं माझ्याशीं कितीदां तरी बोलून दाखविला. त्यांच्या एकंदर स्वभावावरून ते मुळचे सदाचारी असावेत याबद्दल मला बिलकूल संदेह वाटत नाही ! ”

वसुंधरा निमूटपणें ऐकत होती. ती कसल्या तरी विचारांत गर्क होऊन गेली होती.

बऱ्याच वेळानें ती म्हणाली, “ मला त्यांचा मुंबईचा सध्यांचा पत्ता सांगाल कां ? ”

कुठल्याहि रोगी, अपंग माणसाविषयीं तिला वाटणारी कळकळ आणि त्याची सेवा करण्यांत दिसून येणारी तिची तत्परता हे तिचे दोन गुण साऱ्या गांवाला चांगलेच परिचित झाले होते. पण इतक्या दूरस्थ रोग्याविषयीं ती इतकी आस्था दाखवित असलेली पाहून डॉक्टरनां क्षणभर आश्चर्य वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं.

“ कां हो, विचारांतसे पडलांत ? ” डॉक्टर बोलत नाहींतसे पाहून वसुंधरेनें विचारलें.

“ त्यांचा पत्ता समजून घेणें अगदीं आवश्यकच आहे का ? ” डॉक्टरांनीं विचारलें.

“ होय ! ” शांतपणें उत्तर आलें.

“ तर मग एका, रमेश तूर्त मुंबईत नसून इथें या पाटवडांतच आहेत ! ”

“ डॉक्टर, तुम्ही थडा तर नाहीं आरंभलीत ? ”

“ भलत्याच गोष्टींत थडा करण्याची मला संवय नाहीं. हवापालट करण्यासाठीं व मघां सांगितल्याप्रमाणें मला पाहिजे असलेल्या वनस्पति इकडे सांपडल्यास ताबडतोब औषधोपचार करण्यासाठीं त्यांना मी येतांना माझ्याबरोबर आणलं आहे. मात्र त्यांना गांवांत आणणं अनेक दृष्टींनीं गैरसोईचें असल्यामुळें आणि विशेषतः रोग स्पर्शजन्य असल्यामुळें आपल्या महादू परटाच्या साहाय्यानें गांवाबाहेर त्यांची सारी सोय करण्यांत आली आहे. असल्या कामांत महादू-सारखा माणूस सांपडणें मात्र दुर्मिळ ! माझ्या तोंडून शब्द निघतांच त्यानें ती

जोखीम आनंदानें अंगावर घेतली. नाहीतर आमचे लोक ! अशा रोग्याच्या वाऱ्यालाहि नाही उभे राहायचे !”

आणखी थोड्या इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर डॉक्टर निघून गेले.

ॐ

कपड्यांची मोजदाद करतां करतांच महादून वर पाहिलें. वसुंधरेला पहातांच तो अदबीनें उठून उभा राहिला.

“ काय बाई आज गरीबाच्या घरीं—”

“ महादू, तुला मी कितीकदां तरी सांगितलें आहे कीं गरीब आणि श्रीमंत हा भेद माझ्याकडे नाही. विशेषतः गरीबाकडे माझा जेवढा ओढा आहे तेवढा श्रीमंताकडे नाही. ”—

“ तें काय आम्हांला सांगावयाला हवं का बाई ! सारा गांव याची साक्ष देईल. पण आपलं कोणतं काम माझ्याकडून होण्यासारखं आहे तेवढं सांगा ! ”

“ हें बघ, मुंबईहून ते पाहुणे आले आहेत ना ? त्यांना भेटायला आलें आहे मी ! ”

महादू विस्मयानें तिच्या तोंडाकडेच पहात उभा राहिला. आपण आतां-पर्यंत अगदीं गुप्त ठेवलेली बातमी वसुंधरेला कशी कळली याचेंच त्याला आश्चर्य वाटलें.

आतां अधिक लपवाछपवी करण्यांत कांहीं अर्थ नाही हें जाणून तो तिला रमेशकडे घेऊन गेला.

पावलांची चाहूल लागतांच रमेशची नजर दाराकडे वळली. क्षणभर आपल्या डोळ्यांवर त्याचा विश्वासच बसेना ! त्यानें डोळे ताणताणून पाहिलें. होय, ती वसुंधराच होती. ही आपल्याकडे कां बरी आली ? I told you so ! अशाच वृत्तीनें ती आली आहे काय ? मला हिणवावें, माझी निर्भत्सना करावी, हाच तिचा उद्देश असेल का ? पण ही शंका फार वेळ मनांत राहिली नाही. तिच्या, प्रसंगीं-कर्तव्यनिष्ठुर होणाऱ्या अंतःकरणाखालीं प्रेमाचा अखंड झरा वाहत असतो ही जाणीव त्याच्या मनांतून नाहीशी झाली नव्हती, इतकेंच नव्हे तर त्याच्यावर आलेल्या अनेक संकटपरंपरेंत ही एकच नाजूक जाणीव त्याला जगावेसें वाटण्यास कारणीभूत झाली होती.

“ वसुंधरे, दूरच उभी रहा । जवळ येऊन आपला अमोलिक जीव धोक्यांत घालू नकोस ! ”

“ रमेश, हरघडी जीव धोक्यांत घालायला जें माणूस एका पायावर तयार असतें त्याच्याच जीवाला मौलिकता प्राप्त होतें नाहीं का ? अशा प्रसंगीं जर मी दूर दूर राहूं लागलों तर माझ्या जीवाचें अमोलिकत्व क्षणार्धांत नाहींसें होईल ! ” तिच्या या वागणुकीनें रमेशचें अंतःकरण भरून आलें. बराच वेळ त्याच्या तोंडांतून शब्दच बाहेर फुटेना. त्याची ही स्थिति वसुंधरेच्या ध्यानीं यायला वेळ लागला नाहीं. ती मृदु स्वरानें म्हणाली, “रमेश, एवढ्या कसल्या विचारांत गुंग झालांत ? ”

“ वसुंधरे, तुझी क्षमा कशी आणि कोणत्या शब्दांनीं मागावी याचाच विचार चालला आहे ! ”

“ मग त्याबद्दल विचार करण्याचें बिलकूल कारण नाहीं. आपल्याला या दुखण्यांतून बरें करण्याची हमी डॉक्टरनीं आणि मी, दोघांनीं घेतली आहे. आपण बरे झाल्यावर मागावून हवा तर इतर गोष्टींचा विचार करूं. आपल्याला पश्चात्ताप झाला आहे त्यांत सर्व कांहीं भरून आलें. ”

“ वसुंधरे, माझा हा पश्चात्ताप खऱ्या जिव्हाळ्याचा आहे. या दुखण्याला त्रासून जीवाचें कांहीं तरी बरेंवाईट करून घ्यावें हा विचार अनेकदां माझ्या मनांत येऊन गेला. पण अशा रीतीनें मरण्यापेक्षां यांतून जरा डोकें वर होतांच एखाद्या लोकोपयोगी कार्याला स्वतःला वाहून घ्यावें आणि तें कार्य करतां करतांच मृत्यू येऊन अंशतः तरी माझें पाप-क्षालन व्हावें याच एकमेव इच्छेनें मी जगण्याचा प्रयत्न करीत आहे. वसुंधरे, तुझ्या व माझ्या परस्परविरुद्ध आचरणानें मी जर कोणता धडा शिकलों असेन तर हाच कीं, त्यागांतच माणुसकी आहे ! भोगांत नव्हे ! ”

दोन उष्ण अश्रुबिंदू अंगावर पडल्याचा त्याला भास झाला. त्याची नजर वसुंधरेच्या नेत्रांवर खिळली. अश्रुबिंदूंच्या त्या उगमांत आपल्या भावी आयुष्यांतील सारें चैतन्य ओतप्रोत भरलेलें त्याला दिसून आलें.

हृदयांचा लपंडाव

आज तारा येणार म्हणून शांतेला आनंद झाला होता. पण तो आनंद निर्भेळ मात्र नव्हता. त्या आनंदाच्या अंतर्दुःखी कसली तरी भयसूचक भावना गुप्तपणे वास करित होती. आणि ही गुप्त भावना ज्या ज्या वेळीं आपलें डोकें वर काढी त्या त्या वेळीं शांतेचें मन अस्वस्थ होई. तिचा आनंद कोठल्या कोठें पार लोपून जाई आणि या भरांत ही तारा न येईल तर बरें, असेंही तिला वाटे.

शांतेचें डॉक्टर माधवराव यांच्याशीं लग्न होऊन आज जवळ जवळ चार वर्षे झालीं होती. हीं चार वर्षे त्यांनीं अतिशय सुखांत घालविलीं होती. शांतेवर डॉक्टरसाहेबांचें निरतिशय प्रेम होतें. तसें पाहिलें तर शांता रूपानें आपली अशीतशीच होती आणि शिक्षणही बेताबाताचेंच ! पण आपल्या प्रेमळ आणि गोड स्वभावानें तिनें माधवरावांना अगदीं आपलेंसें करून ठेविलें होतें. अशा रीतीनें या चार वर्षांत त्यांना सुखाची वाण कधींच पडली नाही. नाही म्हणावयास एका गोष्टीची आठवण मात्र तिच्या मनाला मधून मधून त्रास देत असे. तिच्या लग्नापूर्वीं माधवरावांचें लग्न तारेशीं—त्यांच्या मामाच्या मुलीशीं ठरलेलें होतें. माधवरावांच्या मनांतूनही तारेशीं लग्न करावयाचें फार होतें. पण मध्यंतरी माधवरावांचे वडील व मामा यांच्यामध्ये कांहीं वितुष्ट आल्यामुळे माधवरावांच्या वडिलांनीं रागारागानें त्या लग्नांत मोडता घातला आणि मेहुण्याच्या नाकावर 'टिचून' त्यांनीं शांतेला सून म्हणून घरांत आणली. अर्थात् सुरवातीचे कांहीं दिवस माधवरावांनीं मनाच्या अस्वस्थतेत आणि उदासीनपणांत घालविले. तारेवर त्यांचें प्रेम होतें कीं काय हें सांगतां येणें कठीण आहे. तसें पाहिलें तर हा प्रश्न खुद्द त्यांचा त्यांनाच अजून सुटलेला नव्हता. पण तारेसारखी सुंदर व सुशील मुलगी आपली पत्नी होणार ही भावना त्यांनीं आज बरेच दिवस मनाशीं बाळगिली होती. आणि याच भावनेला ते प्रेम असें समजत आले होते. अर्थात् या प्रेमनिराशेमुळे आपलें जीवित दुःखांतच जाणार

असें त्यांना वाटलें. पण अनुभवानें त्यांची ही भीति निराधार ठरली. शांतेच्या प्रेमळ सहवासांत त्यांना हळूहळू तारेचा विसर पडत चालला आणि आतां तर तारा म्हणून आपली एक मामेबहीण आहे, या भावनेव्यतिरिक्त इतर साऱ्या गोष्टींची त्यांच्या मनांतून हकालपट्टी झाली होती. आणि या प्रत्यक्ष अनुभवावरून तारेवरील आपलें प्रेम हें खरें प्रेम नसून तो नुसता प्रेमाभास होता अशी त्यांनीं आपल्या मनाची आतां समजूत करून घेतली होती.

खुल्या दिलाच्या माधवरावांनीं ही गोष्ट मनमोकळेपणानें शांतेच्या कानांवर घातली होती. आणि तिलाही आपला पति मनांत कांहींही आडपडदा न ठेवतां साऱ्या गोष्टी आपल्याला सांगतो म्हणून माधवरावांबद्दल एक प्रकारचा अभिमान उत्पन्न झाला होता.

दिवस अशा रीतीनें जात असतां एक दिवस तारेच्या वडिलांनीं राम म्हटलें आणि त्यानंतर लवकरच माधवरावांना त्यांच्या वडिलांकडून एक पत्र आलें.—
 “तुझ्या मामाच्या मृत्यूमुळें तुझ्या आईला फार दुःख झालें आहे. मलाही आतां त्यांच्याशीं विरोधी भावानें वागल्यामुळें पश्चाताप होत आहे; पण त्याला इलाज नाही.—तारा यंदां इंग्रजी सातवींत गेली आहे. तुला माहितच आहे की, आपल्या गांवांतल्या शाळेंत मॅट्रिकचा क्लास नाही. आणि एवढें शिकल्यावर एका वर्षासाठीं तिच्या शिक्षणावर पाणी पडावें अशी तिच्या आईची व आमचीही इच्छा नाही. त्यांना आमच्याशिवाय जवळचें असें दुसरें कोणी नाही हें तुला ठाऊकच आहे. म्हणून तिला शिक्षणासाठीं निदान मॅट्रिक होईपर्यंत तरी तुझ्याकडे ठेवावें असें आमच्या सर्वांच्या मनांत आहे. तरी तुझें मत काय आहे तें कळव.” माधवरावांनीं तें पत्र शांतेला दाखविलें आणि दोघांच्याही संमतीनें तारेला इकडे आणण्याचें ठरून त्याप्रमाणें पत्रही गेलें.

तारा आज यावयाची होती. आपली आज एक नवीन ओळख होणार आहे म्हणून शांतेला आनंद झाला. पण वरील गोष्टीची तिला आठवण होतांच तिच्या आनंदांत मधून मधून विरजण पडत असे. न जाणो, कालांतरानें बुजालेलें माधवरावांचें प्रेम तारेच्या सहवासानें पुनश्च जागृत झालें तर ! या विचारानें तिचें अंग किंचित् शहारल्यासारखें झालें. असा नुसता विचारसुद्धां मनांत आणणें म्हणजे कृतघ्नपणा पदरीं बांधून घेण्यासारखें आहे. इतक्या दिवसांच्या सहवासानें त्यांच्या एकनिष्ठ प्रेमाची खात्री पटूनही आपण आतां अशा

तऱ्हेच्या विचाराला मनांत नुसता थारा देणें म्हणजे शुद्ध अधमपणाच होय असें तिला वाटलें. तिनें तो विचार झटक्यासरसा मनांतून काढून टाकला आणि ती तारेची मार्गप्रतीक्षा करूं लागली.

तारेला येऊन दोन अडीच महिने होऊन गेले होते. तारेचा स्वभाव मन-मिळाऊ असल्यामुळें शांतेची आणि तिची गट्टी जमावयास फार वेळ लागला नाही. दोर्धीमधील परकीपणाचा भाव साफ नाहीसा होऊन त्या आतां अगदीं बहिणीबहिणीप्रमाणें वागूं लागल्या होत्या.

“ पुरे झाला बाई आतां अभ्यास तुझा ! भारीच अभ्यासू दिसतेस हो, तारे तूं ! कुठची तरी स्कॉलरशिप् उपटायचा बेत दिसतो आहे तुझा ! ”

“ इशश ! आम्हांला कुठची मिळायला पडलीयू स्कॉलरशिप् ? मी म्हणतें नुसती पास झालें म्हणजे गंगेंत घोडं न्हालं एकदाचं ! इकडे राहून तुम्हां सर्वांना त्रास दिल्याचं सार्थक तरी होईल मग ! ”

“ बरीच कीं ग आहेस तूं, तारे ! आम्हाला काय तुझ्यापासून त्रास होतो होय ? हें अगदीं मनापासून बोललीस ना तूं, तारे ! ”

“ अय्याय्या ! आमच्या शांतावहिनीला राग आला वाटतं ? मी आपलं सहज गमतीनं बोललें तें, बहिनी ! मी इकडे आल्यापासून तुम्हीं दोघं मला किती प्रेमानं वागवितां तें काय मला दिसत नाही होय ? माझ्या अभ्यासांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून घरांतल्या काडीलाही तुम्ही मला हात लावूं देत नाही. उलट केव्हां केव्हां माझीं स्वतःचीं कामेंसुद्धां तूं करतेस ! मग अशानं मला जर एखादी स्कॉलरशिप् मिळाली तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? तशांत माधवरावांनीं उद्यांपासून रोज मला थोडा वेळ शिकविण्याचं कबूल केलं आहे. मग कसली काळजी ? ”

शांता हंसली. पण तें हंसणें कांहीं मनापासून नव्हतें. तारेला माधवराव रोज थोडथोडें शिकविणार आहेत हें ऐकून तिला कसेंसेंच झालें. शिकविण्याच्या निमित्तानें कां होईना, पण दोघांनींही दररोज थोडा वेळ एकांतांत घालवावा हें तिला बरें वाटलें नाही. एवढी त्यांना शिकविण्याची हौस होती तर मला कां नाही बरं त्यांनीं शिकविलं ? निदान तुला शिकण्याची इच्छा आहे का म्हणून नुसती चौकशी तरी करायची होती ! पण—

“ काय वहिनी, कसला विचार चालला आहे ? ” बराच वेळ ती बोलत नाहीसे पाहून तारेने विचारलें.

“ विचार कसला !—हो, पण आज कुठं विजिटला जायचं झालं आहे. यायला रात्र होईल म्हणून सांगून पाठवलं आहे. चल, तुला वाढतें जेवायला ! ”

“ आणि तूं ! ”

“ मी ? ” असें म्हणून शांतेने किंचित् स्मित केलें. “ आपली बसेन मागाहून ! ” ती म्हणाली.

“ समजलं समजलं ! ” तारा खोटसाळपणानें हंसून म्हणाली, “ माधव-रावांचून अन्नाचा घांस आमच्या शांतावहिनीच्या गळीं उतरावा तरी कसा ? असंच ना, वहिनी ? ”

“ हो असंच ! मला हंसतेस, पण माझ्या जागीं तूं असतीस तर काय केलं असतंस ? ”

शांतेच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडतांच तारेनें एकदम तिच्याकडे अशा कांहीं नजरेनें पाहिलें कीं, कोठून हा भलताच प्रश्न विचारण्याची आपल्याला बुद्धि झाली असें तिला वाटलें. तारेच्या त्या मुद्रेंत अनेक भाव व्यतीत झालेले तिला दिसले ? तसें पाहिलें तर आज तारा आपल्याच जागीं असती. आणि मी—? तारेच्या बाबतींत आपल्या हातून कांहीं अन्याय तर झाला नाही ना अशी तिला शंका आली.

बराच वेळ दोघीही स्तब्ध होत्या.

“ तारे, ” शांतेनें तिचा एक हात आपल्या हातांत घेऊन प्रेमळ स्वरानें म्हटलें. “ नी तुला कांहीं विचारलं तर मनमोकळेपणानं त्याचं उत्तर देशील ना ? ”

“ वहिनी, असं काय बरें विचारतेस ? तुझ्याशीं मी कधीं तरी लपंडाव खेळलें आहे का ? ”

“ तारे मला कळलं कीं. तुझ्या बाबांच्या मनांतून तुला इकडे घ्यायची होती. खरं ना हें ? ”

“ हो ! ”

“ अन् तुझंही इकडच्यावर भारी प्रेम होतं म्हणे ! ”

तारेनें मानेनें होकारार्थी उत्तर दिलें.

“ तारे, तुझं यांच्यावरील प्रेम अजूनही तसंच कायम आहे का ? ” तारा कांहींच न बोलतां गप्प राहिली.

“ तारे, बोलत कां नाहीस ? ”

“ वहिनी, तुला राग तर नाहीना येणार माझा ? ”

“ छे ! भलतंच ! ”

“ मग वहिनी, खरं सांगायचं तर माधवरावांविषयींच्या माझ्या प्रेमांत बिलकुल फरक झालेला नाही. उलट—”

“ उलट तें उत्तरोत्तर वाढत चाललं आहे असंच ना ? ”

तारेनें होकारार्थी मान हालविली.

एकाएकीं विजेचा झटका बसावा त्याप्रमाणें शांतेची स्थिति झाली. तिचा स्वभाव मत्सरी नव्हता. पण तारेच्या या बोलण्याचा तिला राग आल्याशिवाय राहिला नाही.

“ वहिनी, ” तारेनें तिचे होन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन म्हटलें, “तुला मी सख्ख्या बहिणीपेक्षांहि अधिक जवळची मानतें. तुझा आनंद तोच माझा आनंद असं मी समजतें. मग मी जाणून बुजून तुझ्या सुखांत कधींतरी माती कालवीन का ? तुझ्याकडे मी ही गोष्ट बोलून दाखविली असली, तरी माधवरावांना मात्र या गोष्टीचा मागमूसही लागूं देत नाहीं. जशी कांहीं मी त्या गांवचीच नाहीं अशी मी त्यांच्याशीं वागतें. तेही पण आतां मागल्या सगळ्या गोष्टी विसरून गेल्यासारखे दिसतात. तूं माझ्यावर पूर्ण विश्वास ठेव. मी तुला कधींही फसविणार नाहीं. ”

शांतेला त्या रात्री कांहीं केल्या झोंप येईना. तिच्या मनांत विचारांचें काहूर माजून राहिलें होतें. आपल्या पतीचा स्वभाव तिला माहित असूनही आणि तारेनें एवढें आश्वासन दिलें असतांही तिला कसली तरी भीति वाटूं लागली होती. मनुष्यस्वभाव आहे ! त्यांत कधीं काय फरक होईल हें कोणाला सांगतां येणार ? आज गोड गोड बोलणारी तारा उद्यां उलटणार नाहीं कशावरून ? आणि माधवरावांचें आज आपल्यावर कितीही प्रेम असलें तरी तारेसारख्या सुंदर व मोहक मुलीच्या सहवासांत तें तसेंच टिकून राहिल याचा काय नेम ?

तारा यंदा नापास झाली तर आपल्या घरी राहिल्यामुळे तिच्या अभ्यासाची आवाळ झाली असेच तिच्या आईला वाटणार ! तेव्हां हा दोष होता होईल तो आपल्यावर येऊ नये म्हणून माधवरावांनी अलीकडे तारेच्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष दिले होते. अर्थात् त्या मानाने त्यांचे शांतेकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. याचा अर्थ ते तिच्याशी फटकून वागू लागले होते किंवा तिचा सहवास ते टाळित होते असा नाही. पण—कावीळ झालेल्या माणसाला सारेच पिवळें दिसू लागते. शांतिला आतां माधवरावांच्या प्रत्येक कृतींत कांहीं तरी हेतु असावा असे वाटू लागले होते. नित्याच्या गोष्टी, पण त्या आज माधवराव मुद्दाम घडवून आणवीत असल्याचे तिला वाटत होते. तिच्या शंकित मनाला माधवरावांचे प्रेमाचे बोलसुद्धां अलीकडे नीरस वाटू लागले होते. दोघांनाही एकांतांत मनसोक्त गोष्टी करावयास सांपडाव्यात म्हणून हे अभ्यासाचे भूत त्यांनी आपल्या-पुढे उभे केले असावे, असेही वाटण्यापर्यंत तिची मजल गेली. दोघांनीही सहज एकमेकांकडे पाहिले तरी त्यांत कांहीं भाव लपून राहिलेला असावा अशी ती आपल्या मनाची समजूत करून घेई. त्यांच्या सहज संभाषणांतहि तिला गूढार्थ भरून राहिलेला दिसे.

तिला हे असह्य झाले. त्या दिवशी ती खूप रडली. “ मीच दुर्दैवी ! मी त्या दोघांच्या सुखाच्या आड आले. तारेवर त्यांचे प्रेम आहे. तारेचंही त्यांच्या-वर आहे. मग माझीच कशाला मध्ये लुडबुड ? माझा त्यांना त्रास होत असेल ! माझ्यापासून त्यांना अडथळाही होत असेल ! हा माझा कांटा मध्ये नसता तर ! असाही विचार त्यांच्या मनांत येत असेल ! ही गोष्ट मला अगोदर कळती तर ! पण आतां हळहळून काय उपयोग ? ”

तिचे मन कांहीं केल्या शांत होण्याचे चिन्ह दिसेना. तेथे राहाण्यांत तिला एक प्रकारचा जाच होऊ लागला. ‘ यापेक्षां दोन महिने कुठं तरी मैत्रिणीकडे जाऊन राहिलं तर मनाला थोडा तरी विरंगुळा वाटेल; पण मग त्यांना सारं रान मोकळं करून दिल्यासारखं होईल, त्याची काय वाट ?—घालूं दे, त्यांना खुशाल धांगडधिगा घालूं दे ? समुद्राला बांध कसा घालणार ? आकाशाला ठिगळ कोण लावणार ? त्यांच्या मनांतील भाव तरी स्पष्ट होतील.’

त्याच दिवशी तिने मैत्रिणीकडे जाण्याची गोष्ट माधवरावांच्याकडे काढली. ‘ माधवराव पहिल्याने थोडे आढेवेढे घेतील. जाऊ नको म्हणतील, निदान

वरवर तरी आपल्याला वाईट वाटत असल्याचें दाखवितील ! पण अशा सोंगानें मी थोडीच फसणार ! ’

पण त्यापैकीं कांहींच घडून आलें नाहीं.

“ शांते, मीच तुला सुचविणार होतों. अलिकडे तुझी तब्यत ठीक दिसत नाहीं. कुठं तरी दोन दिवस हवेवर जाशील तर बरं, असं मला वाटत होतं. बेबी तुझी जीवाभावाची मैत्रीण आहे. ती तुला कांहींसुद्धां कमी पडूं देणार नाहीं. ”

शांतेनें आपल्या वरच्या दातांनीं खालचा ओंठ घट्ट दाबून धरला. “ एकूण आपल्या वाटेंतला माझा कांटा दूर होण्याची वाटच पाहात होती स्वारी. ” ती मनांतल्या मनांत पुटपुटली.

शांतेची मैत्रीण बेबी ही मालवणला राहत असे. तिचे वडील कस्टमांत नोकरीला होते. मालवणला जावयाचें म्हणजे गोंवा लाईनच्या बोटीनें प्रवास करावा लागत असे.

शांतेची बोट रत्नागिरी बंदरांत नुकतीच आली होती. बंदराची शोभा पाहण्यासाठीं शांता बोटीच्या कठड्याला धरून उभी होती. उतारू लोकांची सारखी धडपड आणि आरडाओरड चालू होती. वर येणारे इसम जागा सांपडेल तिकडे हळूच आपली पथारी सोडून देत होते. तेवढ्या त्या आकुंचित जागेंत आपल्या मंडळीचा समावेश होईल किंवा नाहीं याचा विचार करण्याचा ते त्रास घेत नव्हते. विचार करावयाला वेळ होताच कोठें मुळीं ?

शांतेच्या खांद्यावर हळूच कोणी तरी हात ठेविला. मागें वळून पाहाते तों “ अय्योय्यो ! तार्ईसाहेब ! आपण कुणीकडे इकडे ? ” हे बेबीचे शब्द तिच्या कानावर आदळले.

“ कोण, बेबी ! अन् तूं कुठं इकडे ? ” शांतेनें आश्चर्यानें विचारलें.

“ कुठं म्हणजे ? या महिन्यापासून बाबांची बदली रत्नागिरीला झाली आहे. गेल्याच आठवड्यांत आम्ही इकडे आलों. तुला पत्र घालणार होतें; पण आज उद्यां करतां करतां राहूनच गेलं ! आज बाबांबरोबर सहज आपली मौज पाहावयाला आलें होतें बोटीवरची । ”

“ बरं झालं बाई तूं भेटलीस तें ! नाहीं तर तूं मालवणलाच आहेस असं

समजून मी मालवणलाच गेलें असतें. मी येणार असल्याची वरीं देणारं एक पत्रही मी पाठविलं होतं तुला ! ”

“ मग तें मालवणहून रत्नागिरीला येईल सावकाश. ” बेबी हंसू लागली. शांताही हंसली.

दुसरे दिवशीं सकाळीं शांता आणि बेबी ओटीवर चकाव्या पिटीत बसल्या होत्या. दोघीही गोष्टींच्या ऐन रंगांत आल्या होत्या. इतक्यांत बेबीचे वडील हातांत एक तार घेऊन तेथें आले.

“ बेबी, तुझ्या मैत्रिणीचं नशीब बलवत्तर दिसतं ! दैवानं खैरच केली म्हणावयाची ! कालच्या यांच्या बोटीनं विजयदुर्ग आणि देवगड यांमध्ये कुठंशी सगळ्या उतारूंसह जलसमाधि घेतली म्हणे ! ही बघ आतांच तार आली आहे. ”

“ म्हणजे उतारूंपैकीं कुणीच वाचलं नाहीं कीं काय ? ” बेबीनें विचारलें.

“ छे ग ! माणसांना वांचविण्याइतका अवधिच मिळाला नाहीं. भयंकरच वादळ झालं म्हणे रात्रीं ! ”

“ खरंच, शांतांताई, तुझ्या आयुष्याची दोरी बळकट होती म्हणूनच मला बोटीवर बाबांबरोबर येण्याची बुद्धि झाली. आतां एक सविस्तर हकिकतीचं पत्र लिहून—“ तिकडच्या ” कानांवर हें वर्तमान घाल. नाहीं तर उगीच बसायचे काळजी करीत ! ”

“ खरंच, बाई ! ” असें म्हणून शांता उठली आणि खोलींत गेली.

पत्राच्या दोनचार ओळी लिहून झाल्या असतील नसतील तोंच एकाएकीं तिचा हात आंखडला. कसला तरी चमत्कारिक विचार तिच्या मनांत चमकून गेल्यामुळें ती स्तब्ध राहिली. “नाहींच पत्र लिहिलं तर ! हो, समजतील कीं इतर जीवांबरोबर शांतेनेंही जलसमाधि घेतली म्हणून ! वाईट वाटेल ? वाटेल थोडंसं ! इतक्या दिवसांचा निकट सहवास ! मग थोडंसं दुःख झालं तर त्यांत नवल तें काय ? पण ते खात्रीनें मला लवकरच विसरून जातील. आपल्या मार्गातील ही धोंड अनायासं नाहींशी झालेली पाहून त्यांना मनांतून आनंदही होईल. माझ्या-पासून आतां त्यांना सुख मिळणं शक्य दिसत नाहीं. मग त्यांनीं आपला सारां जन्म मनाच्या कोंडमान्यांत घालविण्यापेक्षां माझंच काय होईल तें होईल ! माझ्या एकटीच्या सुखाच्या बलिदानानं जर दोन जीव जन्माचे सुखी होत

असतील तर तेवढं पुण्य मी कां संपादन करूं नये ? हो, असंच ! पण मग बेबीला काय सांगायचं ? इथं किती दिवस राहायचं आणि मग कुठं जायचं ?”

मनुष्याच्या स्वभावाची हीच गम्मत आहे की, उत्साहातिरेकाने त्याने कोणतीही एखादी गोष्ट करण्याचें मनांत आणलें की, मग पुढें आलेले संकटाचे पर्वतही तो सहज लीलेने ओलांडून जातो. माधवरावांच्या सुखासाठी आपण केवढा स्वार्थत्याग करण्यास तयार झालों आहों या विचाराने शांतेच्या मनांत उत्साहाने संचार केला होता. वाटेल त्या संकटाला तोंड द्यावयाला ती आतां तयार झाली होती.

शांतेला इकडे येऊन एक महिना होत आला होता. आतां इकडून होतां होईल तों लवकरच कूच करावें हें उत्तम ! पण जावें कोठें हा प्रश्न दत्त म्हणून तिच्यापुढें उभा राहिला. आरवलीच्या मुलींच्या शाळेंत एका शिवणकला शिकविणाऱ्या बाईची गरज असल्याचें तिने त्या दिवसाच्या वर्तमानपत्रांत वाचलें होतें; पण बेबीला कसे चकवावे हा विचार तिला त्रास देऊं लागला. पण दैवयोगाने हेंही कोडे आपोआपच उलगडलें.

“ जळो ही कस्टमची नोकरी ! आज रामेश्वराला तर उद्यां कन्याकुमारीला. बरं, नाहीं म्हणायची कांहीं सोय नाही ?” बेबी बडबडत होती.

“ काय झालं, बेबी ?” शांतेने उत्सुकतेने विचारलें.

“ अग, इकडे येऊन पुरता महिना होतो न होतो तोंच पुन्हा झाली आमची कारवारला उचलबांगडी. आतां उद्यां इकडून निघालंच पाहिजे. तूं विश्रांतीला म्हणून चार दिवस आलीस; पण—”

“ वा ग वा ! महिनाभर विश्रांति काय थोडी झाली का ग, बेबी ? अन् शिवाय आजच मलाही पत्र आलं आहे की, उत्तर हिंदुस्थानांतल्या कुठल्याशा संस्थानांत तिकडची खास नेमणूक झाली आहे म्हणून ! मग मला तरी कसे राहातां येईल अधिक दिवस ? तुम्ही उद्यां गेलांत की, मी परवां निघालेंच !” असें म्हणून शांता हसू लागली.

आरवलीस शिवणकामाची शिक्षकीण म्हणून राहिल्यास शांतेला आतां जवळ जवळ दोन वर्षे होत आली होती. माधवराव व तारा हीं सुखांत आहेत—

असावींत या कल्पनेनेच तिने हे इतके दिवस काढले होते. आणि या कल्पनेवर ती आणखी कित्येक दिवस काढावयाला तयार होती. पण एकवार तीं दोघें सुखांत असलेलीं डोळ्यांनीं पाहवीं अशी तिला अलीकडे उत्कट इच्छा होऊं लागली होती. तीं आनंदांत असल्याची एकदां खात्री झाली कीं, मग आपला सारा जन्म असाच अज्ञातवासांत गेला तरी त्याची पर्वा नाही असें तिला वाटूं लागलें. नाही होय करतां करतां शेवटीं एकदां मनाचा पक्का धडा करून ही इच्छा तृप्त करून घेण्याचें तिनें ठरविलें आणि कांहीं दिवसांची रजा काढून ती एक दिवस मुंबईस जाण्यास निघाली. मुंबईत पाऊल टाकीपर्यंत तिला कांहीं विशेष वाटलें नाही; पण नंतर मात्र तिच्या छातींत धडधडूं लागलें. आपल्यासाठीं दैवानें काय ताट वाढून ठेवले असेल कोण जाणे. आणि आपले पति— ते आनंदांत असतील, कीं माझी त्यांना आठवण होऊन दुःख होत असेल ! पण लगेच या शेवटच्या विचारानें तिचें तिलाच हंसूं येऊं लागलें. किती वेडगळ विचार आपल्या मनांत आला हा ! तारेच्या गोड संगतींत त्यांना मागची आठवण आतां कसची होते ! आणि त्यांत आणखी अपत्यसुखाची भर पडली असल्यास— शांतेला कसेसेंच झालें. उगीच मी मुंबईस आलें, असेंहि क्षणमात्र तिला वाटलें. ही तारेची ब्याद नसती तर आज आपण सुखाच्या अत्युच्च शिखरावर आरूढ झालों असतों असाही ओझरता विचार तिच्या मनाला चाटून गेला.

मुंबईस ती + + गृहांत उतरली होती. येथून माधवराव राहत असलेली जागा फारशी लांब नव्हती. पण असें असूनही तिला त्या बाजूला फिरकण्याचा सुळींच धीर झाला नव्हता. तिनें स्वतःला आपल्या खोलींत कोंडूनच घेतलें होतें असें म्हटलें तरी चालेल. कामाशिवाय ती होतां होईल तों खोलीबाहेर पडण्याचें टाळीत असे. न जाणो कोणी ओळखीचा भेटला तर ! सारेच ऑफस् व्हावयाचें !

हां हां म्हणतां आठ दिवस कधींच निघून गेले. तरी आपला बेत कसा व कधीं तडीस न्यावयाचा याबद्दल शांतेचा विचार अद्याप चालूच होता.

त्या दिवशीं पाऊस फारच लागत होता. बसून बसून अगदींच कंटाळा आल्यामुळें पावसाची मौज पाहण्यासाठीं ती थोडा वेळ बाहेर येऊन उभी राहिली. इतक्यांत “ तारे, अग तारे, अहो ताराबाईसाहेब, अशा भिजतां कां पावसांत ? वर या कीं ! ” हे शब्द तिच्या कर्णपथावर आदळले. शेजारच्या खोलींतील एक मुलगी, पावसाचा मारा चुकविण्यासाठीं अंग चोरून समोरच्या

घराच्या छपराखाली आडोशाला उभ्या राहिलेल्या दुसऱ्या एका मुलीस संबोधून बोलत होती. कांहींशा भीतीने आणि कांहींशा औत्सुक्याने शांतेने खाली पाहिले. तिने तारेला चटकन् ओळखले. तारा वर येत होती. आपल्याला तिने पाहिले तर नसेल ना अशी शंका तिच्या मनांत आली. पण अधिक विचार करण्यांत वेळ न घालविता ती चटकन् खोलीत शिरली आणि तिने दाराला आंतून कडी लावून घेतली.

पाऊस साफ ओसरल्यावर बऱ्याच वेळाने तिने भीत भीत खोलीचे दार उघडले. मघांची मुलगी बाहेर एकटीच उभी होती. “ ही तारेची कोणीतरी चांगलीच मैत्रीण दिसते. ” ती मनांत पुटपुटली. हिच्याकडून जर तारेबद्दलची सारी बातमी आपल्याला कळली तर आपले केवढे तरी काम होईल असे तिला वाटले पण तिला विचारावे कसे याचा तिला विचार पडला. इतक्यांत ती मुलगी हळूहळू आपल्याकडेच येत असल्याचे तिला दिसले.

“ आतां एक मुलगी माझ्याकडे आली होती. पाहिलीत का तुम्हीं ? ” तिने विचारले.

“ नाही-होय-पण तिचा चेहरा मात्र मला नीटसा दिसला नाही. कोण ती ? ” शांतेने चांचरत चांचरत विचारले.

“ ती माझी मैत्रीण तारा. ती इकडे शांतानिवासमध्ये राहते. आम्हीं दोघीही एकाच कॉलेजांत असतो. ती म्हणत होती की आतां इकडे उभ्या असलेल्या बाईचा चेहरा ओळखीचा वाटतो म्हणून ! पण इकडे तर तुमच्या-शिवाय दुसरं कुणीच उभं नव्हतं ! ” इतकें बोलून ती गप्प राहिली.

“ मला वाटतं तिची कांहीं तरी बघण्यांत चूक झाली असावी. शिवाय या मुंबईत कधी कधी बरेचसे चेहरे आपल्या ओळखीचे वाटतात खरे; पण ती आपली आपण दिशाभूल करून घेतलेली असते. ”

ती मुलगी तारेविषयी आणखी कांहीं माहिती सांगेल या अपेक्षेने शांतेने बराच वेळ वाट पाहिली. पण शेवटी आपण होऊन ती कांहीं सांगत नसल्याचे पाहून तिने हळूच विचारले.

“ तिचा नवरा काय करतो ? ”

“ तिचा नवरा ? ” ती मुलगी किंचित् आश्चर्याने म्हणाली. “ तिचं लग्नच कुठं झालंय ? ”

“ म्हणजे ? तिनं अजून लग्न केलंच नाही कीं काय ? ”

“ नाही. पण त्यांत तुम्हांला एवढं आश्चर्य वाटण्याजोगं काय आहे ? तिचं शिक्षण संपल्याशिवाय ती लग्नाचा विचारसुद्धां मनांत आणीलसं दिसत नाही. ”

“ तिच्या घरीं आणखी कोण मंडळी आहे ? ” शांतेनें अधीरतेनें विचारलें.

“ ती आणि तिची आई. दुसरं कुणी नाही. तिची आई पण फार प्रेमळ स्वभावाची आहे हो ! ”

तिच्या बोलण्यांत माधवरावांचा उल्लेख मुळींच न आलेला पाहून तिला फारच नवल वाटूं लागलें. माधवरावांविषयीं ही कांहींच बोलत नाही हें आहे तरी काय ? ते इथें नाहींत तर गेले तरी कुठें ? त्यांनीं तारेशीं लग्न कां केलं नाही ? कदाचित् तिचें शिक्षण संपल्यावरच तिच्याशीं लग्न करण्याचा त्यांचा विचार असेल ! हे व अशासारखे अनेक विचार तिच्या मनांत धुमाकूळ घालूं लागले. तिची उत्सुकता प्रतिक्षणीं वाढूं लागली. “ कोण देईल मला या प्रश्नाचीं उत्तरे ? ”

“ काय हो, ही तारा श्रीमंताची मुलगी आहे वाटतं ? हो, कारण आजकाल मध्यम स्थितींतल्या लोकांना कॉलेजचें शिक्षण म्हणजे— ”

“ पांढरा हत्ती होऊन बसला आहे. ” त्या मुलीनें वाक्य पुरें केलें. “ खरें आहे तुमचं म्हणणं, ” ती पुढें म्हणाली. “ पण तारा ही श्रीमंताची मुलगी नाही. तिचा खर्च तिचे एक नातलग-डॉक्टर माधवरावच हे चालवीत असतात. ”

“ कुठं असतात हे डॉक्टर ? इथंच का ? ” आपला बाण लागू पडलेला पाहून तिनें एकदम विचारलें. आणि सगळ्या शरीराचे कान करून ती उत्तराची वाट पाहूं लागली.

“ डॉक्टर पूर्वीं इथंच होते. त्यांचं लग्नही झालेलं होतं. पत्नीला तर ते अगदीं जीव कीं प्राण करीत असत म्हणे ! पण तिच्या मृत्यूनंतर कांहीं दिवस त्यांची स्थिति अगदीं वेड्यासारखी झाली होती. जेवणखाणसुद्धां त्यांनीं थोडे दिवस वर्ज्य केलं होतं. शेवटीं त्यांनीं मुंबईला रामराम ठोकला. आतां कुठल्याशा एका गांवांत पत्नीच्या स्मरणार्थ एक लहानसें इस्पितळ बांधून त्या ठिकाणीं गोरगरीबांना मोफत औषधोपचार करीत असतात. ”

“ सुशे, ए सुशे, खोलीचं दार सताड उघडं ठेवून गेली तरी कुठं बाई ही ?—वाग वा ! मी तिकडे तुला किती हांका मारल्या आणि तूं तर इकडे

गप्पागोष्टींत चूर होऊन गेली आहेस !-ही मी मघां तुझी छत्री घेऊन गेलें होतें ना ? ती घे आपली ! मेनी मेनी थॅक्स ! ”

“ तारे ! तारे !! ”

तारेनें दचकून मागें पाहिलें. “ कोण शांतावहिनी ? ” तारेला वाटलं आपण स्वप्नांत तर नाही ना ? ती टकमक तिच्याकडे पाहातच राहिली.

शांतेनें एकदम पुढें होऊन तिच्या हाताला धरलें आणि तिला घेऊन ती आपल्या खोलींत गेली.

“ तारे, तारे, मला क्षमा कर. मी तुमची महान् अपराधी आहे. तिकडचें सत्त्व पाहण्यास गेलें, पण त्यांत मीच हरलें. ” असें म्हणून शांतेनें जातांना बोटीवर प्रथम पाऊल ठेवल्यापासून तों आतांपर्यंतची सारी इत्थंभूत हकीकत तिला निवेदन केली.

“ शांतावहिनी, केवढा अविचार केलास हा ! माझ्याबद्दल मला मुळींच वाईट वाटत नाही. पण तुझ्या या वेडेपणामुळं त्यांना मात्र भरपूर त्रास सोसावा लागला. पहिल्यानं त्यांचा या बातमीवर विश्वासच बसेना. पण मग मात्र त्यांना सारखा तुझा ध्यास लागला होता. आणि याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर होऊन ते नंतर बरेच दिवस आजारी होते. माझ्या हातून होईल तितकें करून त्या आजारांत त्यांची मी सेवा केली. कित्येक दिवस तर मला झोंपेशिवाय घालवावे लागत असत—”

“ तारे, हे तुझे उपकार कसे ग फेडूं ? ”

“ वहिनी, हे काय तुला उपकार का वाटतात ? खरं सांगायचं म्हणजे त्या आजारांत त्यांची शुश्रूषा करतांना मला कल्पनातीत आनंद होत असे. मला त्यापासून थोडासुद्धां त्रास झाला नाही. ते चांगले बरे झाल्यावर माझ्या आईचं त्यांच्या वडिलांच्या संमतीनं त्यांना एक पत्र आलं होतं. त्यांत “ झाल्या गोष्टी विसरून तारेशीं आतां नवीन संसार थाटावा ” अशा अर्थाचा मजकूर होता. त्या दिवशीं रात्री घरांतील सर्व कामकाज आटोपल्यावर त्यांनीं मला हांक मारली. शांतपणानें ते म्हणाले, “ तारे, हें तुझ्या आईचं पत्र वाच. माझ्या मनःस्थितीबद्दल तुला अधिक कांहीं सांगितलं पाहिजे असं नाही. त्याची तुला पूर्ण

कल्पना आहे. माझ्या शांतेचा विसर मला या जन्मांत तरी पडेल असं वाटत नाही. पण तुझ्याकडे पाहिलं कीं, इकडे आड अन् तिकडे विहीर अशी स्थिती होऊन जाते. केवळ माझ्याकरितां तूं आतांपर्यंत सोसलेला त्रास, माझ्या आजारांत तूं आपल्या जीवाची पर्वा न करतां केलेली शुश्रूषा, सुरवातीपासून तों आतांपर्यंतचें तुझं अकृत्रिम व एकनिष्ठ प्रेम या सर्व गोष्टी डोळ्यांसमोर उभ्या राहिल्या म्हणजे तुझ्या आईच्या पत्राला मान न देणं म्हणजे कृतघ्नपणाची सीमाच होय असं मला वाटूं लागतं. तारे, मी माणुसकीला आजच कांहीं तिलांजली दिलेली नाही. तुझ्याशीं संसार थाटण्यास मी कबूल आहे.” इतकें बोलून ते माझ्या उत्तराची वाट पाहूं लागले.

“शांतावहिनी, अनेक वर्षे उराशीं बाळगून ठेवलेली माझी आशा फलद्रूप होण्याची ती वेळ होती. मी हो म्हणालें असतें तर मला या पृथ्वीवर स्वर्ग आणतां आला असता. पण मी पाहिलं कीं, ते माझ्याशीं विवाहबद्ध होण्यास तयार झाले ते केवळ कर्तव्य म्हणून ! माझ्याकडे त्या वेळीं त्यांची पाहण्याची दृष्टि सहानुभूतीची होती—प्रेमाची नव्हती. ती परिस्थितीची हांक होती—हृदयाची नव्हती. त्यांच्या अंतःप्रेरणेच्या विरुद्ध त्यांना वागावयास लावण्याचें माझ्या जीवावर आलें. आणि शेवटीं मी त्यांच्या म्हणण्याला मुळींच कबूल नसल्याचें सांगितलें.”

“त्यांनीं सर्व कांहीं जाणलें. पण त्यांचा इलाज नव्हता.”

“लगेच त्यांनीं मुंबई सोडली. आज त्यांनीं नागपूरांत X X गांवीं मोफत रुग्णालय उघडलं आहे. गोरगरीबांची सेवा करण्यांत ते आपल्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता समजत असतात.”

शांतेच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा चालल्या होत्या. “तारे, मला या वेळीं पंख असते तर आतांच्या आतां अशीच उठून तिकडच्या भेटीला गेलें असतें—पण तारे, मला ते क्षमा करतील का ग ?”

“क्षमा ?” तारेनें तिला जवळ ओढून म्हटलें, “वेडी आहेस तूं वहिनी !” तिचेही डोळे आतां पाण्यानें डबडबून आले होते.

प्रतारणा !

“ मग याल ना उद्यां आमच्याकडे जेवायला ?” सुधाताईंचा हात माझ्या हातांत घेऊन मी त्यांना प्रेमळपणानें विचारलें.

“ नका, मालतीबाई, मला असा आग्रह करूं नका ! सांगितलं ना तुम्हांला कीं, अगदीं कामाशिवाय मी कुठें म्हणजे कुठेंच जात नसतें म्हणून ! मालतीबाई, तुमच्या प्रेमळ हृदयाची मला जाणीव आहे. पण तुमच्या या प्रेमाच्या भाराखालीं मला दडपून नका टाकूं गडे ! आधींच तुमचे माझ्यावर अनंत उपकार—” बोलतां बोलतां सुधाताईंच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले.

—आणि हें सदा असेंच चालत असे. जरा कुणी प्रेमानें चार शब्द बोललें कीं हिचे आपले डोळे डबडबून यायचे ! साध्यासुध्या चालचलाऊ गोष्टीलासुद्धा ती उपकाराचें स्वरूप आणी. तिची मुद्राच इतकी करुण दिसे कीं पाहणाराचें अंतःकरण कळवळून आल्याखेरीज राहत नसे.

आमच्या घरांतील मुलींना शिवणकाम शिकवायला आम्ही तिला ठेवली होती. असे कांहीं फार दिवस झाले नव्हते तिला आमच्याकडे नोकरीला लागून; पण तेवढ्या त्या अल्पावधींत तिनें आमचीं सर्वांचीं अंतःकरणें आपलींशीं करून टाकलीं होतीं. मला तर ती अगदीं सख्या बहिणीप्रमाणें वाटत असे.

मला राहून राहून आश्चर्य वाटे म्हणजे हेंच कीं, इतकी प्रेमळ, इतकी सुंदर आणि इतक्या गोड स्वभावाची बायको ज्याला टाकून देण्याची बुद्धि झाली त्या तिच्या नवऱ्याच्या हृदयाला उपमा तरी कशाची द्यावयाची ? सुधाताईंत मला एकही दोष दिसत नव्हता. मग तिच्या या स्थितीला कारण तरी काय झालें असावें हें कोडें मला सुटत नव्हतें. माझी पक्की खात्री होती कीं मी तिला विचारलें तर ती माझ्याकडे सगळें कांहीं ओकून टाकील व आपलें दुःख आपल्यासारख्याच दुसऱ्या एका प्रेमळ हृदयाजवळ ओकून टाकलें म्हणजे मनाला किती हलकें वाटतें याची मलाहि कल्पना होती. पण न जाणो कदाचित्

पूर्वस्मृतीमुळें सुप्तावस्थेंत असलेलें तिचें दुःख जोरानें उसळी मारून बाहेर यावयाचें आणि मनस्ताप वाढावयाचा !

त्या दिवशीं सुधाताई नि मी अशा दोघींच खोलींत होतों. बाहेर कुणीतरी 'यशवंता'च्या खालील ओळी सुरावर म्हणत होतें.

‘ दुर्दैवें मम भूतकाल कळुनी येतां तुम्हां आजला
कैसें लोढुनि दूर दूर सुहृदा देतां मला एकला
आहे पंकज का म्हणून कमळा देती कुणी त्यागुनी ?
कां सद्यस्थिति पाहतां निरखुनी त्या भूत काळांतुनी ?’

दोन उष्ण अश्रुबिंदू टपकून माझ्या हातावर पडले. मी सुधाताईकडे पाहिलें. ती रडत होती.

“ सुधाताई, तुम्ही वेड्या तर नाहीं ? ”

“ मालतीबाई, मी जर वेडी झालें असतें तर फार बरं झालं असतं हो ! वेडीच्या भावना—तिच्या हृदयावरील तरंग मेलेले असतात. तिच्या दुःखाची तिला जाणीवदेखील होत नसते. पण माझ्यासारख्या शुद्धबुद्ध असलेल्या माणसाच्या भावना अगदीं हळुवार झालेल्या असतात. सहानुभूतीच्या मंद झुळकीनेंही त्या कंपित होतात. आणि जीव अगदीं नकोसा होऊन जातो. ”

“ पण सुधाताई, अशानें तुमच्या जीवाला जास्त त्रास नाहीं का व्हायचा ? —सुधाताई, तुमच्या दुःखाचा भार हलका करण्यास माझा कांहीं उपयोग होण्यासारखा आहे का ? ”

“ वेड्या आहांत तुम्ही मालतीबाई ! माझं सारं दुःख माझ्या जीविता-बरोबरच नष्ट होणारं आहे. त्यापूर्वीं कोणी कितीहि प्रयत्न केले तरी त्याचा फारसा उपयोग होण्याची आशा नको ! ”

सुधाताईची हकिकत समजून घेण्याची ही संधि मी साधली. हलकें हलकें तिच्या पोटांत शिरून मी तिच्या दुःखाचें कारण तिच्याकडून वदवून घेतलें. तें तिच्याच शब्दांत सांगितलें म्हणजे बरें !

“ मालतीबाई, त्यावेळीं मी ऐन तारुण्यांत होतें. देवाच्या दयेनं म्हणा अगर दैवाच्या कोपानें म्हणा माझी नेहमीं सुंदर मुलींत गणना केली जात असे. आईबापांची मी फार लाडकी ! पण या लाडाचा परिणाम असा झाला कीं, त्यांनीं मला मोक्याट वावरूं दिलं. ज्या वयांत आईबापांनीं डोळ्यांत तेल घालून

मुलीच्या सद्गुणसंवर्धनाकडे लक्ष द्यावयाचें त्याच वयांत माझ्या बाबतींत डोळेझांक व्हावयास लागली. मी माझ्या अनेक मैत्रिणीकडे प्रथम प्रथम अभ्यासाच्या निमित्तानें, पण मग केवळ चैनींत व स्वतंत्रतेंत वेळ घालवावयास मिळावा म्हणून वारंवार जाऊं लागलें. केव्हां केव्हां तर दिवसाचा बहुतेक वेळ माझ्या एका खास मैत्रिणीकडेच मी घालवूं लागलें. फक्त जेवणापुरतें घरीं यावयाचें आणि अभ्यासाचें निमित्त करून सगळा वेळ तिच्या घरीं घालवायचा ! त्या मैत्रिणीला एक भाऊ होता. माझ्याशीं तर तो फारच गोडीगुलाबीनं वागायचा ! मालतीबाई, माझं सगळं रामायण सांगून तुम्हांला कंटाळा आणीत नाहीं. एवढेंच सांगतें, कीं, त्यानें एक दिवस माझ्या अल्लडपणाचा फायदा घेतला. आणि मग माझ्या आईबापांचे डोळे उघडले. माझें शाळेंतून नांव काढून टाकण्यांत आलें. कुणाचकडे जाण्याची मला कडक बंदी करण्यांत आली. गांवांत माझ्या नांवाची चर्चा होऊं लागली.

“ लग्न करून अगदीं दूर अशा ठिकाणचें एक स्थळ पाहून माझा लग्न-सोहळा उरकून घेण्यांत आला.

“माझे ग्रह अजूनहि उच्चीचे होते. म्हणूनच माझ्या संसारांतील संवगडी मला अगदीं मनासारखा मिळाला. त्यांच्या प्रेमळ सहवासांत हळुहळु मी मागचें सारें विसरून गेलें. माझ्या मागच्या कृत्याचा तर मला केव्हांच पश्चात्ताप झालेला होता.

“पण एक मात्र होऊं लागलें. जखम भरून निघाली तरी व्रण मात्र कायमच राहतो. माझ्या कृत्याचा जरी मला पूर्ण पश्चात्ताप झाला होता तरी मी पापी आहे ही जाणीव कांहीं केल्या अंतःकरणांतून जाईना ! आणि त्याहीपेक्षां विशेष म्हणजे हें कीं, एका निष्पाप, सरलहृदयी आणि प्रेमळ मनुष्याला मी फसवीत तर नाहीं ना ? हा विचार अष्टौप्रहर मला चैन पडूं देईना ! मी अगदीं पवित्र आहे ही माझ्याविषयीं त्यांची असलेली स्वाभाविक कल्पना ज्या ज्या वेळीं माझ्या प्रत्ययास येई त्या त्या वेळीं अंतःकरणांत कसं अगदीं कालवल्यासारखं होई. एकदां वाटे आपल्या जीवाच्या जोडीदाराकडे सर्व कांहीं मोकळ्या मनानें सांगून टाकावं आणि मोकळें व्हावं एकदाचें ! पण परत वाटे, न जाणो, माझ्या कबुलीजबाबामुळें आतांच्या आमच्या स्वर्गीय

मुखांत माती कालवली गेली तर ! त्यांचं मन माझ्याविषयीं कलुषित होऊन माझ्यावरील त्यांच्या प्रेमाला ओहोटी लागली तर !—

“ अखेर तो विचार मी सोडूनच दिला.

“ कधीं कधीं सत्य हें कल्पित कथेहूनही अधिक चमत्कृतिजनक असतं असं म्हणतात तें खोटं नाहीं. एखाद्याचा सहवास जों जों अधिकाधिक होत जातो, तों तों त्याच्या भावनांच्या गुंतागुंतींची आपल्याला अधिकाधिक जाणीव होऊं लागते. माझेहि असेंच झालें. अलिकडे अलिकडे त्यांच्या हंसतमुखाआड लपलेली उदासीनतेची छाया माझ्या सूक्ष्म नजरेला दिसून येऊं लागली. त्यांच्या हास्यांत नैराश्य आणि वागणुकींत आर्जवीपणा दिसून येऊं लागला. प्रथम प्रथम मला वाटलं कीं माझ्या कृत्याचा इतिहास तर कुणी त्यांच्या कानावर घातला नसेल ना ? पण छे ! तसं असतं तर त्यांच्या भावना इतक्या मृदुलतर न होतां कठोर झाल्या असत्या. त्यांच्या वर्तणुकींत अधिकाधिक बेछूटपणा येत गेला असता ! मग हें असं कां व्हावं ?

“ त्या दिवशीं ते नेहमींपेक्षां जरा लवकरच घरीं आले.

“ आज जरा बरं वाटत नाहीं. ” ते म्हणाले.

“ काय होतंयू ? ”

“ तसं विशेष कांहींच होत नाहीं. जरा डोकं बरिंक दुखतंयू ! ”

“ मग बामबिम कांहीं चोळूं का कपाळाला ? ”

“ नको,—नकोच ! कांहीं नको ! ” असं म्हणून पडून राहिले. पण मी थोडीच अशानें ऐकायला ! झटपट स्टोव्ह पेटवून गरम गरम कॉफी करून दिली आणि बामची डबी घेऊन मी हलक्या हातानें त्यांच्या डोक्याला बाम चोळूं लागलें. माझ्या हातांतली बामची डबी त्यांनीं काढून घेतली आणि माझे दोन्ही हात त्यांनीं आपल्या हातांत घट्ट धरून ठेवले.

“ किती वेळ तरी ते माझ्याकडे सारखे पाहात होते.

“ हें काय बरं असं सारखं पाहात राह्याचं माझ्याकडे ! मी आजच नवीन का कोणी आल्यें आहे ? ”

“ सुधे, तूं आजच नवीन आली असतीस तर तुझ्याकडे असं टक लावून पाहण्याचा धीर कुणाला झाला असता ? सुधे !— ”

“ काय ? ”

“ मला वाटतं तू कुणी तरी देवता आहेस ! ”

“ मला क्षणभर भास झाला कीं हे उपरोधिकपणानें तर असं बोलत नसतील ना ? पण त्यांच्या या बालकांप्रमाणें निष्पाप डोळ्यांकडे पहातांच तो भास कुणी-कडच्या कुणीकडेच विरला.

“ हें पहा, आतां थोडा वेळ झोंपावं गडे ! म्हणजे अंमळ बरंही वाटेल अन् डोकंही थांबेल ! ”

“ छे, सुधे, तुझ्या प्रेमाला मी अगदीं अपात्र आहे ग ! ”

“ छे, असं कुठं झालंय ? मीच आपल्या प्रेमाला खरोखर अपात्र आहे. आपलं मन किती थोर ! आपलं अंतःकरण किती पवित्र !—”

“ नको, नको, सुधे, अधिक बोलून माझ्या हृदयाला आणखी घरं पाडूं नकोस ! सुधे माझं मन—माझं अंतःकरण पवित्र नाहीं ग ! मी—मी पापी आहे. सुधे, मला क्षमा करशील का ? ”

“ माझी स्थिति अगदींच चमत्कारिक झाली. माझ्या कानावर माझा विश्वासच बसेना. मी कसं वागावं हेंही मला सुचेना ! काय ऐकतयें मी !

“ माझे हृदयेश्वर—आणि पापी ? ”

“ काय बरं त्यांच्या हातून पाप झालं असेल ! ”

“ —अखेर त्यांनीं मला सांगितलं ! मोकळ्या भावानें त्यांनीं मला सारं निवेदन केलं. लग्नापूर्वीं माझ्याप्रमाणेंच त्यांचेंहि वाकडं पाऊल पडलं होतं !

“ त्यांनीं माझ्याकडे दीनवाणीनं क्षमेची याचना केली.

“ अन् मी ती तत्काल पुरविली. ‘ त्याचं काय एवढं लावून घ्यायचं मनाला ? तरुणपणीं होतात चुका माणसाच्या हातून कधीं कधीं ! ’ मी म्हणालें.

“ सुधे, आज मी खरोखरच धन्य झालों. आजपर्यंत तुझ्याशीं मी प्रतारणा करीत आहे या विचारानें माझं मन सारखं मला डंबचित असे. पण आतां सगळं कांहीं तुला सांगून टाकल्यामुळें जीवाला कसं हायसं वाटलं. सुधे, तू थोर मनानं मला क्षमा केलीस ! तू खरोखरच देवता आहेस ! ”

“ आतां माझी पाळी होती. त्यांनीं मनांत छक्केपंजे कांहीं न बाळगतां चट्टिशीं मला सर्व कांहीं सांगून दिलसफाई केली.—आणि मी ? मी मात्र आतां-पर्यंत माझं हृदय झांकून ठेवलं ! किती किती आंतल्या गांठीची मी ? अन् आतां मी सांगितलं तर त्यांना काय वाटेल ? इतके दिवस मी ही गोष्ट त्यांच्या-

पासून लपवून ठेवल्यामुळे ते रागावणार तर नाहीत ना ? अन् मग माझ्या 'देवता' पदाला केवढा धक्का बसेल ? त्यापेक्षा मी पूर्वीच सर्व सांगून टाकलं असतं तर !

“ धरसोडीच्या या अशा विचारांतच आणखी आठ दिवस निघून गेले. शेवटीं एकदां हिऱ्या केला—आणि सांगितलंच त्यांना !

“ ते कांहींच बोलले नाहीत ! पण त्यांचा चेहरा मात्र साफ उतरून गेला.

“ तोच—तोच दिवस माझ्या आयुष्यांतला घातवार ठरला. त्या दिवसापासून त्यांचं माझ्यावरील प्रेम उडतं चालल्याचं मला स्पष्ट दिसून येऊं लागलं. ते माझ्याशीं कामावांचून इतर वेळीं बोलेनातसे झाले. त्यांची मुद्रा त्रस्त आणि सरोप्र दिसूं लागली.

“ मी आपली अनंत अपराधी आहे. मला क्षमा करा ! ” अत्यंत काकुळतीस येऊन मी त्यांना म्हटलं.

“ काय उपयोग त्या क्षमेचा ? सुधे, तूं माझ्याशीं प्रतारणा केलीस ! माझा विश्वासघात केलास ! माझ्या तोंडून सर्व हकीकत समजून घेईपर्यंत तूं मला एका शब्दानेहि दाद लागू दिली नाहीस ! फार काय पण त्यावेळींहि तुझ्या तोंडांतून चकार शब्द निघाला नाही. तूं कशीहि ऐस ! पण माझं सारं सुख मात्र एका क्षणांत नाहीसं झालं. तुझ्याबद्दलचे माझे मनोरे एका पळांत मातीस मिळाले. सुधे, झालं तें झालं, पण अतःपर तुझं नि माझं पटणं मात्र शक्य नाही. तुला चारी दिशा मोकळ्या आहेत. ”

“ माझ्या रडण्याचा, विनवणीचा, पाय धरण्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही. त्यांनीं आपलं म्हणणं अखेर खरंच केलं !

“ झालं ! मालतीबाई, हीच माझ्या आयुष्याची कहाणी ! ती ऐकून तुमच्या मनाला मात्र त्रास झाला असेल; आणि ही आपली सुधाताई आपण समजत होतो तितकी चांगली नसून—”

मी तिच्या तोंडावर एकदम हात ठेवला.

“ सुधाताई, मला तुम्ही आतां पूर्वीहूनही अधिक आवडू लागलां असं सांगितलं तर तें तुम्हाला खरं वाटेल का ? ”

तिनें वर मान करून माझ्याकडे पाहिलें.

तिच्या नजरेंत आशेचें साम्राज्य पसरलें होतें.

प्रेमाचे पैलू !

‘वैप्रयिकतेचा वाराहि न लागलेल्या अशा शुद्ध आणि सात्विक प्रेमानें त्यांना आपलें आयुष्य व्यतीत करतांना पाहून’—वाचतां वाचतां मी हातांतील मासिक दूर भिरकावून दिलें आणि चेष्टेच्या स्वरानें आपल्याशींच मोठ्यानें हंसलों.

“वा ! माधव, एखाद्या नाटकाची रंगीत तालीम चालवली आहेस कीं काय ?” जवळच ‘क्रॉनिकल’ चाळीत बसलेल्या वसंतानें विचारलें.

“हो ! तुम्हां कॉलेज तरुणांना नाटकं आणि सिनेमा याखेरीज कांहीं दिसतच नाहीं का रे ?”

“माधव, हा कॉलेज-कुमारांचा अपमान होतो आहे ! कॉलेजियन म्हटला कीं आपल्या मनश्चक्षुंपुढं उच्छृंखल, स्वैर वृत्तीचा आणि चारित्र्यहीन असा तरुण हटकून उभा करणारे बरेचसे हरीचे लाल मी पाहिलेले आहेत; पण या अशा लोकांच्या मालिकेंत तूं आपल्यालाही बसवून घेशील, असं नव्हतं मला वाटलं !” वसंत किंचित चिडक्या स्वरांत म्हणाला.

“हं, आतां ठीक झालं ! तूं असा थोडासा वर्दळीवर आलास कीं मला जरा हायसं वाटतं. किंबहुना नेहमींच प्रशांत दिसणाऱ्या तुझ्या मानस सरोवरांत असा एखादा दगड टाकून त्यांत बारीक बारीक लाटा उत्पन्न करणं हा तर माझा आतां मनोधर्मच होऊन बसला आहे.”

“अस्सं ! आणि वाचतां वाचतां मधेंच पुस्तक फेंकून देऊन आपल्याशींच मोठ्यानें हांसणं हाहि तुझ्या मनोधर्माचाच एक नमुना असं समजावयाचं कीं काय ?”

“वसंत, अरे हंसूं नको तर काय करूं ? तरुण स्त्रीपुरुषांमध्ये वसणाऱ्या प्रेमाला कुणी शुद्ध आणि सात्विक म्हटलं कीं माझ्या पायाची तिडिक मस्त-काला जाते !”

“म्हणजे ? तरुण तरुणींत शुद्ध आणि निर्हेतुक प्रेम असणं ही गोष्ट तुला अशक्य वाटते कीं काय ?” वसंतानें किंचित आश्चर्यानें विचारलें.

“ होय ! ” मी जोरानें म्हणालों, “ अशा तऱ्हेचं प्रेम हें केवळ कवींच्या कल्पनेंतच असूं शकेल ! व्यवहारांत त्याचं अस्तित्व औपधालाहि सांपडणार नाही असं माझं ठाम मत आहे ! ”

“ माधव, रागावूं नकोस ! पण मी खात्रीनं सांगतों कीं, मनुष्याच्या मनोवृत्तींत कुठं तरी गढूळपणा आल्याखेरीज त्याची विचारसरणी अशी बनणं मला तरी शक्य वाटत नाहीं. आपल्याच स्वभावरूपी आरशांत दुसऱ्यांचीं स्वभावचित्रं पाहण्याची आपल्याला संवय पडून गेलेली असल्यामुळं आपल्या बऱ्यावाईट मनोवृत्तींचंच प्रतिबिंब त्यांत पडणं साहजिकच आहे ! ”

वसंतानें अप्रत्यक्षपणें माझ्या मनोवृत्तीवर केलेला हा वार मला आवडला नाहीं. मी थोडासा रागावलों; पण राग लपविण्यांत मी कुशल असल्यामुळें बाह्यतः हंसल्यासारखें करून मी म्हणालों, “ हे पवित्र मनोवृत्तीच्या गंभीर महासागरा, मला तूं गढूळच कां—अगदीं नीच वृत्तीचा म्हटलंस तरी मी रागावणार नाहीं, पण त्यामुळं मी माझं मत बदलीन हें मात्र शक्य नाहीं ! ”

“ माधव, सत्य कधीं लपून राहत नाहीं. त्याची प्रतीती माणसाला केव्हां ना केव्हां तरी येतेच येते. माझा अगदीं पूर्ण विश्वास आहे कीं तुझं हें मत आज नसलं तरी कालांतरानं बदलल्याशिवाय खास रहाणार नाहीं ! ” एवढें बोलून वसंतानें माझा निरोप घेतला.

अशा तऱ्हेचे लहान मोठे खटके आमचे नेहमींच उडत ! पण त्यामुळें आमच्या निस्सीम मैत्रीला कधींच बाध येत नसे. वसंत कॉलेजांत जात असे. तर मी आपल्या नोकरी धंद्यामार्गें जात असें; पण हें आमचें व्यवसाय-भिन्नत्वहि आमच्या मैत्रीच्या आड कधीं आलें नाहीं. वसंत कॉलेजमधून आला कीं मी ऑफिसांतून येईपर्यंत थांबत असे आणि मग आम्ही दोघे गप्पा गोष्टी करीत समुद्रावर फिरावयास जात असूं. हा आमचा नेहमींचा दैनिक कार्यक्रमच होऊन राहिला होता.

त्या दिवशीं असेच आम्ही दोघे फिरावयास निघालों होतों. बोलतां बोलतां वसंत सहज म्हणाला, “ माधव, आजची नवीन बातमी तुला समजली का ? ” मी प्रश्नार्थक मुद्रेनें त्याच्याकडे पाहिलें.

“ तुझ्या बाजूच्या रिकाम्या झालेल्या ब्लॉकसाठी तूं आपल्या एका नातेवाईका-
साठी खटपट चालवली होतीस ना ? ”

“ हो, मग त्याचं काय झालं ? ”

“ ती तुझी खटपट व्यर्थ गेली ! ”

“ ती कशी ? ”

“ अरे तो ब्लॉक आज भरला. ”

या निराशाजनक बातमीनें मी थोडासा अस्वस्थ झालों. कारण ज्या माझ्या नातलगासाठी मी खटपट करीत होतो, त्याला त्या जागेबद्दल मी शंभर टक्के हवाला दिला होता. त्यामुळे आतां त्याला 'काय जाय द्यावा याचा मी विचार करूं लागलों.

मी बराच वेळ बोलत नाहींसा पाहून वसंत माझ्या खांद्यावर हात ठेवीत म्हणाला, “ माधव, काय माणूस आहेस रे तूं ! तो ब्लॉक भरल्याचं तुला मी सांगितलं तर निदान बुवा तिथं कोण राह्यला आलं वगैरे काहीं विचारावयाचं, तें सोडून राहिलास आपला आपल्याच विचारांत गर्क होऊन ! ”

“ खरंच ! तें राहिलंच विचारावयाचं ! कुणी घेतला तो ब्लॉक ? ”

“ माझ्याच एका कॉलेज मैत्रीणीनं ! ” वसंतानें निर्विकार मुद्रें उत्तर दिलें.

“ म्हणजे तुला मैत्रीणीहि आहेत वाटतं ? माझ्याकडे नाहीं कधीं बोललास तें ? ”

“ मुद्दाम बोलण्यासारखं यांत एवढं विशेष तें काय आहे ? ”

मी त्याच्या नजरेला नजर भिडविली. तोच त्याचा नेहमींचा निर्व्याजपणा आतांहि तिथें दिसत होता.

“ तिचं नांव शकुंतला ! फार चांगल्या स्वभावाची आहे ती ! तुझी होईलच आतां तिच्याशीं ओळख म्हणा ! शेजारींच आहे ती ! ”

“ नको बुवा ! अशा ओळखी करणं माझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध आहे हें तुला माहित नाहीं वाटतं ? ”

“ हेंच तें ! एखादीशीं मुद्दाम ओळख करून घेण्याचा प्रयत्न करणं हें अयोग्य ! पण कारणपरत्वे सहजगत्या ओळख झाली तर पवित्र अंतःकरणाच्या तरुणाला तरी त्यांत काहीं पाप आहे असं वाटायला नको ! तसं वाटणं म्हणजेच पर्यायानं आपलं मन पापी असल्याची कबूली देणं असं नाहीं का ? ”

“ म्हणजे अखेर तूं आपल्या मूळ वादावर आलास म्हणावयाचा ! ” तो विषय नंतर तेथेंच थांबला.

कधींहि खंड न पडतां अगदीं नियमितपणें फिरावायला जाण्याचा आमचा तो दिवस म्हणजे अखेरचाच ठरला. त्यानंतर आम्ही फिरायला जात नसूं असें नाहीं, पण आतां त्यांत पूर्वीचा नियमितपणा राहिला नव्हता. कधीं एकटा, कधीं शकुंतलेबरोबर तर कधीं माझ्याबरोबर अशा वसंताच्या फिरण्याच्या तीन तऱ्हा होऊं लागल्या.

वसंत-शकुंतलेची मैत्री वाढत्या प्रमाणांत होत असलेली मी पहात होतों. मी मात्र शकुंतलेशीं ओळख होण्यास कारणीभूत होणारा प्रत्येक प्रसंग टाळीत होतों. असें करण्यांत माझ्या अति भिडस्त स्वभावानेंहि मला चांगलाच हात दिला होता. पण असें असलें तरी तिच्या आणि वसंताच्या हरएक हालचालींवर मी सूक्ष्म नजर ठेवली होती. असें करण्यांत माझा एक हेतु होता. तो म्हणजे वसंताच्या प्रेमाचें पावित्र्य कितपत टिकून राहतें तेंच मला पडताळून पाहावयाचें होतें. आणि प्रसंग गांठून त्याच्या पावित्र्याच्या गप्पा किती फोल आहेत, तें त्याला दाखवून द्यावें असा माझा बेत होता. पण जसजसे दिवस जाऊं लागले तसतसें माझ्या कामांत मला यश येणें ही गोष्ट दिसते तितकी सोपी नाहीं हें मला कळून येऊं लागलें. वास्तविक त्यांच्या मैत्रीवर, त्यांच्या एकत्र फिरायला जाण्यावर, त्यांच्या गप्पा मारण्यावर आजूबाजूच्या लोकांनीं कधींपासूनच टीकेची झोड उठवावयाला सुरवात केली होती. पण ही टीका मला बिलकूल पसंत नव्हती. कारण एकमेकांशीं बोलणें अगर फिरावयाला जाणें हाच काय तो त्यांच्या सान्या टीकेला आधार ! पण त्यांच्या चारित्र्याविषयीं शंका घेण्यास एवढाच आधार मला मुळींच पुरेसा वाटत नव्हता.

त्या दिवशीं रात्रीं जेवण झाल्यावर नेहमींप्रमाणें गप्पा छोटण्यासाठीं वसंताच्या खोलीवर गेलों. पण खोलीला कुलुप असलेलें पाहून मी परत आपल्या खोलींत येऊन वाचीत पडलों. दहा साडेदहाचा सुमार होतांच माझे डोळे झोंपेनें पेंगूं लागले. पुस्तक मिटलें आणि बिछान्यावर अंग टाकण्यापूर्वीं एकदां वसंताची खबर घ्यावी म्हणून गेलों. खोलीला लावलेलें कुलुप अजूनहि तसेंच होतें. आतां मात्र माझ्या विचाराला चालना मिळाली. अत्यंत निकडीच्या कामाशिवाय वसंत रात्रींच्या वेळीं बाहेर पडलेला मला तरी काहीं आठवला

नाहीं. कुठें बरें गेली असेल ही स्वारी ? मनांत दुसराच एक संशय डोकावला. मी हळूच शकुंतलेची कांहीं चाहूल लागते कीं काय तें पहावें म्हणून मार्गें परतलों. माझ्या खोलीच्याच समोर ग्यालरीला टेकून शकुंतलेचा छोटा भाऊ श्याम उभा होता.

“ काय रे, अजून झोंपला नाहीस तूं ? ” मी हळूच त्याला विचारलें.

“ नाही ! आम्ही ताईची वाट पहात आहों ! ” त्यानें उत्तर दिलें.

‘ कुठें गेली आहे तुझी ताई ? ’ असा प्रश्न विचारण्याचें माझ्या अगदीं मनांत येऊन गेलें. पण संयम करून ते शब्द मी ओठांतच जिरवले. मिळाली एवढीच बातमी मला तूर्त पुरेशी होती. खास हीं दोघेंही एकत्र कुठें तरी गेलेलीं असावीत ! तो कांहीं नाटकाचा वार नव्हता. मग तीं सिनेमालाच गेलीं असावीत ! मी मनाशींच विचार करूं लागलों. एकांतवासाचे इतके प्रसंग वरचेवर येत असतांही यांच्या प्रेमाचें पावित्र्य कायम राहणें कधींतरी शक्य आहे का ? कधींच नाही ! तें शक्य आहे असें मानणें म्हणजे मनुष्यस्वभावाची आपल्याला विलकूल पारख नाही हें कबूल केल्यासारखेंच आहे. मनुष्य कितीही सदाचरणी असला तरी त्याच्या सदाचाराला कांहीं सीमा असतेच कीं नाही ? बस्स, तें कांहीं नाही ! आतां वसंत भेटला कीं संधि पाहून त्याचे दांत त्याच्या घशांत घातलेच पाहिजेत असा मी निश्चय केला.

दुसऱ्या दिवशीं कामाच्या गर्दीमुळें मला ऑफिसांतून यायला बराच उशीर झाला. रात्रच झाली म्हटलें असतां अधिक शोभेल. खोली उघडून मी बटन दाबलें पण खाणावळीचा डबा गळ्यानें आणून ठेवलेला कांहीं मला दिसला नाही. इतकी रात्र त्यानें आजपर्यंत कधीं केली नव्हती. मी कोट व टोपी काढली. हातपाय स्वच्छ धुतले आणि गळ्याच्या शोधार्थ निघालों. गडीबहादूर आपल्या बांकड्यावर हातपाय ताणून पडले होते. त्यांचें शरीर जाग्यावर होतें, पण भान हरपलें होतें. स्वारीनें ‘ नवटांक ’ झोंकली होती याबद्दल आतां संशयच राहिला नाही. जेवणाचें काय करावयाचें ? भूक तर सपाटून लागली होती. खाणावळींत इतकें लांब जाण्याचें अगदीं जिवावर आलें होतें. बरें कदाचित् गेलों आणि रात्र झाल्यामुळें त्यानें सगळी आवराआवर केली असली तर पंचाईत ! विचार करून अखेर ठरविलें कीं घरांत दूध आहे. कॉफी

करून प्यावी आणि स्वस्थ झोपावं ! मी लगेच स्टोव्ह पेटविण्याच्या तयारीस लागलों. कुणीतरी दारांत डोकावून गेल्याचा मला भास झाला. स्टोव्ह पेटवून मी आधण ठेवलें. पुन्हां कुणाची तरी चाहूल लागली म्हणून दाराकडे वळून पाहिलें तो दारांत शकुंतला उभी ! मी तसाच उठलों आणि पुढें होऊन विचारलें, “ काय हवं ? ”

“ काहीं नको ! आईनं पान वाढलं आहे ! मी आपल्याला—जेवावयाला बोलवायला आल्यें आहे. ” मधुर स्मित करीत ती म्हणाली.

“ पण—पण मला आतां भूक नाही ! ” मी हे शब्द कसेतरी उच्चारले.

“ वा ! तुमची भूक पण अगदीं आशाधारक असते. गड्यानं पळ काढतांच तिनेंही पळ काढला वाटतं ? ”

“ तसं नाही, पण उगीच तुम्हांला कशाला त्रास ? ”

“ आम्हांला त्रास वाटला असता तर आम्हीं आपण होऊन तुम्हांला कधीं बोलावलं असतं का ? आतां यायचं मनांत नसेल अगर आमच्याकडे जेवणं आपल्याला आवडत नसेल—”

“ छे छे ? तसा कांहींच प्रकार नाही ! चला मी आलों ! ”

मी पानावर बसून जेवत होतों खरा, पण जेवतांना माझी जी काय त्रेधातिरपिट उडत होती ती माझी मलाच माहीत ! शकुंतलेची आई आणि शकुंतला माझ्याशीं मधून मधून बोलत होत्या—हें घ्या, तें घ्या, असं सारखं चालविलं होतं त्यांनीं ! पण माझ्या तोंडांतून ब्र बाहेर पडेल तर शपथ ! कसाबसा एकदांचा जेवून मी आपल्या खोलींत परत आलों तेव्हां कुठें मी सुटकेचा निश्वास टाकला !

थोड्या वेळानें वसंत आला तो हंसत हंसतच ! हे हंसणारे दांत आतां लवकरच मी त्याच्या घशांत घालणार या विचारानें मीहि आपल्याशींच हंसलों.

“ आहेऽऽबुवा ! ” माझ्याकडे मिस्किलपणें पहात तो म्हणाला.

मी मनांत किंचित् चपापलों, पण बाह्यतः तसें काहीं न दाखवितां मी म्हणालों, “ काय रे काय झालं आहेऽऽबुवा करायला ? ”

“ अरे बाबा, असल्या गोष्टी लपून का कुठं राहतात ? अस्सं ! एकूण एव्हां-पासूनच जांवयाची बडदास्त ठेवायला लागली म्हणायची सासूबाई ! ”

मी विस्मयचकित मुद्रेनें त्याच्याकडे पाहिलें. त्याच्या चेहऱ्यावर विनोदाची झांक मारत होती पण त्यांत कुत्सितपणा बिलकूल नव्हता.

“ वसंत आज काय तूं भांगबिंग पिऊन तर नाही ना आलेला ? ”

“ माधव, जी गोष्ट लवकरच जगजाहीर करावी लागणार आहे ती तूं माझ्यापासून लपवून ठेवूं पाहतोस याला काय म्हणावं ? पण माधव, लग्न झाल्यावर शकुंतलेला अगदीं फुलासारखी वागवायची हं ! ”

ही काय भानगड ? एवढ्यांतल्या एवढ्यांत माझे शकुंतलेशीं लग्नसुद्धां लावून झाली स्वारी पार !

“ वसंत, तुझं शकुंतलेवर निस्सीम प्रेम आहे असं म्हणतोस—तिच्याबद्दल असं कांहीं बोलतांना तुला कांहींच का रे वाटत नाही ? ”

“ खरं आहे ! माझे तिच्यावर निस्सीम प्रेम आहे. आणि आपल्या प्रेमाच्या माणसाचं जास्तींत जास्त हित व्हावं हीच माझी मनीषा असल्यामुळं तर मी असं बोललों. ”

“ पण जास्तींत जास्त हित करण्यापेक्षां शंभर टक्के हित करणं हें अधिक चांगलं नव्हे का ? मग तूच तिच्याशीं लग्न—”

“ माधव काय बोलतोस हें ! माधव, आमचं दोघांचं एकमेकींवर प्रेम आहे हें आम्हीं प्रांजलपणं कबूल करतो. पण त्या प्रेमांत कसल्याच तऱ्हेचा गढूळपणा नव्हता. तें अत्यंत शुद्ध आणि पवित्र असंच होतं व आहे. मग लग्नाचा पार्थिव विचार आमच्या स्वप्नांत तरी कसा यावा ? ”

त्याचें म्हणणें मला पटलें. शकुंतलेचा विवाह माझ्याशीं व्हावा ही त्याची उत्कृष्ट इच्छा म्हणजेच त्यांच्या प्रेमाच्या पावित्र्याचा पुरावाच नाही का ? पण मनांत थोडाहि किंतु राहूं नये म्हणून मी त्याला मधेंच प्रश्न केला,

“ काय रे वसंत, रात्रीं कुठं गेला होतास ? ”

“ काल रात्रीं ?—अरे बाबा काल दुपारींच आमच्या कॉलेजचे बरेचसे विद्यार्थी पुण्याच्या ट्रीपला गेले होते. त्यांच्याबरोबर मीहि गेलों. आतां एवढं खरं कीं जातांना तुला कळविणं मला शक्य झालं नाही. पण त्याचें कारण म्हणजे सगळा बेत अगदीं आयत्या वेळींच झाला. सारी गडबड नि धांदल ! शकूलाहि ही बातमी मला आगाऊ कळवितां आली नाही ! ”

“ म्हणजे ? ती नव्हती वाटतं तुमच्या ट्रीपमध्ये ? ”

“ छट् ! ती अलीकडे चारपांच दिवस कॉलेजांत तरी येत असते ? तिची एक बहीण फार आजारी आहे, तिच्याकडे हल्लीं ती रोज जात असते. रात्रीं फक्त घरीं येते. ”

माझ्या मनांतील सारे किंतू आतां दूर झाले होते. पण त्यामुळें मी मात्र अगदीं निराळ्याच परिस्थितींत येऊन पडलों होतों. इतके दिवस एकाच मजल्यावर शेजारीं शेजारीं राहिल्यामुळें शकुंतलेच्या प्रेमळ आणि सुस्वभावी वृत्तीची मला खात्रीच होती. ती दिसण्यांतहि मोहक आणि सुंदर दिसे. पण ही बाजू अशा रीतीनें अंगावर येईल ही कल्पनाच नसल्यामुळें मी जरासा गांगरून गेल्यास नवल काय ?

“ माधव, हें पहा ! आमच्या शकूला तूं अगदीं पूर्णपणें पसंत आहेस याबद्दल वाद नाही ! पण तुला आमची शकू पसंत आहे का ? ”

माझ्या तोंडांतून शब्दच बाहेर फुटेना !

“ पसंत नाही म्हणून सांगूं का ? ” वसंतानें विचारलें.

“ तसं सांगण्याची कांहीं जरूर नाही ! ” मी अधिन्या मनानें उत्तर दिलें.

“पण मी म्हणतो, ज्यांत त्यांत तूं असा खो घालायला लागलास तर व्हायचं तरी कसं ?” पद्माकर किंचित् चिडून बोलत होता.

“हो मीच नेहमीं खो घालतो ! जशी कांहीं मला बहिणीची कांहींच माया नाही ! तूं तिचा भाऊ आहेस, आणि मी मात्र तिचा शत्रू—”

“असं नाही मी म्हणत दादा,” पद्माकर किंचित नरमाईनें बोलूं लागला. “पण तूच पाहा, हाताशीं आलेलं प्रत्येक स्थळ तूं जर कांहीं ना कांहीं खुसपट काढून धुडकावून लावूं लागलास तर निशेचें लग्न जमावं तरी कसं ? तिचं लग्नाचं वय होऊन किती वर्षे लोटली हें तुला माहित आहे ना ?”

“माहित नसायला काय झालं ? आणि आजकाल निशेपक्षांही अधिक वयाच्या अविवाहित मुली तुला मी किती दाखवूं ? निशेचें लग्न होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे कां पदू ? माझं म्हणणं एवढंच कीं जें स्थळ मिळेल तें सर्व बाजूनीं चांगलं असावं ! म्हणजे मागाहून तिनें म्हणायला नको कीं भावांनीं मला एकदांची कशीबशी घराबाहेर लोटली नि झाले मोकळे !” यशवंत म्हणाला.

“हें बघ दादा, तुझ्या या कल्पनेप्रमाणें सर्व बाजूनी चांगलें स्थळ मिळायला निशेला जन्मभर अविवाहितच राहावं लागणार आहे. असें स्थळ मिळायला आम्ही तरी एवढे कोण मोठे लागून गेलों आहोंत ? अमक्याच्या घरीं सासूसासरेच नाहीत तर तमक्याचा जमीनजुमला नाही. तिसऱ्या कुणाला अधिक पगार नाही तर चवथा फारसा इंग्रजी शिकलेला नाही ! अशा या ना त्या कारणानें प्रत्येक स्थळांत मोडता घालण्याचें तूं अगदीं हातीं कंकणच बांधून उभा राहिला आहेस कीं काय कोण जाणे ! तें कांहीं नाही ! हें देशपांड्याचें स्थळ फार चांगलें आहे. नवरा मुलगा स्वभावानें चांगला आहे. आणि शिवाय दोघांचीं सहज पोटें भरतील एवढा पगारहि मिळत आहे त्याला ! मग देऊं का रुकार त्यांना ?”

“ बस्स कर तुझे पांडित्य ! मी तिचा वडील भाऊ आहे ! या बाबतीत मला शहाणपणा शिकवायला तू नको आहेस ! म्हणे नवरा मुलगा चांगला आहे ! कुठल्याही गोष्टीकडे दूर दृष्टीने पाहण्याची संवयच नाही तुम्हांला ! समजा उद्यां या नवऱ्या मुलाचं कांहीं बरं वाईट झालं तर तिची कोण अन्नान्न दशा होईल याची आहे का तुला कांहीं कल्पना ? पदू, तुला मी एकदांच बजावतो कीं निशेच्या लग्नाच्या बाबतीत तुला कसलीच ढवळाढवळ करण्याचें कारण नाही ! देशपांड्यांना मी आज सकाळींच नकारघंटा दाखवून आलों. ” यशवंत रागारागानें म्हणाला.

“ तिच्या जन्माची माती करून टाक म्हणजे सुटलास एकदांचा ! ” कसेबसे हे शब्द उच्चारून पद्माकर खोलीबाहेर आला. आजच्या प्रकरणानें त्याचें मन फारच अस्वस्थ झालें होतें. स्वतःच्या झालेल्या अपमानाच्या जाणीवेपेक्षांही बहीणीच्या लग्नाची दादानें चालविलेली ही विटंबनाच त्याला अधिक असह्य झाली. त्यांतच ऑफिसांतील कामाच्या दगदगीनें त्रासून नुकताच तो घरीं आलेला. त्याचें मस्तक जोरजोरानें भ्रमण करूं लागलें. काय करावें तेंच त्याला सुचेना ! अधिक उण्या शब्दांनीं दादारीं भांडलों तर त्यांत निशेचें कल्याण होण्यापेक्षां अनहितच होण्याचा संभव जास्त; पण अशा स्थितींत मुक्याचें व्रत धारण करून कालहरण करणेंही त्याला धोक्याचें वाटूं लागलें.

चूळ भरून टाकण्यासाठीं तो मोरीवर गेला. निशेनें घरांत एक पाट मांडून चहा आणि बटाटे पोहे त्यांच्यासाठीं तयार करून ठेवले होते. निशेची ही तत्परता आज त्याला विशेषच बौचक होऊं लागली. ईश्वरानें आपल्याला प्रेमळ बहिण दिली आहे पण तिचें हित करण्यास, तिला सुखी करण्यास हवें असलेलें सामर्थ्य मात्र आपल्याला दिलें नाही या जाणीवेनें त्याचें मृदु मन फारच व्याकुळ झालें. तो पाटावर बसला पण त्याची सारी भूक मरून गेली होती. तसेंच उठावें तर निशेला वाईट वाटावयाचें म्हणून कसेबसे पोह्याचे दोन चार चमचे तोंडांत कोंबून त्यानें चहा गट्ट केला आणि जरा डोकें शांत करावें या हेतूनें तो समुद्रावर जाण्यास निघाला. जातांना नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें त्यानें खालच्या मजल्यावर असलेल्या अविनाशच्या खोलीचें दार ठोठावलें. अविनाश कपडे करून तयारच होता. त्यानें खोलीला कुलूप अडकाविलें आणि ते दोघे बाहेर पडले.

रस्त्यानें जातांना गप्पा गोष्टी करीत जाण्याचा त्यांचा नेहमीचा रिवाज, पण

आज पद्माकरानें वाटेंत एकदांही तोंड उघडलें नाहीं याचें अविनाशाला फार आश्चर्य वाटलें. त्यानें अस्वस्थ मनानें पद्माकराकडे पाहिलें. त्याची मुद्रा उतरून गेलेली त्याला दिसली. पद्माकराच्या घरीं अविनाशचें नेहमींच जाणें येणें असल्यामुळें त्याच्या घरांतलि वादळाची त्याला कल्पना होतीच, पण पद्माकराची ती स्थिति पाहून त्या वादळानें आज कांहीं निराळेंच स्वरूप धारण केलें असावें असा त्यानें तर्क केला ! समुद्रावर चार दोन फेऱ्या घालण्याचा नेहमींच्या कार्य-क्रमाला आज त्यानीं टाळा दिला आणि विशेष वर्दळ नसलेल्या अशा एका जागीं ते जाऊन बसले.

बराच वेळ झाला तरी पद्माकर बोलत नाहींसा पाहून अविनाशानें आपण होऊनच बांध फोडण्यास सुरवात केली.

“ काय रे पदू, आज कांहीं कमजास्त घडलं वाटतं घरीं ? ”

“ कमजास्त काय घडायचं ? नेहमींचच चाललं आहे हें ! मला आतां अगदीं वाट येऊन गेला आहे सगळ्या गोष्टींचा ! ” बोलतां बोलतां पद्माकराचे डोळे अश्रूनीं डबडबून आले.

“ पदू, वेळ्या असं वैतागून कसं चालेल ? काय झालं तें मला सांग ! म्हणजे त्यांतूनही मार्ग काढूं आपण ! जगांतील प्रत्येक घटनेला ईश्वर थोडीशी तरी पळवाट राखून ठेवतो. अडचणींत सांपडलेल्या माणसांनीं या पळवटीचा फायदा करून घ्यावयाचा असतो ! ”

“ तशी पळवाट आतां आम्हांला एकच ! निशेच्या आणि माझ्या जीवाचें कांहीं तरी बरं वाईट होणें— ”

“ पदू, तुझें डोकें आज ठिकाणावर दिसत नाहीं, म्हणून तूं असें बोलतोस ! निशेच्या लग्नाचं पुनः फिसकटलं वाटतं ? ”

“ होय, ! आणि तेंही आमच्या दादामुळें ! त्यानें आपल्या डोक्यांत भरून ठेवलेल्या विचित्र कल्पनांचा त्याग जोपर्यंत तो करीत नाहीं तोंपर्यंत निशेच्या लग्नाचं कधींच जमायचं नाहीं हें नक्की ! अविनाश, तुला कल्पना नाहीं, ज्या ज्या वेळीं आपल्या लग्नाचें फिसकटलेलें निशेच्या कानीं येतें त्या त्या वेळीं तिच्या कोमल हृदयावर जे दारुण घाव बसतात त्याची यथार्थ कल्पना आमच्या दादाला कधींच यायची नाहीं. आम्हाला दुःख होऊं नये म्हणून ती आपली आनंदी वृत्ति बाहेरून कायम राखण्याची जिवापाड खटपट करीत असते. पण

या कृत्रिम आनंदाचा झिरझिरीत पडदा जरा दूर सरला कीं तिचें अंतःपटल निराशेच्या कृष्ण मेघांनीं कसें दाट व्यापून गेलें आहे तें लगेच दिसून येतें. पण हें पहायला झालें तरी खऱ्या प्रीतीचे—जिव्हाळ्याचे डोळे असावे लागतात ! आणि आमच्या दादापार्शीं तर त्यांचा पूर्ण अभाव ! मग त्याच्या नजरेला या गोष्टी याव्यात कशा ! असा तिच्या जिवाचा कोंडमारा होऊन बसला आहे !”

“ खरं आहे तुझं म्हणणं ! निशेची ही स्थिति अलिकडे माझ्याहि अनेकदां निदर्शनास आली आहे. बोलतां बोलतां मधेंच स्तब्ध राहणें; एक एक गोष्ट तीन तीनदां सांगावी लागणें; बोलण्यांत विसंगति दिसणें इत्यादि अनेक गोष्टी तिच्याशीं बोलतांना माझ्या लक्षांत आलेल्या आहेत !”

“ होय ना अविनाश ! तुलाहि हाच अनुभव आला आहे ना ? पहा ! मी म्हणतो तें हेंच ! जी गोष्ट तुझ्यासारख्याच्या ध्यानांत चटकन् येते ती दादांच्या ध्यानीं येऊं नये याचा अर्थ काय ? दादांचें निशेवर असावं तेवढं प्रेम नाहीं असाच नाहीं का याचा अर्थ ? आपलेपणाच्या भावनेनें पहिल्याखेरीज ही अंतः-रंगांतील गूढ रहस्ये कुणालाहि उलगडणं शक्य नसतं ! तूं माझ्या निशेबद्दल जेवढी कळकळ दाखवितोस त्याच्या निम्यानें जरी—

“—अविनाश, अनेकदां माझ्या मनांत येतं कीं माझ्या निशेला पदरांत घे, म्हणून तुलाच गळ घालावी म्हणून ! पण तुझ्या मित्रत्वाचा फायदा मी अशा रीतीनें घेतलेला पाहून तूं मला कृतघ्न तर म्हणणार नाहीस ना, या शंकेनें माझ्या ओंठातले शब्द ओंठातच जिरतात !”

“ पद्माकर, खरं सांगायचं म्हणजे निशेसारख्या गोड मुलीनें माझें पत्नीपद सुशोभित करणें हें मी माझें भाग्यच समजतो. पण तुमच्या अडचणींचा मी फायदा घेतला असें तुम्हांला वाटूं नये म्हणूनच मी आजवर मूग गिळून बसलों होतो. तुमची सर्वांची अनुमति असेल तर निशेशीं विवाहबद्ध होण्यास मी एका पायावर तयार आहे !”

आकाशांत दाट जमलेले मेघ वाऱ्यानें दूर होतांच जसें सूर्यदर्शन घडतें तद्वतच पद्माकराच्या चेहऱ्यावरील उल्हास—सूर्याचें दर्शन अविनाशला घडलें.

“ हें बघ अविनाश !” थोड्या वेळानें पद्माकर म्हणाला, “तुझ्या आश्वासनांनें माझ्या हृदयावरील अर्धेअधिक दडपण कमी झालें आहे. पण आतां तुला आणखी एक विनंति करायची आहे. आमच्या दादांना हा संबंध पसंत पडाव-

याचा नाही ! हें केवळ अनुमान नव्हे ! एकदां मी सहज तुझ्याबद्दल त्याच्याकडे बोललों होतो. आणि त्यावेळीं त्यानें मला एकदम धुडकावून लावलं होतं ! तेव्हां माझी विनंति एवढीच आहे कीं, वेळीं अवेळीं दादाकडून तुझा अपमान होण्याचा संभव आहे. त्याच्या शब्दांनीं अगर कृतींनीं तुझे मन दुखावलें जाण्याचा बराचसा संभव आहे; तरी अशा वेळीं निशेकडे आणि माझ्याकडे पाहून तूं तो सारा अपमान गिळला पाहिजेस ! ”

“ पद्माकर, त्याबद्दल तूं पूर्ण निर्धास्त रहा ! तुला दिलेलें वचन मी आपल्या प्राणाचें मोल देऊनही पाळीन एवढें सांगितलें म्हणजे तुझी खात्री होईल ना ? ”

“ बस, बस ! तुझे सहाय्य असल्यावर मला काय अशक्य आहे ? ”

“ पद्माकर, हें पहा तुला मी आतां अगदीं शेवटचें निक्षून सांगतो कीं माझ्या घरांत हे असले थेर अतःपर मी चालूं देणार नाहीं. ! ”

“ कसले थेर दादा ? काय झालं ? ”

“ काय झालं ? अरे काय व्हायचं राहीलं आहे तें तरी सांग ? डोळे असून आंधळ्याचें सोंग घेण्याची कला चांगलीच साधली आहे तुला ! मी तुला स्पष्टच विचारतो, निशेचें हें सध्यांचें वर्तन तुला पसंत आहे का ? ”

“ दादा, पसंत न पडण्यासारखं काय आहे तिच्या वर्तनांत ? मला तर कांहीं विशेष फरक पडलेला दिसत नाहीं तिच्या वागणुकींत ? ”

“ अरे अरे ! पदू, तूच का बोलत आहेस हें ? अविनाशशीं होणारें तिचें अलिकडचें वर्तन तुला मानवतें ना ? त्या दोघांनीं एकमेकांशीं फार सलगीनें वागणें, वेळीं अवेळीं एकांतांत गुलगुल गोष्टी करीत राहणें, प्रसंगीं माझ्यापेक्षांही त्याची बडदास्त ठेवणें, या सान्या गोष्टींत तुला वावणें असें कांहींच वाटत नाहीं ना ? ” यशवंताच्या संतापाचा पारा वर चढत होता.

“ दादा, मी तुला त्याच दिवशीं सांगून टाकलं ना कीं, निशा आणि अविनाश हीं दोघेही परस्परावर अनुरक्त आहेत आणि तुझ्या विरोधाला न जुमानतां तीं लवकरच विवाहबद्ध होणार आहेत म्हणून ! मग अशा जोडप्यानें थोडेसें प्रियाराधन केलं तर त्यांत बिघडलं कुठें ? भावी वधुवरें एकमेकांशीं थोडींफार मोकळेपणानें वागूं लागलीं तर लगेच पाप पाप म्हणून ओरडणें म्हणजे ‘ साप साप ’ म्हणून भूमी बडवण्यासारखेंच नाहीं कां ? आणि दादा, या गोष्टीला दुसरीही एक बाजू आहे.

त्याचाही तुला अवश्य विचार केला पाहिजे. आज निशेचें वय जवळ जवळ पंचवीस वर्षांचें आहे. मुंबईसारख्या शहरांत तिचें आयुष्य गेलेलं ! लहानपणापासून कधीं सिनेमांना अगर नाटकांना तूं तिला घेऊन जात होतास ! प्रणय-कथांची अनेक पुस्तके सहजच तिच्या वाचण्यांत आलेलीं ! कळत वा नकळत तिच्या नैसर्गिक मनोविकारांचे अशा रीतीनें उद्दीपन होत गेलेलें ! आपल्या बरोबरीच्या साऱ्या मुलींचीं भराभर लग्नें होऊन त्यांचे थाटलेले संसारही हिनें पाहिलेले ! ज्या चाळींत आम्ही राहतों त्या चाळींतील सारीं बिऱ्हाडे आपापल्या संसारसुखांत मग्न होऊन राहिलेलीं तिला दिसत होतीं. दादा, रागावूं नकोस ! पण प्रत्यक्ष आमच्या घरांत तुझ्या आणि वहिनीच्या संसाराचें मनोरम चित्र चौवीस तास तिच्या नजरेसमोर खेळलेलें ! या आणि अशासारख्या इतर अनेक बारिकसारिक गोष्टींचा तारुण्यांत पदार्पण केलेल्या तिच्या यौवनसुलभ भावनांवर, तिच्या विकाराविचारांवर काय परिणाम झाला असेल याचा तूं कधीं विचार केला आहेस का ? बरें, अशा रीतीनें उद्दीपित झालेल्या मनोविकारांना योग्य दिशा लावण्याचा जो हा विवाहाचा शिष्टसंमत मार्ग-तो मार्ग तरी तिला सुलभ करून देण्याचा तूं कधीं प्रयत्न केलास का ! उलट अशा तऱ्हेची आलेली प्रत्येक संधी या नाही त्या कारणानें गमावून बसण्यास तूं कारणीभूत झालास ! आणि आपल्या भावी पतीच्या सहवासानें तिच्या दबलेल्या—गुदमरून गेलेल्या मनोवृत्तीचें पुनरुज्जीवन होऊं लागलेलें पहातांच ‘अब्रह्मण्यम् !’ म्हणून ओरडायला तुझी तयारीच ! दादा, तुला हात जोडतों हवा तर, पण या जुळून आलेल्या लग्नांत मोडता घालून निशेच्या जन्माची कायमची राखरांगोळी करूं नकोस एवढीच माझी तुला विनंति आहे. ”

आवेगासरशीं पद्माकर हें सारें बोलून गेला. पण आपण हें सारें बोललों कसें ! आणि दादानें तें निमूटपणें ऐकून घेतलें कसें, याचें त्याला आतां नवल वाटूं लागलें. दादाला आपलें म्हणणें पटलें कसें ? तसें असेल तर मात्र मोठाच चमत्कार म्हणावयाचा ! पण असा चमत्कार कांहीं घडून आला नाही हें त्याला कळून चुकलें. कपडे चढवून बाहेर जातां जातां यशवंत म्हणाला,

“ पद्माकर, तुला वाटलें असेल कीं, तुझ्या या व्याख्यानाचा माझ्यावर कांहीं परिणाम झाला असेल तर तो तुझा भ्रम आहे. अशीं व्याख्यानें मी आजवर पुष्कळ ऐकलीं आहेत ! पुन्हां एकदां तुला बजावतों कीं असला बाष्कळपणा

तुम्हाला करावयाचा असेल तर माझ्या घरांतून अगोदर चालते व्हा ! मग मन-
सोक्त धांगडधिंगा घालायला तुमचे तुम्ही मुखत्यार आहांत ! ”

यशवंत निघून गेल्यावर पद्माकरानें जवळच्या एका आराम खुर्चीवर आपलें
अंग टाकलें. निशेच्या नशिवांत विधात्यानें आणखी काय काय लिहून ठेवलें
आहे याचा तो आपल्याशींच विचार करूं लागला. आतांचें आपलें व दादाचें
बोलणें तिच्या कानावर गेलें असेल काय ? गेलें असल्यास तिच्या हळुवार
मनाला केवढ्या बरें यातना झाल्या असतील ! या विचारांच्या तंद्रीत असता-
नांच त्याच्या कानांवर खालील शब्द पडले.

“ पद्माकर, असा एकसारखा विचार करून, माझ्यासाठीं स्वतःच्या जीवाला
विनाकारण त्रास करून कां बरें घेतोस ? ” निशेचेच शब्द होते हे ? तिचे डोळे
भरून आले.

“ निशे, मला दादाच्या स्वभावाचें राहून राहून राहून फार नवल वाटतें !
तुझ्याबद्दल त्याला काहींच कसें वाटत नाहीं ? ”

“ नशिब माझे ! दुसरें काय ? पण आतां त्याच्या रागाला भिऊन चालणें
मला शक्य नाहीं. ज्या दिवशीं मीं माझे हृदयसर्वस्व अविनाशला अर्पण केलें,
त्या दिवशींच या घराचा आणि माझा संबंध तुटल्यासारखा झाला. ” बोलतां
बोलतां ती एकदम स्तब्ध झाली. तिचे विचार हळुहळु मागील कालाकडे
वळूं लागले. त्या गोड दिवसांची तिला आठवण झाली. त्या दिवशीं नेहमीं-
प्रमाणेंच आपण अविनाशला अरे तुरे करून बोलत होतो. तोंच अविनाश
थोडासा थट्टेनें म्हणाला, “ निशे, आजपासून मला अरे तुरे नाहीं हो करायचं ? ”

“ म्हणजे आजपासून कुणीतरी मोठा माणूस झालास वाटतं तूं ? ”
तिनें विचारलं.

“ हो फारच मोठा झालों आहे मी ? ”

“ अस्सं ! मग तुला काय म्हणायचं ? महाराज कीं युवराज ? ”

“ नुसतं पतिराज म्हटलं तरी पुष्कळ झालं ! ”

“ इश ! कायरे अविनाश तुझी ही भलतीच थट्टा ! ” ती लटक्या रागानें
म्हणाली. यावर त्यानें सारी हकिकत आपणाला कशी सांगितली, आपण
परस्पराशीं वचनबद्ध कसें झालों, हा प्रसंग आणून दिल्याबद्दल पद्माकराचे

आपण मनांतल्या मनांत कसे आभार मानले, या साऱ्या गोष्टी तिच्या नजरेसमोरून एकामागून एक जाऊं लागल्या.

या सुखस्वप्नांत मग असतानांच खालच्या मजल्यावरून कुणीतरी निरोप आणला, ' अविनाश सायकलवरून पडल्यामुळें त्याच्या पायाला इजा झालेली आहे. आपल्याला बोलावलं आहे. '

पद्माकर आणि निशा जवळ जवळ धांवतच अविनाशच्या खोलींत गेली. अविनाश काँटवर कण्हत पडला होता. त्याचा पाय बराच मुरगळल्यासारखा दिसत होता.

पद्माकरानें लगेच जाऊन डॉक्टरला आणलें. डॉक्टरनीं पाय तपासला. एक कसलेसें तेल त्यांनीं पायाला चोळण्यास दिलें आणि मधून मधून पाय शेकण्यास सांगून ते निघून गेले. मात्र तैलमर्दन आणि शेक हे उपचार जितक्या अधिक वेळां होतील त्या मानानें गुण अधिक लवकर येईल असें जातांना बजावण्यास ते चुकले नाहींत.

“ निशे मग काय विचार आहे तुझा ? ” पद्माकरानें विचारलें.

“ यांत विचार कसला ? डॉक्टरच्या सांगण्याप्रमाणें व्यवस्था ठेवण्याचें काम माझ्याकडे लागलें. ”

“ आणि दादानें विचारलें तर त्याला काय उत्तर देशील ? ”

“ हात्तिच्या ! उत्तर न देतां येण्यासारखा मी गुन्हा थोडाच करतें आहे एखाद्याचा ! आजारी माणसाची शुश्रूषा करणें हा गुन्हा कधींपासून झाला ? याची गणना पापांत कधींपासून होऊं लागली ? एखादी नर्स नाहीं का अनेक रोग्यांची शुश्रूषा करीत ? या तिच्या कृत्याला कोणी अनीति म्हणेल का ? मग येथें तर माझ्या जिवाळ्याचा, माझ्या भावी आयुष्याचा प्रश्न आहे ! उलट हें कर्तव्य बजावण्यांत मी कसूर केली मग मात्र मी पापाची धनीण होईन खरी ! ”

पद्माकर आज नेहमींप्रमाणें बाहेर न जातां घरींच राहिला. दादा आल्यावर गडगडाट होणार हें तो पूर्णपणें समजून चुकला होता. आणि त्यालाही या गोष्टीचा एकदां केव्हांतरी सोक्षमोक्ष करावयाचाच होता.

यशवंत बाहेरून आला तो रागारागांतच ! मघांच्या रागाचा पारा अजून उतरला नाहीं हें पद्माकरानें जाणलें. या आर्गींत आतां तेल ओतावें लागून त्यामुळें जो भडका होईल त्याला तोंड देण्याची त्यानें तयारी चालविली.

बराच वेळ निशा न दिसल्यामुळे यशवंताला संशय आला. अविनाशच्या खोलीत ती क्वचितच कामासाठी केव्हांतरी जात असे ही बातमी त्याला लागली होती. पण ती बहुधा त्याच्या गैरहजेरीत जात असे आणि गेली तरी फार वेळ राहत नसे.

“निशा कुठे गेली ?” त्याने रागांतच प्रश्न केला.

“खाली गेली आहे !” पद्माकराने शांतपणे उत्तर दिले.

“खाली कोणाकडे ?” यशवंताने मुद्दामच अज्ञान पांघरले.

“सायकलवरून पडल्यामुळे अविनाशचा पाय दुखवला आहे—”

“तो चुरीत बसली असेल !”

“पायाला शक देणे अत्यंत जरूर आहे म्हणून डॉक्टरनी—”

“त्याचा अर्थ तोच ! मला समजतात हीं सारीं ढोंग, तुमची डोकीच बिघडून गेलेलीं दिसतात ”

“दादा, पण यांत एवढे राग येण्यासारखं काय आहे रे !”

“काय आहे ! कांहींच का नाही ? पद्मा, असं विचारायला तुला कांहींच शरम वाटत नाही ? जाऊं दे, तुझ्याशीं अधिक वाद घालण्यांत कांहीं अर्थ नाही ! पण एवढे मात्र तुला सांगून ठेवतो कीं निशेला माझी खोली अगदीं या क्षणापासून वर्ज्य आहे. ”

“मग दादा, तिला ही खोली जोपर्यंत वर्ज्य राहिल, तोपर्यंत मलाही ती वर्ज्य आहे असें मी समजतो. ” पद्माकर ठांसून म्हणाला.

“तरीही चालेल !” यशवंताच्या तोंडून हे शब्द एकदम बाहेर पडले.

दुपारीं दोन अडीच वाजण्याचा सुमार ! निशा कांहींतरी शिवणकाम करित खोलीच्या उंबरठ्यावर बसली होती. पद्माकर आणि अविनाश ऑफिसांत गेले होते. यशवंतकडून निघाल्यापासून पद्माकराने अविनाशच्याच खोलीत तात्पुरतें बिन्हाड ठोकले होते.

कुणाच्या तरी बुटाचा आवाज झालेला ऐकूं आल्यामुळे तिने सहज त्या दिशेला पाहिले. त्यांचे नेहमीचे डॉक्टर जिना चढून वर जात होते. ती आपल्या जागेवरून उठली. चाळींत कुणाकडेही डॉक्टर आला कीं चाळींतील इतर माणसांच्या मनाचीही थोडीफार चलबिचल होत असते.

“ कोण हो, कोण आजारी आहेत वरच्या मजल्यावर ? ” तिने सहजच कुतुहलाने एका बाईला विचारले.

“ म्हणजे ? तुम्हांला खरोखरच माहित नाही की काय ? अहो, तुमचे यशवंतराव आज चारपांच दिवस तापाने आजारी आहेत ना ? ताप बिलकूल हटत नाही म्हणे ! विचान्यांची बायको पण झुकडे नाही. बाळंतपणासाठी हल्लीच तिला माहेरी पाठविलीन् त्यांनी ! ”

त्या बाईच्या दर शब्दागणिक निशेचा अस्थिरपणा वाढत होता. या वेळी आपले कर्तव्य काय याचा ती विचार करू लागली. अशा स्थितीत मी वर गेले तर दादाचा राग जीवंत होईल का, त्या रागाने त्याचा आजार वाढेल का, की आपण गेल्यावर त्याच्या जीवाला जरा बरे वाटेल ? तशा त्या परस्पर विरोधी विचारांचा निर्णय चालू असतांच तिचे पाय आपोआप जिन्याकडे वळले. ती हळुहळु जिना चढून वर गेली आणि यशवंताच्या खोलीच्या दारांत जाऊन उभी राहिली.

डॉक्टरची तपासणी संपतांच ते बाहेर आले. बरोबरच्या गृहस्थांकडे वळून ते म्हणाले, “ताप लवकर हटेल असे वाटत नाही. मुदतीचा आहे तो ! किती दिवस घेईल ते काहीं सांगता येणार नाही !—यांच्या घरी सध्या कुणी बायको माणूस नाही का ? ”

“ आहे ! मी आहे ! काय सांगायचं आहे ? ” निशेच्या तोंडून सहजगत्या हे उद्गार बाहेर पडले. डॉक्टरनीं मागे वळून पाहिले.

“ ओहो ! तुम्हीं आहांना ? मग काय काळजीच करायला नको म्हणा ! हें पहा, घाबरण्यासारखं काहीं नाही ! पथ्यपाण्याची तेवढी काळजी घ्या म्हणजे झाले. ”

डॉक्टर गेल्यावर निशेने खोलींत पाऊल टाकले. किती किती दिवसांनी आपण त्या खोलींत प्रवेश करित आहो असा तिला भास झाला. विछान्यावर निपचित पडलेल्या यशवंताला पाहून तिचे स्नेहार्द्र हृदय कळवळले.

त्या क्षणापासून निशेने यशवंताच्या सेवेला स्वतःला जवळ जवळ वाहून घेतले असे म्हटले तरी चालेल ! औषधपाणी, पथ्यापथ्य वगैरे ती काळजीपूर्वक पाहू लागली. एक महिना उलटून गेला तरी ताप निघण्याचे काहीं चिन्ह दिसेना. या एका महिन्यांत जेव्हां जेव्हां त्याचा ताप फार चढत असे त्या त्या वेळी त्याला भ्रम होऊन त्या भ्रमांत तो बडबडत असे. आणि या बडबडण्यांत

निशेचेंच नांव तो वरचेवर घेतं असे. ' निशे, तूं आलीस ? कां आलीस ?— मला मारायला आलीस का ?—मला मारूं नकोस ! मला क्षमा कर ! ' हें किंवा अशासारखेंच कांहीं तरी तो बडबडत असे.

तो जेव्हां शुद्धिवर असे त्यावेळीं निशा, पद्माकर आणि अविनाश, डोळ्यांत तेल घालून आपली सेवा करीत असलेली तो पाही ! पण त्यांच्याकडे सारखे बघत राहण्याखेरीज तो दुसरें कांहीं करीत नसे.

बेचाळीसाव्या दिवशीं त्याचा ताप साफ काढला. त्या दिवसापासून हळुहळू त्याच्या प्रकृतीला आराम पडूं लागला.

यशवंत आतां खोलींतल्या खोलींत हिंडू फिरूं लागला होता. त्या दिवशीं तो वेळ घालविण्यासाठीं कांहीं तरी वाचीत पडला होता. वाचतां वाचतां त्यानें सहज मान वर करून पाहिलें. समोरच निशा उभी होती.

' दादा, तूं आतां साफ बरा झालास ? मग मला आतां निरोप द्यायला तुझी कांहीं हरकत नाहीना ? ' तिनें विचारलें.

तिच्या म्हणण्याचा भावार्थ यशवंताच्या तेव्हांच लक्षांत आला.

“ निशे, वेडे, कसला निरोप मागतेस ! हें घर तुझें नाही का ? माझ्या हातून तुझा मोठाच अपराध घडला आहे ! आणि त्याचें कारण हेंच कीं तुझी खरी किंमत मला मुळींच कळली नव्हती ! तुझ्याशीं होणाऱ्या माझ्या वर्तणुकींत अंतःकरणाच्या जिह्वाळ्याचा पूर्ण अभाव होता; म्हणूनच तुझ्या सुखदुःखाकडे, विकार विचारांकडे आपलेपणाच्या भावनेनें मी कधींच पाहिलें नाही ! हा सारा माझाच अपराध ! निशे, लवकरच अविनाश तुला आपली सहधर्मचारिणी करून इथून घेऊन जाणार आहे. तोंपर्यंत तरी या तुझ्या दादाला सोडून तूं जाऊं नकोस !

“ अग, प्रेमाचा प्रभाव आहे हा सारा ! दुसरं काय ? ” एकजण म्हणाली.

“ छे ग ! कसलं प्रेम नि कसलं काय घेऊन बसली आहेस ? हा सारा कावा आहे तिचा ! नवरा सुशिक्षित असला, तर संसारांत वादाचेच प्रसंग विशेष यावयाचे ! शिवाय त्यांत स्वतःच्या सुशिक्षितवाला ग्रहण लागण्याचाही बराचसा संभव ! त्यापेक्षां आपला फारसा न शिकलेला नवरा केला, कीं ज्यांत त्यांत आपला बरचष्मा राखायला फार सोपं ! असंच ना ग मंदे ? ” दुसरीनें विचारलें.

“ तुटूं द्या ! तुटूं द्या ! आपल्या अकलेचे तारे तुटतात तितके तुटूं द्या ! काय चेष्टा चालविलीयू मघांपासनं ? कुकुबाळच जशी कांहीं ! ” मंदा किंचित् लटक्या रागानें म्हणाली.

“ ही सारी चेष्टाच वाटते तुला, मंदे ? अग, आम्ही समाजांतील एका जिव्हाळ्याच्या वादाला चालना देत आहोंत !—एवढंही समजू नये ना तुला ? ” पहिली बोलली.

“ खरंच ! ” दुसरीनें टेंकू दिला, “ सुशिक्षित पदवीधर मुलीनं अशिक्षित नवरा पसंत करावा कीं काय ?—याच गंभीर विषयावर आमचं बोलणं चाललं होतं ! ”

“ असं ! ” मंदा हंसून म्हणाली,—“ पण तुम्हांला यांत एवढं गंभीर आणि गहन काय वाटतं तेंच मला कळत नाही. खऱ्या प्रेमानं बद्ध झालेल्या दोन हृदयांत अशा तऱ्हेचे विकल्प येणं शक्य आहे का ? दुसऱ्याच्या सुखासाठीं आपल्या सुखावर, आपल्या आवडीनिवडीवर पाणी सोडायला तयार होणं यांतच प्रेमाची खरी मातब्बरी दिसून येते, असं नाही का तुम्हाला वाटत ? असं ज्यांना वाटत नाही—त्याग हाच खऱ्या प्रीतीचा उगम आहे हें तत्त्वच ज्याला पटत नाही, त्याला सुशिक्षित तरी कां म्हणावं ? त्याच्या नांवापुढं पदव्यांचं केवढंही लटांबर असलं, तरी सुज्ञ माणसं अशाची गणना अशिक्षितांतच करणार नाहीत का ? ”

“ बाई, बाई ! मंदे, डॉक्टरच्या परीक्षेला अलीकडे ‘ फिलॉसफी ’ हा विषय लावण्यांत आलायु कीं काय ? बाकी मंदे, अलीकडे प्रेमाचं हें शास्त्र फारच सवंग विकूं लागलेलं दिसतं ! अमुक हें असं का ? म्हणून कुणी विचारलं, कीं लगेच आमचं दोघांचं एकमेकांवर प्रेम आहे म्हणून खुशाल दडपून द्यावं ! सारी विषमता, सारे अन्याय, सारी अनीति आणि सारा अधर्म या प्रेमाच्या पांघरुणाखालीं सहज झांकला जातो आणि शिवाय वर आपल्या प्रेमळपणाचा दिमाख मिरवायला मिळतो तो निराळाच ! जमल्यास समाजाच्या विचारांत क्रांति घडवून यावी म्हणून ही नवी नीति स्वतःच्या आचरणांत आणून समाजाला “ धक्के ” देण्याचं भारी ब्रिकट, अप्रिय आणि कटु कर्तव्य आपल्याला अगदीं नाईलाजानं करावं लागत आहे असं म्हटलं, कीं एकाच दगडानं अनेक पक्षी मारल्याचं श्रेयही अनायासें पदरांत पडेल ! ”

“ अहो बाईसाहेब, आपण व्यासपीठावर उभ्या नाहीं राहिलेल्या, हें ध्यानांत आहे ना ? ” प्रकरण वाढत चाललेलें पाहून पहिली म्हणाली.

“ बोलूं दे ग तिला !—तिच्या म्हणण्यांत झाला तरी बराच सत्यांश आहे हें कबूल केलं पाहिजे. प्रेमाच्या नांवाखालीं कसे अत्याचार केले जातात याचीं अगदीं ताजीं उदाहरणं तर आपल्या डोळ्यांपुढेंच आहेत ना ? मग ? ”

मंदेचें घर जवळ आलेलें पाहून दोघी मैत्रिणींनीं तिचा निरोप घेतला. मंदा हळूहळू जिना चढून वर गेली. डॉक्टरची परीक्षा पास झालेल्या आपल्यासारख्या त्रिदुषीनें अशोकसारख्या साधारण मॅट्रिक झालेल्या तरुणाशीं विवाहबद्ध होण्यास कबुल देणें ही गोष्ट तिच्या अनेक मैत्रिणींत खळबळ उडवून देण्यास पुरेशी होती. या बाबतींत उलटसुलट टीकेचे घाव तिनें आतांपर्यंत कमी सोसले होते असें नाहीं. पण हे सर्व घाव तिनें इतक्या लीलेनें सहन केले कीं, त्यांपैकीं एकही घाव तिच्या हृदयाला जखम करूं शकला नाहीं. ‘ अशोकच्या दिलदार आणि प्रेमळ स्वभावाची जर यांना कल्पना असती, अगर त्याच्यावरील माझ्या गाढ प्रेमाची अंधुकशी जरी यांना जाणीव असती, तर यांनीं आपल्या स्वैर जिव्हांना कधींच आळा घातला असता ! ’ तिनें आपल्या मनाशींच म्हटलें.

तिच्यापूर्वीं पांचदहा मिनिटें आलेला अशोक तिची वाट पाहत गॅलरींत उभा होता. मंदा किंचित् ओशाळल्यासारखी झाली. लगबगीनें दार उघडीत तिनें विचारलें,

“ कित्तीसा वेळ झाला येऊन ?—फार नाही ना वाट पाहावी लागली ?”

“ आणि लागली तरी त्यांत काय बिघडलं ? विरहाप्रमाणे औत्सुक्य हेंही प्रेमाच्या वृद्धीला कारणीभूत होतं हें माहीत आहे ना तुला, मंदे !”

“ प्रेमाची अभिवृद्धि अशा बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून ठेवणं कित्तीसं शहाणपणाचं होईल याची मला शंका वाटते. हृदयांत प्रेमाची वाढ स्वाभाविक रीत्याच होणं अधिक इष्ट नाही का ? ”

“ पण त्या स्वाभाविक वाढीला झाली तरी परिस्थितीच्या उन्हापावसाची सारखीच जरूरी असते !—पण तें जाऊंदे तूर्त !—मग काय ठरविलास पुढील बेत ?”

“ थोडासा आपल्या मर्जीविरुद्धच ठरविला आहे म्हणा ना !”

“ हं, म्हणजे ? दवाखाना उघडायचा तुझा बेत नक्कीच झाला म्हणायचा !”

“ हो ! जवळ जवळ तसंच ! सध्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये आणखी थोडे दिवस काम करून थोडासा अनुभव आणि बराचसा आत्मविश्वास संपादन केला, की स्वतःच्या हिंमतीवर दवाखाना उघडायला कांहीं हरकत नाही असं मला वाटतं. आणि दवाखान्याचं बस्तान एकदां नीट बसलं की—”

“ विवाहाचा विचार करायचा, असंच ना ?—मंदे विवाहाची मी तुला घाई करीत नाही; पण या दवाखान्याच्या फंदांत तूं पडूं नयेस असं मला वाटतं. तुझी सध्यांची हॉस्पिटलमधील नोकरी उत्तम आहे. ईश्वराच्या दयेनं माझी सांपत्तिक स्थिती चांगली आहे. मग दवाखान्याचं बंधन स्वतःवर लादून घेण्यांत काय अर्थ आहे ? या दवाखान्याच्या वाढत्या व्यापामुळं आपल्या संसारांत अनेक अडथळे येतील असं नाही का तुला वाटत ? ”

“ आपलं म्हणणं मला पटतं ! पण स्वतंत्र रीतीने दवाखाना घातल्यानं मला जशी दीनदुबळ्यांची सेवा करतां येईल, तशी ती हॉस्पिटलांत नोकरी पत्कल्यानं करतां येईल का ? ”

“ तितक्या प्रमाणांत नसली, तरी बऱ्याच प्रमाणांत तुला तशी सेवा करतां येण्यासारखी आहे. शिवाय, एकदां विवाहाचं बंधन स्वखुषीनं आपल्यावर लादून घेतल्यावर संसाराकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करणं हें चांगलं का ? अशा माणसानं लग्नाच्या फंदांत पडूंच नये हें उत्तम !” त्यानें शेवटीं उच्चारलेल्या शब्दांत असलेली वैतागाची छटा मंदेच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिली नाही.

“ हं ! राग आला वाटतं ?—प्रेमाच्या वृद्धीवर आतांच झोडलेलं व्याख्यान

इतक्यांतच विसरलांत म्हणायचं ?—खरं सांगूं का ? मी हें सगळं आपली परीक्षा पाहावी एवढ्याच हेतूनं बोललें; तसं पाहिलं तर मी आपल्या शब्दाबोहेर का आहे ?”

चष्म्याची केस ठेवण्यासाठी अशोकने टेबलाचा खण उघडला. कोणीतरी खणांतील कागदपत्र अस्ताव्यस्त करून टाकले होते. कपाळाला एकदोन बारिकशा आंढ्या घालून खणांतील सामान नीट रचून ठेवण्याच्या उद्योगास तो लागला. तोंडाने शीळ घालीत त्याने आपले काम चालू ठेवले होते. आज तो अतिशय आनंदांत असलेला दिसत होता, आणि मंदेचें त्याच्यावरील अनुपम प्रेम हेंच त्याच्या आनंदाचें एकमेव कारण होतें; पण त्याचा हा आनंद एकजिनसी मात्र नव्हता. सूक्ष्म दृष्टीने पाहणाऱ्यास मध्येच तो एकाएकी खिन्न झाल्यासारखा, आणि मग बराच वेळ आपल्याच विचारांत गडून गेल्यासारखा दिसला असता ! मंदेच्या प्रेमाची सखोलता पाहण्याचे आजवर अनेक प्रसंग आले होते. या सर्व प्रसंगांत तिचें प्रेम चांगलेंच तावूनसुलाखून निघालें होतें. आतां आणखी एकच प्रसंग—आणि तोच त्याला सर्वांत भयंकर वाटत होता—यावयाचा होता !—याही प्रसंगांत ती पूर्वीप्रमाणेंच आपल्या कसोटीला उतरेल का ? कीं आतांपर्यंत खेळलेला प्रेमाचा सारा डाव ती एकदम उधळून लावील ? ती गोष्ट अशीच होती कीं, ती समजतांच आपल्याविषयींच्या साऱ्या कोमल भावना निमिषार्धांत जळून खाक व्हावयाच्या ! प्रेमाच्या जागेवर तिरस्काराचें साम्राज्य पसरावयाचें ! आणि—त्याला ती कल्पनाही असह्य झाली ! नाही ! असें घडून येतां कामा नये ! आपल्या साऱ्या सुखाचा मेरु असा एकाएकीं ढांसळूं द्यावयाचा कीं काय ? त्यापेक्षां—त्यापेक्षां लग्न होईपर्यंत ही गोष्ट तिच्यापासून गुप्तच ठेवली तर !—”

हातांतील कागदांतून फटकन् काहींतरी पडल्याचा आवाज झाला. पडलेली वस्तु त्यानें वर उचलली !—त्याच्या काळजांत धस्स झालें !

त्याच्या हातांतून ती वस्तू एकाएकीं गळून खालीं पडली. सहा वर्षांपूर्वी काढलेला त्याच्या पत्नीचा—त्यानें त्याग केलेल्या पत्नीचा तो फोटो होता !

आपले लग्न झालें आहे ही बातमी मंदाला कळून आल्यास केवढा अनर्थ होईल ! पण ही बातमी चोरून तरी कशी ठेवायची ! आज ना उद्यां कोणाकडून

ना कोणाकडून तिला ही बातमी कळणारच ! त्यापेक्षां आपणहूनच सर्व हकीकत तिला अगोदरच कळविणें इष्ट ! आज ना उद्यां करतां करतां इतके दिवस निघून गेले होते. पण ही गोष्ट मंदेला उघड करून सांगण्याचें धैर्य त्याला अजून झालें नव्हतें. या बाबतींत शक्य तितकें कालहरण करण्याचाच क्रम त्यानें चालू ठेवला होता.

पडलेला फोटो उचलून घेतां घेतां त्याच्या मनांत निराळेच विचार सुरू झाले. सहा वर्षांपूर्वी “ धर्में च अर्थें च कामे च—” अशी जिच्यापाशीं आपण शपथ वाहिली, तीच ही आपल्याशीं विवाहविधीनें बद्ध झालेली आपली कुसुम ! विवाहानंतर सहा महिनेच जेमतेम आपण एकत्र घालविले असतील ! आणि मग—तिच्या साध्या आणि भोळसट वागणुकीचा आपल्याला कंटाळा आला, ती आपल्याला आवडेनाशी झाली. एक दिवस असेंच काहींतरी निमित्त काढून आपण तिची माहेरीं खानगी करून दिली. आणि—आपल्या मुलीच्या शिलाबद्दल संशय उत्पन्न करण्यासारखे प्रसंग नजरेस पडल्यानें तिला मी आपल्याकडे पाठवीत आहे, असें खोटेंच काहीं तरी आपण तिच्या वडिलांना लिहून पाठविलें. त्या वेळेपासून या क्षणापर्यंत आपण तिची एकदांही वास्तपुस्त केली नाही. ही सहा वर्षे तिनें कशीं काढलीं असतील याचा आपण नुसता विचारही मनांत येऊं दिला नाही !—

ही सारी हकीकत मंदेला कळली—आपल्या हृदयाच्या या कठोरपणाची तिला जाणीव झाली तर—तर—त्यानें आपलें डोकें दोन्ही हातांनीं घट्ट दाबून धरलें. विचाराचा भार त्याला असह्य झाला.

मंदेची हॉस्पिटलमधून सुटण्याची वेळ झाली, कीं अशोकनें तिकडे जावयाचें आणि मग दोघांनीं मिळून कोठें तरी फिरावयाला जावयाचें, हा त्यांचा नेहमींचा क्रम ! याच क्रमानुसार आजही तो ठरलेल्या वेळीं हॉस्पिटलांत आला. पण आज अजून मंदेची मोकळीक झाली नव्हती. बराच वेळ वाट पाहून थकल्यावर त्यानें मंदेला निरोप पाठविला. मंदेनें त्याला आंत बोलावलें आणि ती बसली होती त्या खोलीला अगदीं लागूनच असलेल्या लहानशा गॅलरींत एक खुर्ची टाकून, थोडा वेळ बसण्याची त्याला सूचना दिली.

पंधरा-वीस मिनिटें तेथें बसल्यावर अशोक कंटाळला. मंदा काय करीत आहे

त्याचा कानोसा घ्यावा म्हणून हळूच त्याने बाजूच्या खिडकीचा पडदा दूर करून आंत डोकावले. एक स्त्री-पेशंट मंदेला कसली तरी हकीकत अगदी जिव्हाळ्याने सांगत होती. आणि मंदाही अत्यंत एकाग्रतेने तिची हकीकत ऐकण्यांत चूर होऊन गेली होती. अशोकने खिडकीतून आंत डोकावण्यास आणि त्या स्त्री-पेशंटने आपले तोंड बाजूला वळविण्यास एकच गांठ पडली. तिच्या चेहऱ्यावर नजर गेली मात्र—अशोक एकदम चमकून मार्गे सरला ! त्याची छाती धाड्-धाड् उडू लागली. मुद्देमालासकट चोराला पकडल्यावर त्याची जशी असहाय्य स्थिति होते, त्याच स्थितींत तो सांपडला. काय करावे तें न सुचल्यामुळे क्षणभर तो दिड्मूढ झाला.

“—त्यांनीं माझा त्याग केला याचं मला एवढं वाईट वाटत नाही हो ! ” त्या स्त्रीचें बोलणें अशोकला स्पष्टपणें ऐकूं येत होतें. “ पण वाईट वाटतं तें एवढंच, कीं माझं त्यांच्याशीं वर्तन इतकं चोख असतांही माझ्या शीलाविषयीं त्यांनीं संशय प्रदर्शित केला ! खुद्द नवऱ्यानंच असा संशय प्रकट केल्यावर पराचा पारवा करायची संवय असलेल्या लोकांनीं माझ्या अब्रूचे कसे धिंडवडे काढले असतील याची कल्पनाच करा तुम्ही, बाई ! ”

“ नवऱ्यानं ‘ टाकलेल्या ’ बायकांकडे आपला समाज कोणत्या नजरेनं पाहतो, त्यांची कसकशी विटंबना करतो, याचं वर्णन करायचं म्हटलं तर एक रामायणच होईल मोठं ! डोळे असून पाहायचं नाही, कान असून ऐकायचं नाही, अशी चमत्कारिक स्थिति असते त्यांची ! जो तो त्यांच्याकडे साशंक नजरेनं पाहणार ! ‘ दैवाचा कोप ’ म्हणून विधवांना जी थोडीबहुत सहानुभूति मिळते, तेवढीसुद्धां आमच्या वांट्याला येत नाही ? अमुक एका स्त्रीला नवऱ्यानं टाकली आहे ना ? मग ती वाईट चालीची असलीच पाहिजे, तिचं कुठं तरी वांकडं पाऊल पडलंच असलं पाहिजे, अशी आमचा समाज आपली ठाम समजूत करून घेत असतो. एवढा यांचा पुरुषजातीवर अंधविश्वास असतो ! पुरुष दोषी असेल, त्याच्या हातून कांहीं अन्याय घडला असेल, असं यांना स्वप्नांतही वाटत नाही ! मग खुद्द नवऱ्यानंच दुर्वर्तनी ठरविलेल्या स्त्रीची समाज कोणत्या रीतीनं संभावना करील तें तुम्हीच पाहा ! आम्हां टाकलेल्या बायकांचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करणारीं चार दोन पुस्तकं माझ्या वाचनांत आलीं आहेत ! पण या पुस्तकांच्या लेखक-लेखिकांपैकीं बहुतेकांनीं आमच्या मनो-

विकारांचा जो कोंडमारा होतो, त्यावरच विशेष भर दिलेला आढळून येतो. पण खरं सांगायचं, म्हणजे या गोष्टीला आम्हीं गौण मानतो. यापेक्षां आमच्या नाजूक मृदु भावनांची जी गळचेपी केली जाते—समाजाच्या अवहेलनात्मक छळामुळं आम्हांला जो मानसिक त्रास सोसावा लागतो—नाना तऱ्हेच्या अपमानांचे विंचू डसून आमच्या मनाला ज्या वेदना होतात, त्यांनींच आमच्या आयुष्याची धूळधाण होते. त्याचमुळं मृत्यूला कवटाळण्याला आम्हीं अगदीं एका पायावर नेहमींच तयार असतो !—म्हणून तुम्हांला सांगतें, कीं माझ्या नातलागांनीं मला इकडे आणून टाकली असली, तरी मला यांतून वांचविण्याची विलकूल खटपट करूं नका ! मृत्यु हाच माझा आतां एकमेव आधार आहे ! तेवढा तरी माझ्यापासून हिरावून घेऊं नका, एवढीच माझी आपल्याला हात जोडून प्रार्थना आहे.—”

मंदा आणि अशोक जिन्याच्या पायऱ्या उतरून खालीं आलीं.

“ समुद्रावर चलायचं का ? ” मंदेनें विचारलें.

“ हं. ” अशोक खालच्या मानेनेंच म्हणाला. बराच वेळपर्यंत कोणीच कोणाशीं बोललें नाहीं. मंदेच्या डोक्यांत त्या दुर्दैवी स्त्रीबद्दलचेच विचार घोळत होते. कांहींच कारण नसतांना पत्नीचा त्याग ! इतके पुरुष कठोरहृदयी होऊं शकतात तरी कसे, याचेंच तिला आश्चर्य वाटत होतें. अशोकच्या डोक्यांत तर विचारांची सारखी धुमश्चक्री चालू होती. इकडे आड, तिकडे विहीर अशा पेंचांत तो सांपडला होता. मंदेला आपलें खरें स्वरूप समजून येण्यास आतां अधिक वेळ लागणार नाहीं हें नक्की ! मग त्यापूर्वींच आपण होऊन तिच्याजवळ सान्या गोष्टींचा खुलासा करणें बरें नव्हे का ? पण या विचाराच्या जोडीनेंच दुसराही एक विचार त्याच्या मनावर हळूहळू पगडा बसवीत होता. पत्नीच्या बाबतींत घडलेल्या अन्यायाची तीव्रता त्याच्या मनाला अधिकाधिक जाणवू लागली होती. ती इतकीं कीं, झालेल्या अन्यायाचें परिमार्जन करण्यासाठीं कुसुमला घेऊन पुनः संसार थाटावा असेंही एकदोनदां त्याच्या मनांत येऊन गेलें. पण तें क्षणभरच ! मंदेच्या सहवाससुखाला हपापलेल्या त्याच्या मनांत पत्नीची स्मृति फार वेळ टिकून राहणें शक्यच नव्हतें. इतक्या सहजासहजीं विसरून जाण्यासारखें मंदेवरील त्याचें प्रेम उथळ नव्हतें खास !

“ मघांपासून त्या बाईचेच सारखे विचार येताहेत मनांत ! ऐकली ना तिची हकिकत ? ” मंदेनें शांतताभंग केला.

“ हो, ” अशोकनें एक आवंढा गिळून उत्तर दिलें. “ मंदा, किती दिवस सांगेन सांगेन म्हणतों—पण अजूनही धीर होत नाही ! ”

अशोकचें तें अगदींच अनपेक्षित बोलणें ऐकून मंदा आश्चर्यानें त्याच्या तोंडाकडे सारखी पाहतच राहिली !

“ मंदे, माझं—लग्न झालेलं आहे !—माझी पत्नी जिवंत आहे ! ”

एकाएकीं वीजेचा तीव्र झटका बसावा त्याप्रमाणें मंदेची स्थिति झाली. क्षण-भर तिच्या तोंडून शब्दच फुटेना !

“ मंदे, अशी बुचकळ्यांत पडूं नकोस ! मी सांगतों यांतील एक अक्षरही खोटं नाही. मंदा, माझं लग्न झालेलं असून जिनं थोड्याच वेळापूर्वी आपली कर्मकहाणी तुला सांगितली, ती माझी पत्नी होय ! ”

मंदेच्या आश्चर्याला आतां सीमाच नाहीशी झाली !

“ मग तुम्ही मला ही गोष्ट अगोदरच कां नाही कळवलीत ? या घटकेपर्यंत माझ्यापासून ही गोष्ट लपवून ठेवून आपण मला कां बरं फर्शीं पाडलंत ? ” मंदेला जवळ जवळ रडूंच कोसळलें.

“ मंदे, मी तुला यापूर्वीच ही गोष्ट कळवायला हवी होती हें खरं ! पण तसं करायचा मला धीरच होत नसे त्याला मी काय करूं ? ”

“ अशोक, अशोक, एका जीवाच्या आयुष्याची राखरांगोळी करून आपली तृप्ति झाली नाही म्हणून का हो तुम्ही दुसऱ्या एका जीवाच्या आयुष्याचं मातेरं करायला तयार झालांत ? ”

“ मंदे, मला क्षमा कर ! तुझा विश्वासघात करावा, ही कल्पनाही कधीं माझ्या मनाला शिवली नाही !—मंदे, आतां सान्या गोष्टी तुझ्यापुढं मांडलेल्या आहेत ! तूं सांगशील तसं वागायला मी तयार आहे. ’

“ अशोक, मला जाणूनबुजून फसवण्याचा तुमचा उद्देश नसेल हें मी कबूल करतें. पण तें कसंही असलं, तरी तूर्त परिस्थितीनं असं दारुण स्वरूप धारण केलं आहे, कीं तुमच्याशीं असलेला माझा संबंध तोडून टाकणंच इष्ट आहे !—अशोक, आपण विवाहित आहांत हें ऐकतांच माझ्या हृदयांतील प्रेमसागर तत्काळ आटून जाण्याइतका तो उथळ नाही ! पण आपल्या आणि आपल्या पत्नीच्या

सुखाकडे पाहायचं झाल्यास आपण मला विसरून जावं हेंच योग्य !
अशोक, तुम्ही पत्नीला घेऊन खुशाल संसार करा—त्यांतच मला खरा
आनंद वाटेल ! ”

“ कुसुम ! ”

अत्यंत प्रेमानें मारलेली ती हांक ऐकून कुसुमनें डोळे उघडून पाहिलें. तिचा
आपल्या डोळ्यांवर कांहीं केल्या विश्वासच बसेना ! आज सहा वर्षे आपली
विचारपूसही न करणारे आपले पतिराजच आज आपल्याला इतक्या प्रेमानें हांक
मारीत आहेत का ?

“ कुसुम, मी तुला घरीं न्यायला आलों आहे ! ”

आतां तर तिच्या आश्चर्याची परमावधिच झाली. आनंदातिशयामुळें तिच्या
तोंडून शब्दच बाहेर पडेना.

अशोकनें तिच्याजवळ आपलें अंतःकरण पूर्णपणें मोकळें केलें. तिच्यापासून
त्यानें कांहींसुद्धां चोरून ठेवलें नाहीं.

“ मग, चलतेस ना घरीं ? ” अशोकनें शेवटीं विचारलें.

“ हो, पण एका अटीवर ! ” कुसुम हंसत हंसत म्हणाली.

“ ती कोणती ? ”

“ मंदेशीं विवाह करायचं आपण कबूल करीत असाल तरच—”

“ वा ! सवतीची आवड असलेली स्त्री अशी आज तूंच भेटलीस पहि-
ल्यांदा मला ! ”

“ जगाच्या दृष्टीनं ती माझी सवत होईल ! पण आमच्या अंतःकरणाच्या
दृष्टीनं पाहिल्यास आम्ही दोघी बहिणी बहिणीच होऊन राहूं ! ”

“ पण मंदा या गोष्टीला कबूल होईल का ? ”

पण कुसुमनें या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वीच मंदा आपली नेहमींची ड्यूटी
बजावण्यासाठीं तेथें आली. या दोघांना बोलतांना पाहून ती मार्गे फिरण्याच्या
बेतांत होती, तोंच कुसुमनें तिला हांक मारून जवळ बोलावलें.

“ काय, कसं वाटतं आज तुम्हांला ? ” मंदाचें चौकशी केली.

“ आज मला फारच बरं वाटत आहे. ”

“ लवकरच बऱ्या व्हा ! आणि आपल्या विसकटलेल्या संसाराची घडी नीट करायच्या मार्गाला लाग ! ” मंदेच्या शब्दांत प्रेमळपणा ओतप्रोत भरला होता.

“ मंदाकिनीबाई, माझा संसार सुखाचा व्हावा अशी आपली मनापासून इच्छा आहे का ? ” कुसुमने विचारलें.

“ ईश्वराला स्मरून सांगतें, कीं आपणां दोघांना सुखांत असलेलं पाहिलं कीं माझ्या मनाला समाधान वाटेल ! ”

“ मग तसं करण्यांत मला आपण हातभार लावाल का ? ”

“ अगदीं अवश्य ! ” मंदा बोलून गेली.

“ मग आतांच यांना जी मी एक अट घातली, तीच तुम्हांलाही घालतें—मंदाकिनीबाई, तुम्ही दोघांही एकमेकांशीं विवाहबद्ध झाल्याशिवाय मला संसारांत मुळींच सुख होणार नाहीं.—ह्यांची या गोष्टीला संमति आहे.—आपलीही संमति आहे असंच समजू ना ? ”

कुसुम आणि अशोक—दोघांचीही दृष्टि एकदम मंदेच्या चेहऱ्याकडे गेली—

मंदेच्या चेहऱ्यावर उठलेल्या त्या वेळच्या त्या विविध मनोरम छटांनीं त्या दोघांनाही हवी होती ती संमति दिली.

मृत्युशय्येवरून-!

१९६० सालांत जून महिन्यांत घडलेली हकीगत !

“शुं: ! केवढ्या मोठ्यानें ओरडतोस रे दिनू ! आईनें सांगितलेलें विसरून गेलास वाटतं इतक्यांतच !”

दिनूनें आपली बालजीभ किंचित् चावल्यासारखी केली. नकळत झालेल्या कायदेभंगाबद्दल जणू काय प्रायश्चित्त घेतलं !

कुणीही मोठ्यानें बोलायचं नाहीं, आरडाओरड करायची नाहीं, अशी त्यांच्या आईनें त्यांना आज ताकीद देऊन ठेवली होती. आणि मुल्लेही आपल्याकडून होईल तेवढी शिकस्त करून ही माताशा अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करीत होती.

वास्तविक तें घर म्हणजे सदा मुलांमुलींनीं गजबजलेलें असावयाचें. व्हिले-पार्ल्यांच्या त्या टापूतील बहुतेक लहान लहान मुलांचें तें घर म्हणजे एक हक्काचें क्रीडाभूवनच बनून गेलें होतें. त्याचें कारण त्या घरांतील माणसांचा प्रेमळपणा. आणि लहान मुलांकडे असणारा ओढा हें तर होतेंच, पण त्यांतल्या त्यांत आपल्या विनोदप्रिय आणि लाघवी स्वभावानें मुलांचीं मनें आपल्याकडे आकर्षून घेणाऱ्या श्रीधरकाकांकडेच याचें बहुतेक श्रेय जात असे. आजूबाजूच्या घरांतील बाळगोपाळ गोळा करावयाचे; त्यांच्या बालबुद्धीला पटतील अशा गोष्टी आपल्या विनोदगर्भ भाषेनें सांगून त्यांना हंसवायचें, पण त्यांच्या ज्ञानांत थोडी फार भर पडल्याची त्यांना जाणीव करून द्यावयाची; निरनिराळ्या तऱ्हेचे खेळ आपल्या डोक्यांतून शोधून काढून त्यांची सात्त्विक करमणूक करावयाची; एक ना दोन ! अशा नाना प्रकारच्या गोष्टींनीं सगल्या मुलांचीं बालहृदये त्यांनीं आपल्याकडे खेंचून घेतलीं होती.

पण आज त्याच घरांत निःशब्द स्तब्धता पसरलेली होती. ह्याचा अर्थ

नेहमींप्रमाणें आज मुलांचा घोळका तिथें जमला नव्हता. असें नाहीं. तर नेहमींप्रमाणें आज त्यांच्या जिभांचा स्वैर-संचार चालू नव्हता दोन. अगर तीन मुलांचा एक एक गट करून तीं मुलें आपसांतच फक्त एकमेकांना ऐकूं जावें एवढ्या बेतानेंच काहींतरी कुजबुजत उभीं होतीं.—त्यांच्या मनांतील कावरे-बावरेपणा त्यांच्या चेहेऱ्यावर प्रतिबिंबित झालेला स्पष्ट दिसत होता. आरंभीं झालेला संवाद हा खुद्द त्या घरांतील दोघां मुलांत घडला.

आणि या औदासिन्यास कारण म्हणजे मुलांचे “ प्राण ” श्रीधरकाका मृत्युशय्येवर पडले होते.

तें घर श्रीधरकाकांचें नव्हतें—श्रीधरकाकांना घरच नव्हतें.—तें त्यांच्या एका मित्राचें घर होतें. आज कित्येक वर्षे ते आपल्या या प्रेमळ मित्राच्या घरीच राहत असत. त्यांचा संसार—पण जाऊं दे—तें रामायण आतांच कशाला ?

बाहेर मुलांत बराच वेळ चुळबुळ चुळबुळ चालली होती. एखाद्या परिक्षेचा निकाल ऐकण्यास विद्यार्थ्यांचीं मनं जितकी आतुर झालेलीं असतात तितकींच तीं बालमनं, “ काका केव्हां बरे होतील ? ” या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास आतुर झालेलीं दिसत होतीं. पण या बिकट प्रश्नाचें उत्तर देण्याचें सामर्थ्य कुणांत होतें ?

बऱ्याच वेळानें शारदा नर्स बाहेर आली. मुलांनीं लागलीच तिच्याभोंवतीं घोळका केला. काकांविषयींचीं काहींना काहीं आशाजनक बातमी आपल्याला ऐकावयाला मिळेल या आशेनें जो तो पुढें पुढें करूं लागला.

“ मुलांनो आतां तुम्ही घरीं जा ! तुमच्या काकांना चांगली झोंप लागली आहे. आतां ते लवकरच बरे होतील ! अन् मग तुमच्याबरोबर खेळायला पण येतील ! ”

मुलांना आनंद झाल्यासारखा दिसला. त्या आनंदांतच तीं हळुहळू आपापल्या घरीं परतलीं.

लहान मुलांची समजूत किती लवकर घालतां येते ! पण मोठ्या माणसांचें तसें नसतें. खुद्द शारदाबाईंनाही श्रीधरकाकांच्या जिविताविषयीं फारशी आशा नव्हती.

श्रीधरकाकांच्या पथ्यपाण्यांत काडीचीही कसूर होऊं नये म्हणून त्यांच्या मित्रानें मुद्दाम ही नर्स त्यांच्या तैनातीला ठेवली होती. या बाबतींत तो खरो-खरच पाण्यासारखा पैसा खर्च करीत होता. श्रीधरकाकांनीं इतक्यांत इहलोकची यात्रा संपवूं नये अशी सर्वांचीच फार इच्छा होती. पण—

पहांटेस तिहींच्या सुमारास काका जागे झाले. आजच्यासारखी निवांत झोंप या आजारांत त्यांना कधींच लागली नव्हती. काकांना फार दिवसांनीं अशी सुश्रांत झोंप लागल्यामुळें घरांतील सर्व मंडळीहि आज निर्धास्तपणें निद्रा-देवीच्या आहारीं गेलीं होती. काकांनीं जागे होतांच एकदोनदां आपल्या डोळ्यांची उघडझांप केली, आणि ते हळुहळू या कुशीवरून त्या कुशीवर झाले.

दिव्याच्या मंद प्रकाशांत कसलेसे पुस्तक वाचीत जवळ बसलेल्या शारदाबाईंनीं त्यांची चाहूल ऐकून पुस्तक बाजूला ठेवलें आणि ती पुढें झाली.

“ कोण-शारदाबाई ? ” काकांनीं मंद स्वरांत विचारलें.

“ हो, मीच ती ! पण तुम्ही आतां फार बोलूं नका ! ज्यास्त बोलण्याइतकें त्राण राहिलें नाहीं तुमच्यांत ! ”

काकांनीं हंसल्यासारखें केलें.

“ शारदाबाई, मी आतां थोड्याच दिवसांचा सोबती आहे हें मला कळून चुकलें आहे. मग मला मनसोक्त बोलून घ्यायला तरी काय हरकत आहे ?— शिवाय आज पुष्कळ दिवसांनीं चांगली झोंप लागल्यामुळें मला आज हुषारी वाटत आहे.—शारदाबाई—”

“ काय ? ”

काका एक मिनिटभर काहींच बोलले नाहींत. त्यांच्या डोळ्यांत हळुहळू पाणी संचत होतें.

“ शारदाबाई तुम्ही नर्स आहांत ! शुश्रुषा करणें हा तुमचा व्यवसायच आहे. तरी पण माझ्या बाबतींत आपण जी तत्परता दाखविलीत, जी मेहनत घेतलीत ती पाहून फार फार दिवसांपूर्वीच्या-वर्षापूर्वीच्या म्हणा हवें तर-एका जुन्या आठवणीनें माझें अंतःकरण भरून येतें—”

“ पण कृपा करून आतां अधिक बोलूं नका ! बोलतांना तुम्हांला किती श्रम पडत आहेत तें पाहतां ना ? ”

“ शारदाबाई, आतांपर्यंत—अगदीं या घटकेपर्यंत तुम्ही सांगाल तसतसा मी वागत आलों. तुमच्या कुठल्याही गोष्टीला मी प्रतिकार केला नाही. पण आज मात्र कुणाचेंच ऐकणार नाही. मनाला वाटेल तें तें सर्व कांहीं बोलून टाकावें असा मी निश्चयच केला आहे आज ! ”

नंतर थोडा वेळ थांबून ते म्हणाले.—

“ माझ्या गतायुष्यांतील गोष्टीविषयीं मी सहसा कुणाजवळ फारसें बोललों नाहीं. आपल्या दुःखाच्या कहाण्या लोकांना सांगून उगाच त्यांच्या आनंदी जीवनांत विष कां कालवा ?—अशा मताचा मी आहे. पण आजारांत तुमचा सहवास घडतांच माझ्या आयुष्यांतील गोष्टी एखाद्या चलचित्रपटाप्रमाणें डोळ्यांसमोर सारख्या दिसूं लागल्या. तुमचें अंतःकरण अतिशय कोमल आहे असें मला दिसून आलें. माझ्या बारिक सारिक गरजादेखील तुम्ही ज्या दक्षतेनें पुरवतां त्यावरून जशा अंतःकरणाची मी आजवर अपेक्षा करीत होतो तसेंच अंतःकरण तुमच्यापाशीं असल्याची माझी खात्री झाली आणि मरणापूर्वी मनांतील खळबळ ओकून टाकण्यास हेंच एक स्थान योग्य आहे ही खूणगांठ मी मनाशीं बांधली. ”

इतकें बोलून ते किंचित्काल स्तब्ध राहिले.

थोड्या वेळानें ते पुन्हा बोलूं लागले.

“—माझी स्थिती साधारण गरिबीचीच होती. पण माझी पत्नी श्रीमंतींत वाढलेली होती. आमचा प्रीतिविवाह झाला असल्यानें पहिल्या पहिल्यानें आमचे दिवस फारच मजेंत गेले. या कालांत आपल्या आवडीनिवडी बाजूला ठेऊन दुसऱ्याच्या आवडीनिवडी पुरविण्याकडेच माणसाचा साधारणतः कल असतो. आम्हांलाही सुरवातीला तोच अनुभव आला. आणि म्हणूनच आमचे सुरवातीचे दिवस अतिशय आनंदांत गेले. पण सत्य फार दिवस झांकून राहणें शक्य नसतें. मनुष्याचा खरा स्वभाव केव्हां ना केव्हां वर डोकें काढतोच. माझ्या पत्नीचें हृदय प्रेमळ होतें यांत शंका नाही, पण श्रीमंतीचा दिमाख आणि स्वातंत्र्याची हांव हे तिचे दुर्गुण पुढें पुढें आमच्या सुखाच्या आड येऊं

लागले. मी खूपसा पैसा मिळविण्याचा प्रयत्न करावा, श्रीमंत व्हावे आणि वैभवांत लोळावे ही तिची मनातील इच्छा ! उलट, जेमतेम उदरनिर्वाहापुरता अर्थसंचय करतां आला म्हणजे झालें; इतर वेळ ज्ञानार्जनांत घालवायचा, हा माझा स्वभाव ! आमच्या देघांच्या स्वभावांतील या विरोधामुळे आमचे हळुहळु खटके उडूं लागले. तरीसुद्धां होतां होईल तो तिच्या इच्छेच्या आड यावयाचें नाहीं; शक्य तितक्या आणि शक्य तोंवर तिच्या चैनी पुरविण्याचा प्रयत्न करावयाचा असा क्रम मी ठेवला होता. पण समुद्राला बांध घालणें अगर आकाशाला ठिगळें लावणें या गोष्टी जशा अशक्य तशाच तिच्या वाढत्या गरजा पुरविणें मला माझ्या आटोक्याबाहेरचें वाटूं लागलें.

“माझ्याकडून मी तिला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें होतें. ती एकटी फिरावयास अगर नाटक सिनेमास गेल्यास मी तिला चकार शब्द बोलत नसे. हेतू हा कीं त्यायोगें तिच्या स्वातंत्र्य—लालसेला धक्का लागूं नये. पण दैव जणूं काय माझा पिच्छाच पुरवित होतें. यानंतर ती आपल्या पुरुष मित्रांना घरीं आणूं लागली. आजच्या स्वातंत्र्याच्या कालांत या गोष्टीला अडथळा करणें शक्य झालें नसतें हें मी जाणून होतो. मग व्यर्थ तिचें तरी मन कां दुखवा, असा विचार करून मी तिकडे काना-डोळाच केला. उलट कित्येक प्रसंगीं ती करते तें मला आवडतें असेंही मी तिला भासवूं लागलों, पण ह्या तिच्या स्वातंत्र्योपभोगाचा अतिरेक होत असल्याचें मला स्पष्ट दिसून येऊं लागलें.

“ एक दिवस संधि साधून माझी मनोव्यथा शक्य तितक्या गोड भाषेत मी तिच्या कानावर घातली. पण माझें कुठचेंच बोलणें ऐकून घेण्याच्या मनःस्थितींत ती नव्हती. वैभवाच्या वाढत्या कैफानें ती इतकी धुंद झालेली होती कीं मी तिला कःपदार्थ वाटूं लागलों—आणि याचा परिणाम असा झाला कीं मी जों जों तिला समजाविण्याचा प्रयत्न करूं लागलों तों तों ती अधिकच चिडल्यासारखी करूं लागली.—आणि शेवटीं तर तिच्या संतापाचा पारा बराच वर चढला.

“ तुमचा स्वभावच चमत्कारिक ! तुम्हांला कसलीच हौस नाहीं. ज्ञानार्जन, ज्ञानार्जन म्हणून भलत्याच खुळाच्या नादीं लागून समोर वाढून आलेल्या सौख्याचें ताट दूर लोटून देण्याची तुमची तयारी ! या अकालीं प्राप्त झालेल्या तुमच्या पोक्तपणाचा मला भारीच तिरस्कार वाटतो. आणि मी आज अगदीं स्पष्टच बोलतें कीं, या तुमच्या स्वभावामुळे मला तुमचाही अलीकडे तिरस्कार वाटूं लागला आहे.”

“ या तुझ्या दुर्दैवाबद्दल मला फार काँव वाटते. ” मी शांतपणे म्हणालों.

“ काँव ? ” ती बेफामपणे बोलू लागली. “ कुणाकडूनही काँव करून घेण्याइतकी मी दुर्बळ खास नाही. ‘ दुर्दैव ’ या शब्दाचाहि मला तिटकारा वाटतो. सहजासहजीं सुखी होण्याचे हजारों मार्ग समोर दिसत असतांना दुर्दैव, दुर्दैव म्हणून छाती पिटून घेण्याइतकी कच्च्या मनाची मी नाही हें अनुभवानें तुमच्या प्रत्ययास आलें असेलच ! तशीच वेळ आल्यास तुमच्याशीं घटस्फोट करून मी माझ्या सुखाचा मार्ग मोकळा करून घेईन ! ”

“—आणि तिनें ही आपली इच्छा लवकरच अंमलांत आणली. मीही तिच्या घटस्फोटाला मान्यता दिली. याचा अर्थ माझे तिच्यावरील प्रेम कमी झालें होतें असें नाही, तर तिचें सुख हेंच माझे उद्दीष्ट होतें आणि अमुक एका मार्गानें गेल्यानें आपण हमखास सुखी होऊं असें जर तिला वाटत असेल तर तिच्या सुखाच्या आड मी कशाला येऊं ? ”

—“ शारदाबाई, या गोष्टीला आज जवळ जवळ दहा वर्षे होत आलीं. तिनें पुढें कोणत्या आयुष्यक्रमाचा स्वीकार केला—तिनें पुन्हां लग्न केलें किंवा नाही, याची मला कांहींच बातमी नाही. कदाचित् ती मला पूर्णपणे विसरूनही गेली असेल ! पण मी मात्र तिची मूर्ती माझ्या हृदयांत सांठवून ठेवलेली आहे. तिचे दोष तेवढे डोळ्याआड करून तिच्या गुणांचीच मी आजवर जोपासना करीत आलों, मरणापूर्वी ती सुखांत आहे एवढें जरी मला कळलें तरी मी आनंदानें मेरेन ! ”

श्रीधरकाकांना हें सर्व बोलण्याला बराच वेळ लागला. थांबत थांबत, क्वचित् अडखळत त्यांनीं आपलें बोलणें संपविलें. बोलण्याच्या श्रमांमुळे त्यांना बराच थकवा आला. त्यांनीं डोळे मिटून घेतले आणि ते स्तब्ध पडले.

“ एकूण ती तुमची पत्नी तर ! ” हे शारदाबाईच्या तोंडचे शब्द कानांत पडतांच त्यांनीं दचकून आपले डोळे उघडले. त्यांच्या डोळ्यांत आशेचा किरण चमकला.

“ ती म्हणजे ? शारदाबाई, माझ्या पत्नीची व तुमची कधीं गांठ पडली होती का ? होय का शारदाबाई ? ”

“ होय ती मला भेटली होती ! ” शारदाबाईचा आवाज जड झाला होता.

“ अगदीं अलिकडेच ती मला भेटली होती. तिनें मला आपली सर्व हकि-
कत निवेदनही केली. तिच्या कांहीं रंगेल मित्रांनीं भावी आयुष्याचा मनोहर
चित्रपट तिच्यासमोर उभा केल्यामुळेच ती तुमच्याशीं घटस्फोट करण्यास
उद्युक्त झाली.—तिनें अशाच एका रंगेल तरुण मित्राशीं विवाह केला.—
आणि आपण रंगविलेले आयुष्यचित्र किती भ्रामक होतें हें तिला लवकरच
कळून आलें. तिच्या पैशावर त्या रंगेल तरुणानें मनसोक्त चैन मारली पण चैनींत
त्याची सुखोपभोगाची लालसाच तेवढी तिला दिसून त्याचें अंतःकरण
ती काबीज करूं शकली नाहीं. त्या अंतःकरणांत आपल्या विषयींच्या प्रेमापेक्षां
आपल्या संपत्तीचें प्रेमच ठाण मांडून बसलेलें तिला आढळून आलें.—त्या
निष्प्राण चैनींत तिचें मन रमेनासें झालें. तिला चैन हवी होती. पण चैनीच्या
पायीं इतर कोमल मनोविकारांची होळी झालेली तिला नको होती.—तिची
संपत्ती हळुहळू संपुष्टांत आली आणि त्याचें तिच्यावरील मन पूर्णपणें उडालें.
तिला पश्चाताप झाला. तुमच्या प्रेमळ स्वभावाशीं जेव्हां ती त्या तरुणाच्या
स्वभावाची तुलना करूं लागली तेव्हां तिचे डोळे खाडकन् उघडले.—पण
आतां काय उपयोग ? तिनें आतां त्या तरुणाशींहि घटस्फोट करून घेतला
आहे.—विरक्तपणें ती अशीच कुठें तरी भटकत असते. तिच्या एकंदर मनः-
स्थितीवरून ती तुम्हांला भेटण्यास अत्यंत आतुर झालेली आहे असें दिसतें !
तिला तुमची क्षमा मागावयाची आहे ! ”

श्रीधरकाकांचे डोळे भरून आले होते.

“ शारदाबाई, ती तुम्हांला पुन्हां कधीं भेटेल का ? भेटल्यास तिला सांगा
कीं मी तिला पूर्णपणें क्षमा केली आहे. एवढेंच नव्हे तर मरतांनादेखील माझें
तिच्यावरील प्रेम तिळमात्रही कमी झालेलें नाहीं ! ”

त्यांच्या हातावर एक दोन कढत अश्रुबिंदु पडल्याचा त्यांना भास झाला. त्यांनीं
शारदाबाईकडे पाहिलें. तिच्या नेत्रांतून अश्रूंचा अविरत प्रवाह सुरू झाला होता.

“—मला क्षमा केलीत !—आतां मी सुखी झालें ! ” शारदाबाई म्हणत
होती. “ मीच ती आपली एका काळची अभागी पत्नी ! कुणालाही सहजा-
सहजीं ओळखूं न येईल इतका आतां माझ्यांत फरक पडला आहे !—पण आपण
मात्र मला सहज ओळखूं शकाल ?—ओळखलंत का मला ? ”

“ होय ! ओळखली !-माझी पत्नी ! माझी सरोज !-पण माझी पत्नी म्हण-
याचा आतां मला अधिकार नाही !” त्यांनीं आपले डोळे घट्ट मिटून घेतले.

“—आणि तो अधिकार आपल्याला प्राप्त व्हावा हीच आतां माझ्या
आयुष्यांतील एकमेव इच्छा आहे. !-आतांच मला आपण क्षमा केलीत ना ?”

“ सरोज ! मृत्युशय्येवर पडलेल्या माणसाची पत्नी होण्यांत तूं कसलें
सुख साधणार ? ”

“ मी तुमची विधवा म्हणवून घेण्याचें !-माझी सुखाची कल्पना आतां
पार बदलून गेली आहे. माझ्या या अभागी हाताचा स्वीकार कराल तर जन्मभर
आपल्या नांवानें वैधव्य स्वीकारण्यांत मला फार समाधान वाटेल ! माझ्या या
इच्छेचा अन्वेष करूं नका ! ”

तिनें आपला नाजूक हात कांपत कांपत पुढें केला !

श्रीधरकाकांनीं आपल्या अशक्त हातांत तो घेऊन आपल्या छातीवर ठेवला !

“ सरोज ! आतां जें मला मरण येईल तें किती भाग्यचें ? ” ते म्हणाले.

IRBK-0101330

IRBK-0101330

म. सं.	१३३०	व. सं.	१३३०
		मों दि	
	कथा		

IRBK-0101330

म. ग्रं. मं. टाणें
विषय
प्रा. नं.

निनाद

by Thomas.

—केशव मुकुंद नाडकर्णी